

RK

ISSN 0234-8160

Vikerkaar

4-5/2004

LINN MITME NURGA ALT: **Mart Kalm** Teise keisririigi Pariisist, **Walter Benjamin** NEP-i aja Moskvast, **Jean-Paul Sartre** sõjajärgsest New Yorgist, **Triin Ojari** tänapäeva Tallinnast. Linn ja modernism (**Tiit Hennoste**) ja turism (**Boriss Groys**) ja flanöör (**Andres Kurg**) ja elutrajektoorid (**Rein Raud**) ja tekst (**Michel De Certeau**). **Jussi Jauhiainen** ja **Rob Shields** linnauurimisest. **Jan Kaus Arne Maasiku** linnapiltidest. **Kesküla**, **Sinijärve** ja **Rooste** linnaluulet. Vaatenurgas **Foucault**' hulluselugu ja muud. ■

Vikerkaar

Eesti Kirjanike Liidu ajakiri. Ilmub alates 1986. a. juulist. 19. aastakäik.
Aprill-mai, 2004. Nr. 4-5.

SISUKORD

Bertolt Brecht *Linnade lõmastavast
hoost* 1

Kalev Kesküla *Luulet* 3

Karl Martin Sinijärvi *Porral oltõ* 7

Jürgen Rooste *Tagasi Taanilinn
tagasi* 20

Walter Benjamin *Moskva* 28

Jean-Paul Sartre *New York,
koloniaallinn* 57

Jan Kaus *Tallinn: ühe linna lugemise
ühhest võimalusest* 64

Tiit Hennoste *Liha linna libast* 76

Boris Groys *Linn tema turistliku
reprodutseeritavuse ajastul* 84

Triin Ojari *Linnaruumilistest muu-
datustest 1990. aastate Tallinnas* 91

Mart Kalm *Vana Pariisi soolikate
väljalaskmine* 98

Andres Kurg *Flanööri mitu elu* 105

Rein Raud *Trajektoorid läbi linna
aegruumi* 115

Michel de Certeau *Jalutuskäigud
linnas* 124

Jassi S. Jauhiainen *Kriitilise
linnauurimise taustast ja võimalustest
Eestis* 144

Meie intervjuu

Linn, urbaansus, virtuaalsus. *Vestlus
Rob Shieldsiga* 153

Vaatenurk

Kadri Tüür *T***linn* 160

Ilona Martson *Hea raamat* 164

Toomas Raučam *Kõik inimesed on
juudid* 166

Erkki Luuk *Kes elab metsa sees?* 169

Mart Velsker *Eurooplaseks
saamine* 172

Elo Kuuste *Alexander Portnoy – juudi
desperaado* 176

Tõnu Viik *Hulluse apoloogia* 178

Anti Selart *Vaateid murranguaja
Eestile* 188

Külalistoiemataja: Andres Kurg

Kujundus: Jüri Kaarma

© "Vikerkaar", 2004.

Esikaanel:
ARNE MAASIK
Suvi, 2002

Tagakaanel:
ARNE MAASIK
Suvi, 2002

BERTOLT BRECHT

Linnade lõmastavast hoost

Saksa keelest tõlkinud Märt Väljataga

Aga kätetuul
Kelle vahel polnud õhku
Oli vägi nagu toorel eetril.
Nende sees püsis
Tühjuse jõud mis on kõige suurem.
Nende nimed olid Hingeõhupuudus, Äraolek, Ilmakujuta
Ja nad lõmastasid graniitmägede kombel
Mida taevast lakkamata langeb.
Oo ma nägin nägusid
Nagu kruusakive
Kiirelt uhtuvas vees,
Väga ühekujulisi. Paljud üheskoos
Tekitasid augu
Mis oli väga suur.

Ma kõnelen praegu kogu aeg
Ainult kõige tugevamast rassist
Esiajastu vaevadest.

Äkki
Pagesid mõned neist õhku
Ehitades ülespoole; teised aga kõrgeimailt majakatustelt
Loopisid mütse kõrgele, karjudes:
Järgmine kord juba nii kõrgele!
Aga järgmised
Kes pärast kodukatuste mahamüümist pagesid öökülma eest

Surusid tagant peale et tursasilmadega vaadata
Järgmisi
Piklikke karpe.
Sest sel ajal samade seinte vahel
Õgis korraga
Neli sugupõlve
Kes polnud oma lapsepõlveaastal
Kunagi näinud peopesa peal
Naela müürikivis.
Metall ja kivi
Kasvasid neil kokku.
Nii lühike oli see aeg
Et hommiku ja õhtu vahel
Ei olnudki keskpäeva
Ja juba seisid vanal tuttavalt pinnal
Betonmäestikud.

(Von der zermalmenden Wucht der Städte)

KALEV KESKÜLA

VANA TARTLASE NUTULAUL

Igas veetilgaski peegeldub maailm
Tartu linna pisaraist rääkimata
Paistan neis päris noore mehena
Hingeliigutust on hiljemgi ette tulnud

Hullumaja on Tallinna tänavalt ära kolitud
Pole seal enam Juhan Liivi palatit
Nüüdseaja luuletajal pole paika
kuhu panna pea
vahetab Tõnissoni samba varjus
sotsiaalsel kapitalil napsi vastu
Kultuurkapital on nõutu

Raadi surnuaed on ikka tarvitusel
Mõni ei saanudki nii vanaks kui mina
Kuperjanovist kõnelemata

Juudi surnuaed Roosi uulitsas
on lukku pandud
Levineid ja Bakšte saab kiigata
ainult üle müüri
hakid karjuvad kui Jeeriku pasunad
eesti kurikoer väravas,
sihuke lontrus, ei viitsi haukudagi

Kaplan, vana aga väga elus
tuli Pühalt Maalt koju käima

Ütles, et Munga tänav on häbiasi
sest munk on ebanormaalne mees
Ainus rõõm pekileiva söömine

Emajõe saun oli lukku pandud
Seal on nüüd büroohotell
Ülikoolitatud Tartu beibed
ulbivad internetis
jõgi põlvini
pritsmed poole kõhuni

Saunanaiste valitsuse ajal
voolasid Käsu Hansu pisarad
torupidi otse Emajõkke
kus üliõpilased pontoonsillalt
õhtusöögiks parte lasid
Oh sa vaene Supilinn!

Kui selle Emajõe saunatoru üles leiaks
Poeks vanade veetilkade sekka tagasi
Eduard Vilde viinaklaasi Tähtvere tänaval
Söödi maja vastas
Sööt tahtis Liivi luuletused 1000 rubla eest ära osta
Praegune poeet ei oska sihukest raha ette kujutadaagi

Emajõel on paadiralli
miljon maailma
pritsib vaatajate poole
peegeldades imetlust
võitjate vastu

Tartu linn on nii kumer,
et majad kõveraks vajunud
nagu Kihnu Jõnni laevad
aga vaim on nii kõrge,
et puukuuridki kahekorruselised

Sirelid ja toomingad
varjavad vanainimeselõhna

Öö lõhnab
taevast nirisevad pisarad näole
parved Alma Materi alusmüüri all
unistavad Emajõe voogudest
Kuu ja Tähe tänavate
vana ja purjus maailm
peegeldub
Cabernet'-niiskes habemes

Surm Hotellis

Vahemeremaadel hoiab surm hotelliuksi
müüb öömajalisele härmas pudeli eluvett
Kui tuli surnuks teha
poeb salaja lukuaugust tuppa
Sasib kõrist, istub rinnale
kääksutab elunäinud voodivedrusid
Kui hoor kes kergeks peetud
Vana paavstisurm Avignonis

Surm kihutab mootorrattaga
kõigi hobujõudude hirnudes
vastu su kambri aknaluke
Noor metsik Siena surm

Poolkurt raugastunud surm Firenzes
tõmbab hotelli Dante põrgusse
peidab maja su eest asfaldi alla
kooljate keskele
Jättes sind ööseks tänavale
võõraste uksehoidjate sekka.

Surm hoiab öömajal hinge sees
Võtab ilmahulkujal hinge välja
Toskaana surm toob ööseks viigimarju

Vahel voolab surm rõdu alt läbi
Vahel loksub akna all vee piiril
Sõidab lauldes allavoolu Pol
pihus silmus mis su kõri poob

Surm on uksehoidja Vahemeremaal
Elusädemete kustutaja
jootrahata kohvrikandja

Barcelona hotellis on surm varnast võtta
Bordeaux's tuleb portjeele helistada
Kohe kui tuleb öö
ja su raske süda ütleb:
sind kergeks peetud

KARL MARTIN SINIJÄRV

PORRAL OLTÕ (...tallinn vä?...)

*Pühendan
Olari Vaarmannile,
heale klassivennale*

a

no ja siis ma istusin selle katuse otsas!
– – tulin koolist ära eelviimasel tunnil vist
kohtasin kedagi kusagil
küllap see isakodus oli
kaks sõpra kaks kummardamist
iseoma maja pööninguakendest
aga oi kui salaja
vaatasin niguliste kiriku torni
meetrikest kolm kõrgemalt
kui parajasti lubatud
torn raisk ehitas ennast alles üles
(sellal kui ta iluviiner põles
lasin ma õiglase und
emme ütles niguliste põleb
ütsin las põleb edasi
tuleva hommik tegin paar fotot
– idioot)
ja pegasuse kohvikust kostsid
rõõmsad ent kurvad hääled
ei olnud pegasusele palju antud

minule veel natuke küll
ronisime katusele ja vaatasime
lõmmilöödud kirikut
allkorruse arderite ja muude mõnusate
jõmina saatel
allkorruse lapsevanemate ja muude muhedate
kiuste
tõnu ja teised sülitasid treppidel
emme ütles et nad ei mõista õieti suitsetada
muidu nad nõnda ei sülitaks
tõepoolest
paar aastat hiljem soomes sülitasime
sootuks muudmoodi aga tõnu
va kurask lubas osta mulle napsu
ja ostiski ise ei joonud
alles jäi sellest vähe
ploominalivka ploominialivka
peitsin keldrisse
suitsud peitsin kotti a tühjad pakid
radika vahele
sellest sai rämps
rämpsu armastan siamaani
ploominalivkat pole uuesti proovinud
lõunamaist samuti mitte
kuigi vahepealsetel aastatel litutas seesinane
miskisegase kūrassoo nime all
liviko nomenklatuuris
ja tänapäi on ta taas lõunamaine
inimesed andke oma raha aint mõistlike asje eest
ploominalivka eest mitte küll mitte ealeski

b

pätid tulid olid nagu inimesed
ütlesid et joome mõnevõrra
mina ei tahtnud aga paari tunni pärast
tahtsin küll
see oli jälle üks jäle marjaleotis
see oli absoluutselt täpne tallinnaviga
ja siis nad võtsid mult ära
paar videokassetti diktofoni teksatagi
ja millest mul kõige rohkem kahju on
ilusa hiina päritolu pastaka
kaabakas ütles veel
vot u menja i ne bõlo rutški
hea et ise tulema sain
nuuksusin vanematekodu pööningutrepil
enam treppi ei ole vanemad veel on
aga mujal
läks täpselt kaksteist aastat
enne kui ma seda röövhoovi uuesti läbisin
lihtsalt ei tahtnud enne
sisalikku silitan ikka
(sisalik on raeplatsi ja pika tänava
vahepeal läänepoolses küljes
leiate üles küll kui natuke vaatate
oma saabaste kõrgusel)
raeplatsil ropendan nimme
umbes sada korda olen proovinud
kiskuda linna pealt toda lina
mis justnagu varjutab vägistab
viilutab viherdab vormistab rumalaks
meenutatamatuks
seda tallinna mis ükskord ju oli
seda tallinna mis mu sõrmede vahelt
variseb valge liivana udupalja uimana
teedele riputet soolana tornidele raputet

ähmakividenä kurbade katusekividenä
joobnud samblana tuhandete munk-nunn
klihvide vahel viimase vindi peal püsivate
korstnaotsade kihvtisuses
aga präägast läeb
iga
suvalise
munakivi
taha
peitu

•

arnoldid värvisid su silmnäo uhkeks
nagu aldous huxley oma põsepunanovellis
väsinud toateenijat kaunistas
mina ei teadnud arnoldeid ega midagi
ilusai valgei purjei vaatasi
nüüd on arnoldid tagasi
nagu terminaator kolmed
või kuued
mulgi ovad
mulgi kuued seljas
ent ei ühtegi nuga
mis seal ikka
tualetititelaut
vaata kust otsast tahad

oh sa mu meie
kuus tundi käisin täna linnapidi
mureneb raipenahk mureneb
tahaksin vägagi olla mõni paekänkar
mõnegi torni tihedas müüritisises
ent ei oska ehmatada ühte ega kolmandat
aredat hõresammaldust selsamal karniisil

mille pealt just sina pahatahtmatu
küünarnukitsi riivid mind olematusesse
randmemõttetuseti lükkad mu
hästi kaugele alla
inimese moodi üteldes kukutad
teise inimese
teisele poole
(pelgasin old va linnamürinalt langeming
va kakskendmeet rrr-k-k-k-ming
mitteellujäämine sääljuures muidugi ka
pane mu pea alla müürepidi minekut ammu)
nõgesed! kurat!
a to kukumismõt padi või paar
eeldusel et sa leiad mu pea
eeldusel et ta ei ole päris lõrakaks plätsanud
paekivi pääl
kui too kõik juhtus siis lõigake terava noaga
naeratus nägudelt millised arvavad
et nad on midagi pealt näinud
seletage neile vägivalla ja mustikakeedise
delikaatset suhet
seletage neile halarmsat võimalust
nutta lihtsalt pihku

d

lilleke musike
ei ole siin rohtu ei ole heinamaad
ei ole lillekest ega musikest
tolsamal keskeesti tanumal näksisime
neljapäeviti rakvere viinereid ja raibet
mis me sest head saime mitte ei tea
mis me sest halba
ei mäleta
lilleke lilleke

kuidagimoodi veel püsime elus
musike musike
võibolla meiegi veel
tühitähi on lipukirjaks
lipp on kirjamata imeammu
iseoma rumaluse ridade vahelt
loeme leebeid ja laabuvaid taevamärkisid

tühimärk tühimärk
öö kukub alla
lameneb maa
tornid ei torgigi tähti
pime lamab kurt laiuti lesib
tumm röögahtus hammustab raekojast tüki
pühavaim järele variseb
kui neeldub tume turvalik tuli
kui loobub pelgunud põlastav ütleja
siis saabub sadakond
tuhkru jänese seljas ta nimi on juust
ning me sööme end ühaldasa lolliks ning me
sööme rumalaks ka sind ning me
koome poolteist sinivalgetriibulist sokki
laibaliseks puhastet vanamüüride veerel
aga merelehk pelutab kõik käpikumõtted
vistaariamaja – samas ka ilmmõnus müürisammal
kustakse liivapritsiiga tavalikuks tisniländiks
tõsi küll loheloputid tehakse värvilised
lohe ise ladustatakse säilikuks
(tee sisalikule pai)
muidu saad kinga
tänavat

nõmemardikas munakividel roomab
 läraki litsutakse lahedam sitikas laiaks
 kitsas nišš jääb nõmemardikale siin elus
 ning minagi joon mustika baaris
 südalinna odavaimat õlut
 õlul istunud prussakkond lahkus tunaeile
 minevasajandised lutikamälestused
 hausivad lutipudelis klubiinimestega
 lapsed söögu jah parem rinnapiima
 mustika baar kustutab lapiku semiöö
 mina kustutan ülejäanu

noored venelased tulevad õhtuhämaruses
 huvitav on vaadata kuhu nad tulevad ja miks just
 eriti noored ja lollid embavad viru tänava otsa
 seal on poolseaduslikud õlleputkad ja mäkdoonalds
 viru aabrami vaim lehvib künka peal
 tuhveldades tasakesi arvisiiglikke batakingu ja
 mõneti mõnunenuid kitsaspintsakuid
 üksikute mälude ergastamine
 üksikute elanike hämmastamine
 üksikute ai vai kui üksikute
 tillukeste juutide tants
 viiskümmend aastat vanema maakera keral
 ent oi
 samal ajal SOFis
 mängib ei miski muu kui suvaraadio
 terasema silmavaatega venelased
 tellivad sekseri kuuete tellivad mitu sillamäe õlut
 või virunigula oma
 SOF meiega imab teistmoodi immitsat
 tiksume jüriga teisemat tundi
 (mul oli jube külm tahtsin teed ja viina
 – ma saingi!)

jüri võtab mahu pilsnerit
jüri võtab mahu pilsnerit veel ühe korra ja mina
võtan veel viina
(akna taga raua tänaval autod autod autod)
venelased söövad kahekümneviiekroonist korea suppi
seal on liha all ja makaronid peal
ja vahepeal hästi palju muud
(kaht tütarlast tülitab riigiametnik
toojärel riigiametnik lahkub
tütarlapsed kehitavad õlgu
enne üht siis teist)
sekseriga saivad nad (venelased) kärmelt ühele poole
nende mustad ja/või tumepruunid nahktagid
vedelevad pingiotstel nende silmades
särab surmkahvatu teadmine vältimatust lasnamäest
jah
nad istuvad siin ka meie lahkumise järel jah
nende vaim istub siin nende tagastumiseni
viin maksab kümnekas amps ja seljanka eest
ei küsita õieti mitte midagi
küll aga maksab putkas trammipilet sama palju kui viin
siin

f

võtad järgmise päeva ja võtad käekõrvale
lapse ja lähed kaubanduskeskusesse pizzat sööma
laps saab kingituseks plakati ja käpiknuku
selle käpiknukuga ei mängita kunagi
näe praegu viskasin ta jalust ära
viskaks ka linna jalust ära
kuid võim ei käi üle
jüri mõis ja kompanii tõllerdavad jalus
din-bom din-bom
ja-la-raua kõ-lin

laulavad joobnud kolmikliitlased
mida siin salata isegi ümisen kaasa
ah mis ma ikka nii väga ümisen
ümisen ümisen
jalgpall kaalub enamvähem täpselt üks nael
selle teadmise eest võidakse mind veel surmajärgselt võida
jätaksin eelviimse võidmise ära
jätaksin tuludeklaratsiooni täitmata
maksud makstud patte pole olen ise mis ma olen
olen ma katoliiklane või olen ma üldse
kunagi vale naist nikkunud
(ei lähe korda ei lähe korda)
kukun seente kohale kaheliti
ja leitakse mind ükskord kevadel/sügisel
ära tuntakse määndunud huultele tardunud
imearmsa naeratuse järgi
(din-bom-din-bom....)
kevadkogritsad rutjumusest sirguvad
sirgemad
kui eile
mitte kunagi ei tee nad seda D-terminaalis

küll aga küllaga G-punkti ekspeditsioonides
kõik need teooriad
kõik need teoorjad
leiavad oma vaikse lõpu ja/või kapsapõllu
ilus on vaadata rohivat inimest
aga mitte seestpoolt
ilus on vaadata kõplavat kodanikku
naabobi kombel
töö- ja puhkelaagri tillipeenralise klaashoone katusel
siili peatuse kandis

kõplav kodanik olla on sitt

miks ma peaksin meelt kurnama aastatega mil
isegi duran duran ei olnud veel refleksidest laulnud
ja süldidisko nimeks ei antud mutant
miks ma peaksin neid klahve kulutama
rumalate ridadega aegadest mil tähetorni lähistel
oli glehni kurat alles tükkideks maas
ja isegi tähed nägid välja
pigem nagu mustamäe
ja isegi mustamäe
oli alles
(gut)

9

ometi kõige selle jama järel
lökkab sõber mind natuke ja nõnda ma langem
kukal kõmahtab asfalti pidi
vaatamatagi näen nii oi kui palju tähti
keegi ei küsi mitu on ja mitu on vaja
a toosama sõber kes praegu mind püsti aitab
küsib kui tal on
ja samas sõnavad tähed et tuhat krooni
on maailmarevolutsiooni kõrval lilleke
ja minu lillekesed õitsevad paraku
hoopis
mujal
rävala rannal rohetab relvade rukis
ega kõik peagi kõiki küsimusi küsima
maailmas on meeletult mõttetuid kroone
mina näiteks olen sama hästi kui
belgia kuningas
aga sina kallis lugeja oled sama halvasti kui
kallis lugeja
ja siis
kukun ma tagumikuti tänavaäärekivile

vaatan pilk jõlgub tuikumisi
narva maanteed mööda
tartu maanteed mööda
pärnu maanteed mööda
maanteed mööda liigub
väsind tallinlane
tema seljas kiigub
teine tallinlane
huuled märtsituulest tuimad
midagi minule pajatab
üürikorteri jahedust keskkütteradiaatorid ei peleta
peletab gaasipliidi ahjusoe
ja kapsad kanad sead sibulad nemad on ahjus
kõik mis küpseb on oma
aknad ja ukсед ei ole ise ka oma ei ole
veerand viilu suitsusinki sõnab suu sees
elu on mujal mees elu on mujal
elu nutab sest teda ei elata
elu nutab sest teda ei taheta
purjus avaliku elu tegelane naeratab vuntsi
tema teab kes ei nuta keda tahetakse ja
kahjuks ka seda kes elavad
teab kus nad elavad ja vaatab nende järele
minu järele vaatab rasvane kuu
salaliku elu tegelased kannatavad kuuräpastust
mina kannatan ainult väheke veel
murendan mustamäemajalt paneeliklustikutüki
haaran hammastega kanalisatsioonikaevuluugist
lõhn pole mingi teema
a sina oled küll ja sina jätsid lõhna
toda ei peleta isegi õlu ja paarkolm sigaretti
tuikusid müürivahest karjasse
pärast seda esimest musi
ripud mu mõtlemises sellegipoolest
alla ei kuku
kuumad kümnekroonised mittemündid

sujuvalt laugudel sajavad
kanalisatsioonikaevuluukidena
kanalisatsioonikaevuluukidena
kana
lisa
tsioonikaevuluu
kide
na
neid on veel üleelmise sajandi omi
(tapa mind tänases päevas)

kivist külaline kõhatab paneb lauale pudeli veini
taevastealused hüperbanaanid laotavad oma lohakad lehed
laotavad oma ohakad rehe alla
kaminas kõeme meie – autosalong sulleb ukseid
juuksurialong sulleb ukseid takso sulleb ukseid
kaon külalisega kaon veiniga
kaon
kloaaki
kaon aga väljun siselinna kalmistul
kõnnin veidi ja siis kõnnitavad rajad juba mind
ma ei leia ühtegi hauda tuhandete seast
ma leian filtri tee ja jalaväepataljoni leian bussijaama
hakatan oma füüsilise kere kohvriks
ma ei vaata kuhu see sõidab
voolan sooja essuna kõledasse kevadösse
aeglase trammi rööbastest vulisen alla
lähen ostan toksmannist pooltuhat kana
muudan nad endaks
tühipaljaks tühialastiks
n-dax

h

lähem pöörisesse väheke vasemalt
lendan nende va tuulelippude ja
naljakate tornide ja ronitud müüride ja
krobedate seinade
ja ikka nondesamade ülemäära täidetud
prügikastide päälinlises eksisteeriskelus
valetatud inimkatuste majahajasse
lendan niiõelda restaureeritud kiviõelusse
ohjeldamatult unustatud mantelkorstnate
õigehõlma ja varavarisemisesse
tuha ja tolmlamise ja megamesilase röövtarru
ükskord ära tuntud samblatüki viimase juure
kinnihoidmisevalusse
esimese linnaeestlase mahamüügitalu
viimase linnaeestlase äramüügivallu
külma silmavaatesse oleviste tipust
just nimelt sel jäisel momendil mil silm nägi ära et
meri on jääs ja eestlased rehe all ropud
kõikenägev silm kõikekuulev kõrv
kõigest vaikiv suu
lajaki mürahtab müürivärv mu meeli pidi
mis siis et ma parasjagu kümneaastane olen
mis siis et mul võiks olla tulevik
ma tundsin tuleviku ära ning seda ei andestata
üritan uuesti uinuda ent ei ma oska
tuleb meelde et kollane haisev ikarus
kakskümmend aastat tagasi
klassiekskursiooni lõppedes
peatus estonia ees ja tulekustuti sildil
sääil lõõtsukse hatuses nukas
säras imeilus kiri
porral oltõ

*Kirjutin asja aastakesel 1999
Eks ta selle aasta nägu on*

JÜRGEN ROOSTE

TAGASI TAANILINN TAGASI

*

kirjanik kes ei kirjuta asjust mida ta armastab
ei nimeta neid hellalt

ei ole mitte kirjanik
vaid arvutiklaviatuuril hüplev sitajulk

kellele on siukest vaja

müüge ta televiisorisse maha

*

taanilinnas voolab jõgesi
kes on öelnud et ei voola
mu unedes kohiseb taanilinn
kosena
alla ilma servalt

iga mu mõte on siis säfatus
kuulipildujalindilt
iga mu keha värin
laine ööraadiosaatjalt
on's keegi kuuldel

mõni imeline amatöör?

*

pruul ja väljataga arvasid et ma võiks teha linnaluuletsükli
miks küll mina

no ma olen ju stereotüüpne linnaluuletaja
elan linnas ja luuletan

see sobib vist igatahes paremini kui keegi kes
elab maal ja ei kirjuta
luuletusi

*

pealinna tunne kaob kuskil
väike-ameerika ja kesk-ameerika ja luha ristil (viie tee ristil!)
väikse putka ja kahekümneneljatunnialkonautidepoe juures

säält edasi on koidu tänav

*

taanilinnas on iga surm
ebaloomulik

surnutele vaadatakse viltu
kõik elavad laibad
voolavad siia

varem või hiljem
kokku

*

mutt ütles mulle täna et tal on mu
pärast mure
et ma'i arene

mida sa siukses alaarenend vardlinnas
ikka arened

ega me arengumaal ela
meil on oitsev kapitalism

aeg minusuguselgi avangardifriigil
sumbuda ilusasse dekadentsi

te hakkate mind varsti veel rohkem armastama

*

seksi jagatakse taanilinnas tasuta
tihedamini kui kondoome voi muid
esmatarbekaupu

ja tasuta on ju odav

laikmaa-gonsiori ristmiku tunnel
on hargnev emakoda
vulvalise arhitektuuri ehe naide

fallilised edumeelsed inimvood tungimas temasse
et jouda ulimani et jouda kaifini
tarbimiseni

alati kui valjute usast
(olgu see meeskeskne vaatepunkt
vaga teistsugust mul polegi)
jouwategi tarbimistsooni

see on uuwe elu algus

*

suhteliselt odav on tarbida alkohoolseid jooke

inimeseks olemise eest maksab ainult kultuurkapital
muud loomasugu rahastatakse teisi kanaleid kaudu

mind toetatakse veel põllumajandusfondist
poole kohaga olen loomaaia toidul

teate küll: emt söödab vantsi nivea maksis seebu kunstseemendamise
eest
jägermeister ja a le coq peavad ülal roostet

*

linn koliseb tühjalt oma deposse

tuhanded tühjad majad (mõni üksik parm kuskil tagapool
uinund röötsakil – juht põle teda veel lihtselt näind)

pisikesteks torudeks rullit elupiletid ükskõikselt maha
visat unustatud rämpsuks kuulutet

sõidab ta mööda rööpaid toredaid
koll-kolladi-koll

tuhanded tühjad majad
ja kui ta hommikul taas alustab
siis kes on esimesed kes sisenevad saavad
elukoha surmakoha komposteerivad oma elu
trahhh augud sees ja kombes ja tegelt
ei saa sa sama piletiga enam mujal sõita
ja kui sul pole raha ja julgust ja pealehakkamist
siis sa oledki nagu siia mõistetud

kuni õdakutulekuni kuni ta loksub tagasi oma deposses
ja kõik korralikud inimesed läevad maha ja
tegelikult läevad lõpuks kõik seni pole veel
juhtund et ei läe

*

meeleheitlik on see püüd kesk autostraadade
virvarri oma mõistuse servast hammastega kinni hoida
takerduda terve ilusa (ilusa nagu ootamatu koerasitavaba maalapike
esimesil kevadpäävil) mõistuse külge kiskjaliku instinktiga
teha selle varal valikuid anda hääli kujundada sootsiumi ühiskonna
inimkonna tulevikuprogramme milles hüperreaalsest saab ainuolev
ja ühel hetkel märgata et üks ilus lilleline lill võtnud meelis tärgata
sööb ära terve mõistuse
see võõras ja võigas tunne ei lase sul
öösiti uinuda see teadmine et äkki ongi nii kõigile parem võta
end kokku mees ega sa mingi hipi ole võõrajale astudes pühi tallad
puhtaks see on su viimane minek (minek üle üleminek) ja hing
vurtsatab
peeruna perest tulelondina tuharaist stratosfääri
või kui sa oled üks kotik
ja ikkagi hipisitt rohulemb siis sellise molu eest saab siin lihtsalt tappa
mollu lõuga jalaga munadesse ma teen teile tervet mõistust ma teen terve
tänapäeva
ja kui läeb hästi ja inimkond selleks valmis on on see omme omikuks
valmis
varavalgeks ja ma jagan seda oma köögiaknast koidu tn. 84 ja kõigile ja
tasuta
võta mine ja kasuta poeg ütlen igale ma võin teile ju tulepõõsa kujul ka
ilmuda kui see teiesugusele idioodikambale kuidagi väärkam ja uhkem
tundub

*

üle hulka aja köitis mind täna taanilinna õhk

hilisil õdakutundel töölt lahkudes väljusin tihkesse
aroomirohkesse atmosfääri – see lõhn tuletas mulle meelde

kümneid oldud öid üht hella tüdrukut kala tänavalt hulka hävitatud ja
hävitamata jäänd alkoholi dingo kaja suurupis jaaniöö viimas mu klas-
siõde

kes tahtis saada kaksikuid ent kellest sai hoopis moodne edukas naine
üht hulkurist tüdrukut kes elas kunagi säääl kus nüüd kõrgub radisson
sas

ja jõi oma sündimata lapsi surnuks üht paduvihmaelset päeva
taanilinna

suves 1997 (olin just lugend lõpuni sauteri tõlke kerouacist ja öö kasvas
igavikuks ma elasin päävad vanalinna tänavail ja naasin koju narva
maanteele

ainult et magada) tartut suvel 1998 – ainus aeg mil see perversne linn
on olnud inimlik ja suutnud mind välja kannatada nädalaid järjepanu
väikest heledapäist tüdrukut ses suves pärnu maanteed päikseloojangus
kuumaks köet asfalt öö tulles hingamas välja enesest lubadusi ilusast
tulevikust

ja narva maanteed päiksetõusus imeliseks särahtumas taanilinna lahte
kuhu mu tuhk tuleb puistata kui surd olen igavest õnne mida me usku-
matu viisik elas koos kõigis kevadetes kõigis ilmadest ja muidugi raudtee-
jaamavalvetüdrukut
taas teda

üle hulka aja huikas mind täna taanilinna õhk

*

täna öösi sureb meediakanal
ta agoonilist ulgu on täis vabanev linn
täna öösi sureb peletis elude õgija

me oleme tänavail ja õnnitleme üksteist
mu naabrid ei ole mulle kunagi nii armsad tundund
kui täna

keegi avab šampuse keegi avab konjaki keegi avab
õlle keegi avab ukse keegi avab oma hinge ja kutsub
meid kõiki

täna öösi sureb meediakanal
vaikib televiisor postikastiluuk kolksub tühjusse
kevadtuules raadiolaineilt ei leita infopügalaid

keegi pole võrgus jututoad vestlevad tühikäigul
ilmast netiportaal vajub kriginal kokku
suudlen kuuwekümneaastast eite ülakorrusel

kes on meile kolm korda mendid kutsund
ta kingib mulle märtsikellukesi
hingede takka helistab end üks ilus helin

anna oma käsi
olgu see kogu info kogu meedia
mis meil täna üldse tarvis läeb

*

mu kingatallad kulund parajaks su asfatile
mu sisemine tiks ühes rütmis su trammide
ja rongide kolksumise biidiga tuhandete
klosettide vurtsatuste ja pahinatega koerte
kläfi ja tittede vääksuga mu hing nutab su
kodutute nuttu ja naerab nende naeru kui
pargid kuulutavad suvekuid mind kisub taas
uitama su kalmistuid ja agulitänavaid kesk
cityt

kunagi neelab koidu tänav taanlinna
alla ja me väljume igaveseks teenindustsoonist
tean ma täna äkki mööda inimestest ämbliku-
võrgustund kuumaastikuna kraatrilist kõnniteed
keksimas taskud relvadest pungil pilk siiram
ja pingsam kui kunagi varem meeled kained
ja kihevil transis nagu sa ise

whooooooooooooop

WALTER BENJAMIN

MOSKVA

Saksa keelest tõlkinud Mati Sirkel

1.

Kiiremini kui Moskvat ennast õpib tundma Berliini Moskvast nähtuna. Venemaalt kojupöördujale tundub linn nagu värskelt pestud. Ei ole räppa, aga pole ka lund. Tänavad paistavad talle tegelikult nii masendavalt puhtad ja kasitud nagu Groszi joonistustel. Ja ka Groszi tüüpide elutruudus on ilmsem. Linna ja inimeste pildiga pole teised lood kui pildiga vaimsetest seisunditest: uus optika, mis neid vaadates omandatakse, on Venemaal viibimise kaheldamatuim saak. Tuntagu Venemaad ükskõik kui vähe – seal õpitakse Euroopa vaatlemist ja hindamist teadvustatud teadmisega Venemaal toimuvast. Selle omandab mõistev eurooplane Venemaal kõige pealt. Seepärast on seal viibimine võõrastele ühtaegu ülitäpne proovikivi. Ta sunnib igaüht seisukohta valima. Õieti on õige arusaamise ainsaks garantiiks see, et sa oled valinud hoiaku juba enne saabumist. Venemaal võib näha ainult see, kes on juba otsusele jõudnud. Selles ajaloosündmustiku pöördepunktis, mida tõsiasi “Nõukogude Venemaa” kui just päriselt ei moodusta, siis vähemalt tähistab, ei ole vaidlusküsimuseks üldsegi see, milline tegelikkus on parem või milline tahe on paremal teel. Küsimus on ainult selles: milline tegelikkus saab tõega seesmiselt konvergentseks? Milline tõde valmistab end seesmiselt ette tegelikkusega konvergeeruma? Ainult see, kes annab sellele selge vastuse, on “objektiivne”. Mitte oma kaasaegsete suhtes (see pole tähtis), vaid ajas sündiva suhtes (see on otsustav). Ainult see, kes on otsustades sõlminud maailmaga dialektilise rahu, võib haarata konkreetset. Kuid sellele, kes tahab otsustada “faktide varal”, ei paku faktid kätt. Koju

Moskau. Rmt-s: Walter Benjamin, *Gesammelte Schriften*, IV. Frankfurt am Main, 1991, lk 316–348.

pöördudes leiad ennekõike ühte: Berliin on inimtühi linn. Inimesed ja inimrühmad, kes liiguvad tema tänavail, on ümbritsetud üksindusest. Berliini luksus paistab lausa kirjeldamatu. Ja see hakkab peale juba asfaldil. Sest kõnniteede laius on vürstlik. Need teevad kõige nadimast venikesest grandsenjööri, kes jalutab oma lossi terrassil. Vürstlikult üksildased, vürstlikult trööstitud on Berliini tänavad. Mitte ainult Lääne-Berliinis. Moskvas on kolm, neli paika, kus pääseb edasi ilma mingi trügimise ja kehakäänutamise strateegiata, mille õpib ära esimesel nädalal (koos kiilasjääl liikumise tehnikaga). Stalešnikovile astudes tõmbad hinge: siin lõpuks tohid ohutult vitriinide ette seisma jääda ja käia oma teed, osalemata lonkivas serpentiinsammus, mille kitsas kõnnitee on enamikule külge harjutanud. Kuid milline küllus on sel mitte ainult inimestest tulvaval tänaval ning kui väljasurnud ja tühi on Berliin! Moskvas tungib kaup kõikjal majadest välja, ta ripub taradel, nõjatub piiretele, lebab silutisel. Iga viiekümne sammu järel seisavad naised sigarettidega, naised puuviljaga, naised suhkrumaiustustega. Pesukorv kaubaga on neil kõrval, mõnikord ka väikene kelk. Kirju villarätik kaitseb õunu ja apelsine külma eest, kaks näidiseksemplari on kõige peal. Samas kõrval suhkrukujud, pähkliid, kompvekid. Tuleb mõte, et vanaema on enne lahkumist kodus ringi vaadanud kõige järele, millega saaks lapselapsi üllatada. Nüüd jääb ta teel olles tänaval seisma, et veidi puhata. Berliini tänavad ei tunne sääraseid kelkude, kottide, kärude ja korvidega kaubaposte. Moskva tänavatega võrreldes on nad nagu värskest pühitud tühi võidusõidurada, mida mööda kihutab lohutult terve väljatäis kuuepäevasõidu-jalgrattureid.

2.

Linn paistab end kätte andvat juba rongijaamas. Kioskid, kaarlambid, majade plokid kristalliseeruvad enam mitte iial tagasipöörduvaiks kujudeks. Kuid kõik see lendub laiali nüüpea, kui ma nime järele otsin. Mul tuleb edasi minna... Algul pole näha muud peale lume – röpase, mis on end juba sisse seadnud, ja puhta, mida aegamisi peale sajab. Kohe pärale jõudes algab peale lapseiga. Kõndimine tuleb nende tänavate paksul kiilasjääl uuesti ära õppida. Majadetihnik on nii läbitungimatu, et pilk ta-

bab vaid sätendavat. Loosung kirjaga “Kefiir” helendab õhtus. Mulle tundub, nagu oleks Tverskaja, vana Tveri maantee, kus ma nüüd seisan, ikka veel alles maantee ja ümberringi polegi näha midagi peale tasandiku. Enne kui ma olen avastanud Moskva tõelise maastiku, näinud tema tõelist jõge, leidnud tema tõelised kõrgendikud, on juba iga viadukt saanud mulle vaieldavaks jõeks, iga majanumber trigonomeetriliseks signaaliks ja iga Moskva hiigelväljak järveks. Ainult et iga samm astutakse siin nimega ristitud pinnal. Kus iganes mõni neist nimedest kostab, sinna ehitab fantaasia silmapilkselt selle kõlapildi ümber terve kvartali. See trotsib veel kaua hilisemat tegelikkust ja seguneb sellesse hapralt nagu klaasmüüristik. Linnal on esialgu veel sada piirivaldast. Kuid ühel päeval on värav või kirik, mis olid ühe piirkonna piiriks, ootamatult keskus. Nüüd muutub linn uustulnukale labürindiks. Tänavad, mille ta oli teineteisest kaugele asetanud, kisub üks nurk nüüd kokku, nagu kutsari rusikas kahehobuserakendi. See, kui paljude topograafiliste atrappide ohvriks ta langeb, oleks kogu oma erutavas kulgemises jäädvustatav ainult filmis: suurlinn tõrgub talle vastu, maskeerub, pageb, intrigeerib, peibutab rammetuseni oma ringides ekslema. (Sellest võiks kõigepealt väga praktiliselt kinni hakata; suurtes linnades peaks välismaalastele turismihooajal näitama “orienteerumisfilme”). Lõpuks aga võidavad kaardid ja plaanid: õhtul voodis žongleerib fantaasia tegelike hoonete, parkide ja tänavatega.

3.

Talvine Moskva on vaikne linn. Tasaselt käib tänavate üüratu hammasratastik. Selle põhjuseks on lumi. Aga ka liikluse mahajäämus. Autosignaalid valitsevad suurlinnade orkestrit. Kuid Moskvas on alles vähe autosid. Neid kasutatakse ainult pulmades ja surma korral ning kiirendatud valitsemiseks. Tõsi küll, õhtuti on nende tuled heledamad, kui on lubatud teistes suurlinnades. Ja valgusjoad sööstavad nii pimestavalt ette, et keda need kord tabavad, see ei söanda abituna kohalt liikuda. Kremli värava ees seisavad pimestava valguse käes vahipostid kärtsult ookerkollastes kasukates. Nende kohal sädeleb punane signaaltuli, mis korraldab läbisõiduliiklust. Kõik Moskva värvid sööstavad siin, Vene

võimu keskuses, prismaatilisel kokku. Valguskimbud ülitugevatest auto-laternatest kihutavad läbi pimeduse. Nende paistel ehmuvad kaardiväelaste hobused, kellel on Kremli suur harjutusväljak. Jalakäijad tungivad autode ja perutatavate suksude vahelt läbi. Pikad rivid regesid, millega lund ära veetakse. Üksikud ratsanikud. Tummad vareseparved on lumele laskunud. Silmal on otsatult rohkem tegevust kui kõrval. Värvid annavad valge taustal oma parima. Pisim kirev räbal hõõgub vabas õhus. Lumes lebavad pildiraamatud; hiinlased müüvad kunstiküllaseid paberlehtvikuid, sagedamini veel eksootiliste süvamerekalade kujuga paberlohesid. Päevast päeva ollakse valmis lastepidustusteks. On mehi, kellel korvitäied puust mänguasju, kärud ja kühvliid; kollased ja punased on kärud, kollased või punased lastekühvliid. Kõik need nikerdatud ja kokkuklopsitud asjandused on lihtsamad ja tugevamad kui Saksamaal, nende talupoeglik päritolu on selgesti nähtav. Ühel hommikul seisavad tänava ääres seninägematud pisikesed majakesed helkivate akendega, tara esiõue ümber: puust mänguasjad Vladimiri kubermangust. See tähendab: uus kaubalaar on päralt jõudnud. Tõsised, kained tarbeartiklid muutuvad tänavakaubanduses söakaks. Üks korvimüüja igasugu kireva kaubaga, mida võib osta kõikjal Capril – kahe sangaga korvid ristkülikukujuliste rangete mustritega –, kannab lati otsas läikpaberist puuri, kus sees läikpaberist linnukesed. Kuid mõnikord on näha ka tõelist papagoid, valget aarat. Mjasnitskajal seisab naine pesukaubaga, kas kandikul või õlal konutab tal lind. Maalist tagapõhja sääraسته loomadele tuleb otsida mujalt, fotograafide putkadest. Bulvari paljaste puude all seisavad taustad palmide, marmortreppide ja lõunamaiste meredega. Ja veel üks asi meenutab siin lõunamaad. See on tänavakauplemise metsik mitmekesisus. Kingakreem ja kirjatarbed, käterätikud, nukukelgud, lastekiigid, daamipesu, linnutopised, riidepuud – kõik tungib lahtisele tänavale, nagu poleks temperatuur 25 kraadi alla nulli, vaid täis Napoli suvi. Pikka aega oli mulle saladuseks üks mees, kelle ees seisis tihedalt kirjatähtedega kaetud tahvel. Tähtsin temas ennustajat näha. Ükskord õnnestus mul lõpuks tema toimetusi pealt vaadata. Nägin, et ta müüs kaks tähte maha ja kinnitas need kundlele initsiaalidena kallossidesse. Siis laiad saanid kolme vakaga arahhiste, pähklite ja *semetskite* jaoks (päevalilloseemned, mida nüüd nõukogude korraldusel ei tohi enam avalikes kohtades krõbistada). Praeköögid kogunevad tööbõrsi lähedusse. Neil on müügiks

kuumad koogid ja viiludena praetud vorst. Kõik see toimub aga hääletult, hõiked, nagu lõunas igal kauplejal, on tundmatud. Inimesed pöörduvad möödujate poole pigem soliidse, kui mitte sosinal jutuga, milles on midagi kerjuste alandlikkusest. Ainult üks inimkast liigub siin tänavail valjusti, need on kaltsukorjajad, kott seljas; nende melanhoolne hüüd kõlab üks või mitu korda nädalas läbi iga kvartali. Tänavakaubandus on osalt illegaalne ja väldib niisiis igasugust silmatorkavust. Naised, pihu peal õlekihil toores lihatükk, kana, sink, seisavad ja pakuvad seda möödujatele. Need on loata müüjannad. Nad on liiga vaesed, et maksta kaubaleti eest, ja neil pole aega, et nädalaloo saamiseks mõnes ametis palju tunde sabas seista. Kui tuleb müüts, jooksevad nad lihtsalt minema. Tänavakaubandus tipneb suurtel turgudel, Smolenskajal ja Arbatil. Ja Suhharevskajal. See kuulsaim asub kiriku all, mis kõrgub oma siniste kuplitega putkade kohal. Kõigepealt lähed läbi vanarauakaupmeeste piirkonna. Inimesed on oma kauba lihtsalt lumele asetanud. Siin leidub vanu lukke, meetripulki, käsitööriistu, köögitarbeid, elektrotehnilist materjali. Paiga peal tehakse remonti; ma nägin kolviga jootmist. Istmeid pole siin kusagil, kõik seisavad püsti, lobisevad ja kauplevad. Kauba arhitektooniline struktuur on turul äratuntav: rätid ja kangad moodustavad pilastreid ja sambaid; vildid, *valenki*, mis ripuvad nõöridel reas müügilettide kohal, saavad putkakatuseks; suured karmoškad moodustavad helisevaid müüre, niisiis teatavas mõttes Memnoni müüre. Seda, kas vähestes pühapildiputkades on veel nüüdki saada neid kummalisi ikoone, mille müügi juba tsarism karistuse alla pani, ma ei tea. Seal oli kolmekäeline Jumalaema. Ta on poolalasti. Nabast kerkib välja tugev, vormikas käsi. Paremalt ja vasakult laotuvad õnnistamisžestis kaks ülejäänud kätt. Käte kolmsust peetakse püha kolmainsuse sümboliks. Oli veel teinegi Jumalaema harduspilt, mis kujutab teda avatud alakehaga; siskonna asemel väljuvad sealt pilved; nende keskel tantsib Kristuslaps ja hoiab viulit käes. Kuna ikoonide müük arvatakse paberi- ja pildikaubanduse hulka, siis seisavad pühapildiputkad paberkaubaputkade kõrval, nii et neid piiravad mõlemalt poolt Lenini pildid, nagu kaks sandarmit vahialust. Tänavaelu ei jää ka öösiti täiesti katki. Pimedates väravaalustes kohtab majataolisi kasukaid. Öövahid konutavad nendes oma toolil ja ajavad end aeg-ajalt raskelt püsti.

4.

Lapsed on kõigi proletaarlaskkvartalite tänavapildis tähtsad. Neid on seal arvukamalt kui mujal, nad liiguvad sihikindlamalt ja asjalikumalt. Kõik Moskva kvartalid kubisevad lastest. Nendegi seas valitseb kommunistlik hierarhia. Komnoored kui vanimad on tipus. Neil on klubid kõigis linnades ja nad on partei väljakoolitatud järeلكasv. Väiksemad saavad kuueaastaselt pioneeriks. Nemadki käivad klubidena koos, kannavad uhke tunnusmärgina punast kaelarätti. Viimaks tulevad oktoobrilapsed või "hündid" – nõnda nimetatakse väikesi imikuid sellest hetkest peale, kui nad oskavad Lenini pildile osutada. Aga ikka veel kohtab allakäinud, nimetult kurbi kodutuid – *besprizornõje*. Päeval näeb neid enamasti üksinda; igaüks käib oma sõjateed. Õhtuti aga kogunevad nad kriiskavalt valgustatud kinofassaadide ette salkadesse ja võõramaalastele räägitakse, et pole hea üksinda koduteel säärast jõuku kohata. Nende läbi ja lõhki metsistunud, umbusklike, kibestunud lastega tegelemiseks ei jää kasvatajal muud üle kui ise tänavale minna. Igas Moskva rajoonis on juba aastaid sisse seatud "lastetoad". Nad alluvad naisametnikule, kel on harva rohkem kui üks abiline. Rajooni lastele ligipääsemine on üksnes tema asi. Jagatakse süüa, mängitakse. Algul tulevad kaksikümmend või nelikümmend, aga kui juhatajanna asjast õigesti kinni hakkab, siis võivad kahe nädala pärast paika täita sajad lapsed. On selge, et tavapärased pedagoogilised meetodid ei jõuaks nende lastemassidega kunagi puile ega maile. Et üldse nendeni jõuda ja kuuldavõetud saada, tuleb võimalikult tihedalt ja selgelt üle võtta tänava enda sõnavara, kollektiivse elu loosungid. Poliitika pole säärase lastekarjade organiseerimisel tendents, vaid sama endastmõistetav tööriist, niisama selge näitlik materjal nagu kodanlaste lastele kaupmehepood või nukumaja. Kui siis veel ette kujutada, et juhatajanna peab kaheksa tundi laste järele valvama, neile tegevust andma, neid toitma, lisaks peab ta kõigi väljaminekute kohta raamatut, mida nõutakse piima, leiva ja materjalide kohta, et ta on selle kõige eest vastutav, siis saab drastiliselt selgeks, kui palju jätab säärane töö selle tegijate eraelust alles. Keset kõiki neid pilte veel kaugeltki mitte jagusaadud lasteviletsusest märkab aga see, kes tähele paneb, üht asja: kuidas proletaarlaste vabastatud uhkus kõlab kokku laste vabastatud hoiakuga. Uurimiskäigul läbi Moskva muuseumide ei üllata miski roh-

kem ja kaunimalt kui see, millise täieliku loomulikkusega liiguvad neis ruumides lapsed ja töölised, mõnikord rühmades, mõnikord giidi saatel. Siin pole midagi nende harvade proletaarlaste masendavast rõhutusest, kes meie muuseumides julgevad end teistele külastajatele vaevalt näidata. Venemaal on proletariaat tõesti hakanud kodanlikku kultuuri enda valdusse võtma, meil aga tunneb proletariaat selliseid plaane pidades end nii, nagu kavatseks ta sisse-murdmist ja vargust. Just nimelt Moskvas on muuseumikogusid, kus töölised ja lapsed võivad end tõepoolest peagi tuttavlikult ja koduselt tunda. Siin on Polütehniline Muuseum oma paljude tuhandete katsete, aparaatide, dokumentide ja mudelitega ürgtootmise ja töötleva tööstuse ajaloo kohta. Siin on eeskujulikult juhitud Mänguasjade Muuseum, mis direktor Bartrami käe all on kokku liitnud hinnalise ja õpetliku vene mänguasjade kollektsiooni, mis seisab nii uurijate kui laste teenistuses, kes tundide kaupa neis saalides ringi jalutavad (lõuna paiku lisandub sellele suur tasuta nukuteater, nii ilus nagu ehk vaid üks teater Luksemburgis). Siin on kuulus Tretjakovi galerii, kus sa mõistad esmakordselt, mida tähendab žanrimaal ja kui kohane ta on just venelastele. Proletaarlane leiab siit süžeid oma liikumise ajaloost: “Sandarmitest üllatatud vandenõulane”, “Pagendatu tagasipöördumine Siberist”, “Vaene teenijatüdruk alustab teenistust rikkas kaupmehemajas”. Ja et säherdused stseenid on välja peetud täiesti kodanliku maalikunsti vaimus, ei tule neile kaugeltki kahjuks, vaid toob nad sellele publikule üksnes lähemale. Kunstikasvatust (nagu Proust puhuti väga hästi mõista annab) ei edenda ju tingimata ainult “meistritööde” silmitsemine. Pigem tunnistab laps või proletaarlane, kes end parajasti harib, õigusega meistritööks hoopis midagi muud kui mõni kollektsionäär. Säärastel pildidel on talle väga mõõduv, kuid soliidne tähendus ja rangemat mõõdupuud on vaja üksnes tänapäeva teoste suhtes, mis suhestuvad temaga, ta tööga ja tema klassiga.

5.

Kerjamine pole agressiivne nagu lõunas, kus kaltsakate pealetükkivus reedab siiski veel vitaalsusejääki. Siin on see surijate selts. Mõne kvartali tänavanurgad on kaetud räbalapundardega – asemed hiiglaslikus laatsa-

retis “Moskva”, mis asub vaba taeva all. Pika nuruva jutuga pöördutakse inimeste poole. Seal on kerjus, kes hakkab ikka tasa ja kestvalt ulguma, kui läheneb mõni mööduja, kellelt ta midagi saada loodab; ta pöördub võõraste poole, kes ei oska vene keelt. Teine on täpselt selle vaese hoiakuga, kelle heaks püha Martinus vanadel piltidel mõõgaga oma kuue pooleks löikab. Ta põlvitab, kaks kätt ette sirutatud. Veidi enne jõule istusid kaks räbalatükiga kaetud last päevast päeva Revolutsioonimuuseumi müüri lumes ja soigusid. (Aga Moskva kunagi suursuguseima Inglise Klubi ees, millele see hoone varem kuulus, poleks neil seegi võimalik olnud.) Moskvat tuleks tunda nii, nagu need kerjuslapsed teda tunnevad. Nad teavad täiesti kindlas poes teatud kindlal ajal nurka ukse kõrval, kus nad tohivad end kümme minutit soojendada, teavad, kust nad tohivad endale ühel päeval nädalas teatud ajal koorikuid tuua ja kus virnalaotud kanalisatsioonitorudes on üks magamispaike vaba. Kerjamise on nad arendanud suureks kunstiks sadade skeemide ja variantidega. Nad kontrollivad rahvarikkail nurkadel pirukapagari kundesid, tikuvad ostjale ligi ning saadavad teda haledalt nuttes ja paludes, kuni too on loovutanud neile tüki oma kuumast koogist. Teiste paik on trammi lõpppeatuses, nad astuvad vagunisse, laulavad laulu ja korjavad kopikaid. Ja on kohti, tõsi küll, üksnes väheseid, kus isegi tänavakaubandusel on kerjamise nägu. Mõned mongolid seisavad Kitaigorodi müüri ääres. Nad pole üksteisest kaugemal kui viis sammu ja kauplevad nahkmappidega; igapäev täpselt seesama kaup mis ta kõrvalseisjal. Selle taga peab küllap olema mingi kokkulepe, sest üksteisele nii perspektiivitu konkurentsi pakkumist ei või nad tõsiselt mõelda. Tõenäoliselt pole nende kodumaal talv vähem karm ja pole ka nende närused kasukad halvemad pärismaalaste kasukaist. Ometi on nad Moskvast ainsad, kes kliima pärast kaastunnet äratavad. Leidub ka veel preestreid, kes käivad oma kirikule kerjamas. Aga väga harva näeb kedagi andmas. Kerjamine on kaotanud tugevaima aluspõhja, halva sotsiaalse südametunnistuse, mis teeb tasku rohkem valla kui kaastunne. Muus osas näib nende kerjuste muutumatu häda väljenduvat selles – kuid see võib ka olla üksnes targa organiseerimise tagajärg –, et kõigi Moskva institutsioonide hulgas on nemad ainsad, kelles võib kindel olla, ja nad püsivad muutumatult omal kohal, samas kui ümberringi kõik paigast nihkub.

6.

Iga mõte, iga päev ja iga elu lebab siin nagu laborilaul. Ja nagu oleks ta metall, millest tahetakse kõigi vahenditega tundmatut ainet kätte saada, peab ta laskma endaga kurnatuseni eksperimenteerida. Ühelgi organismil, ühelgi organisatsioonil ei ole selle protsessi käest pääsu. Teenistujaid ettevõtetes, ameteid hoonetes, mööblit korterites rühmitatakse ümber, viiakse teise kohta ja tõstetakse ringi. Otsekui eksperimentaalbüroodes esitletakse klubides uusi tseremooniaid nimeandmiseks, abielusõlmimiseks. Korraldusi muudetakse päevast päeva, kuid ka trammipeatused rändavad, poed saavad restoranideks ja paar nädalat hiljem büroodeks. See imekspandav katseline kord – siin nimetatakse seda “remondiks” – ei puuduta ainult Moskvat, see on omane kogu Venemaale. Selles valitsevas kires on niisama palju naiivset tahet head teha kui ääretut uudishimu ja mänglevat teesklust. Vähe on asju, mis määraksid tänapäeva Venemaad tugevamini. Maa on päevad ja ööd mobiliseeritud, kõige eesotsas muidugi partei. Jah, mis eristab bolševikku, vene kommunisti tema Lääne seltsimeestest, see on tingimatu liikumisvalmidus. Ta eksistentsialus on nii ahas, et ta on aastast aastasse valmis teisale minema. Teisiti ei tuleks ta selle eluga toime. Kus mujal on mõeldav, et teenekast sõjaväelasest tehakse ühel päeval suure riigiteatri juhataja? Revolutsiooniteatri praegune direktor on endine kindral. Tõsi: enne võidukaks väejuhiks saamist oli ta literaat. Või millisel maal võiks kuulda lugusid, mida jutustas mulle enda kohta hotelli *šveitsar*? 1924. aastani istus ta Kremliis. Siis tabas teda ühel päeval raske ishias. Partei laskis teda ravida oma parimatel arstidel, saatis ta Krimmi, laskis tal võtta mudavanne, katsetada kiiritusraviga. Kui kõik jäi asjatuks, öeldi talle: “Teil on vaja ametikohta, kus te võite end hoida, istute soojas, ei pea liikuma.” Järgmisel päeval oli ta hotelliportjee. Kui ta on terveks saanud, läheb ta Kremliisse tagasi. – Lõpuks on ju seltsimeeste tervis ennekõike partei kalleim vara ja antud juhul korraldab partei isikut arvestamata nii, nagu talle paistab olevat nõutav seltsimehe konserveerimiseks. Nii igatahes kujutab seda ühes suurepärasel novellis Boriss Pilnjak. Kõrge funktsionääri kallal võetakse tema tahte vastaselt ette operatsioon, mis lõpeb letaalselt. (Siin mainitakse üht väga kuulsat nime viimaste aastate surnute seast.) Pole teadmist ega võimet, mida kuidagi ei haarataks kollektiivi ellu ja mida ei rakenda-

taks selle teenistusse. *Spets* – nii nimetatakse üldiselt “spetsialisti” – on praktitsismi eelpost ja ainus kodanik, kes kujutab endast midagi sõltumatult poliitilisest tegevussfäärist. Puhuti ulatub aukartus selle tüübi ees fetišismini. Nii pandi punases sõjaakadeemias õpetajaks kindral, kes oli kurikuulus oma käitumisega Kodusõjas. Iga kinninabitud bolševiku laskis ta pikemata üles puua. Taoline seisukoht, mis halastamatult allutab ideoloogia prestiiži asisele vaatepunktile, on eurooplasele vaevu mõistetav. Kuid ka vastaspoolele on juhtum iseloomulik. Teatavasti ei astunud bolševike teenistusse mitte üksnes tsaaririigi sõjaväelased. Ka intellektuaalid pöörduvad ajapikku spetsialistidena tagasi ametitesse, mida nad kodusõjas saboteerisid. Opositsiooni, nagu Läänes võidaks mõelda – intelligentsi, kes seisab kõrval ja vaevleb ikke all – ei ole olemas, või paremini öeldult: ei ole enam. Ta on sõlminud – milliste reservatsioonidega iganes – bolševikega vaherahu või on hävitatud. Venemaal pole – eriti väljaspool parteid – muud opositsiooni peale kõige lojaalsema. Kellegi pole see uus elu suuremaks koormaks kui vaatlevale kõrvalseisjale. Jõudlejale on selle väljakannatamine võimatu, sest see saab igas pisimas detailis kauniks ja arusaadavaks ainult töö kaudu. Oma mõtete lülitamine etteantud jõuvälja, ükskõik kui virtuaalne mandaat, organiseeritud, garanteeritud kontakt seltsimeestega – selle kõigega on see elu nii tiheidalt seotud, et kes sellest loobub või ei suuda seda saavutada, käib vaimselt alla, nagu istuks ta aastaid üksikvangistuses.

7.

Bolševism on eraelu ära kaotanud. Ametkonnad, poliitiline askeldamine, press on nii võimsad, et huvidele, mis ei voola nendega koos, ei jää üldse aega. Ei jää ka ruumi. Korterid, mis varem andsid oma viies kuni kaheksas toas peavarju üheleainsale perele, majutavad nüüd sageli kaheksat. Esiku-uksest astud väikesesse linna. Sagedamini veel välilaagrisse. Juba esikus võid põrgata voodite otsa. Nelja seinu vahel ollakse ju üksnes laagris ja enamasti on kasin inventar vaid jääk väikekodanlikust kolast, mis mõjub veel palju masendavamalt, sest tuba on nii kasinalt möbleeritud. Väikekodanliku sisustusstiili juurde kuulub aga täielikkus: pildid peavad katma seinu, padjad sohvata, püürid patju, pudipadi peab

katma eendeid, kirev klaas aknaid. (Sellised väikekodanlasetoad on lahinguväljad, millest kaubakapitali rünnak on võidukalt üle käinud; seal ei või enam edeneda midagi inimlikku.) Sellest kõigest on valikuta säilinud vaid üht-teist. Iga nädal seatakse mööbliesemed lagedates tubades ümber – see on ainuke luksus, mida endale nendega lubatakse, ühtlasi radikaalne vahend, kuidas kihutada majast välja “õdusus” koos melanhooliaga, mis on selle hinnaks. Inimesed kannatavad tubase olemasolu välja, sest nende eluviis on nad sellest võõritanud. Nende elupaigaks on kantselei, klubi, tänav. Mobiilsest ametnikearmeest leiame siit vaid järeleväe. Eesriided ja vaheseinad, sageli vaid poole toa kõrguses, on pidanud tubade arvu mitmekordistama. Sest iga kodaniku käsutuses on seaduse järgi vaid kolmteist ruutmeetrit elamispinna. Korteri eest maksab ta vastavalt oma sissetulekule. Riik – igasugune majaomandus on riigistatud – nõuab töötult sellesama pinna eest ühe rubla kuus, mille eest jõukamad maksavad kuuskümmend rubla kuus või enamgi. Kes taotleb rohkemat kui seda ettekirjutatud standardruumi, peab maksma kordi rohkem, kui ta ei suuda seda ametiga põhjendada. Ettekirjutatud teest kõrval pörkab iga samm ääretu bürokraatliku aparaadi ja tohutute kulude otsa. Ametiühingu liige, kes esitab haigustunnistuse ja jookseb läbi ettekirjutatud instantside tee, võib jõuda moodsaimasse sanatooriumi, sõita Krimmi kuurortidesse, saada kallist kiiritusravi, maksmata selle kõige eest pennigi. Väljaspoolseisja võib kerjama minna ja viletsuses otsa leida, kui ta pole võimeline uude kodanluse kuulujana seda kõike tuhandete rublade eest ostma. Asjad, mida kollektiivi raames põhjendada ei anna, nõuavad ebaproportsionaalset jõukulu. Sel põhjusel ei leidu vähimatki “kodusust”. Kuid pole ka kohvikuid. Vaba kaubandus ja vaba intelligents on likvideeritud. See on võtnud kohvikuilt nende publiku. Niisiis jäävad isegi privaatsemate asjade õiendamiseks ainult büroo ja klubi. Siin aga toimitakse uue *bõt'i* – uue olmekeskkonna – mõjuväljas, milles ei kehti miski peale töötaja funktsiooni kollektiivis. Uued venelased nimetavad keskkonda ainsaks usaldusväärseks kasvatajaks.

8.

Iga Moskva kodaniku päevad on triiki täis. Iga tund on ametites, klubides ja vabrikutes ette nähtud mingid istungid ja komisjonid, nende jaoks pole sageli küll omaette pindagi, nad leiavad aset lärnakate toime-

tuste nurkades, koristatud sööklalaua taga. Nende ürituste vahel toimub omalaadi looduslik valik ja olelusvõitlus. Ühiskond visandab, plaanib neid teataval määral ning kutsub nad kokku. Aga kui tihti peab see korduma, kuni lõpuks üks paljudest õnnestub, osutub eluvõimeliseks, asjakohaseks, leiab aset. Et miski ei sünni nii, nagu oli kavatsatud ja nagu oodatakse – see elutegelikkuse banaalne iseloomustus leiab siin igal üksikjuhtumil nii vankumatult ja intensiivselt kinnitust, et vene fatalism muutub mõistetavaks. Kui kollektiivis surub end aegamisi läbi tsiviliseeriv arvestus, siis see esialgu ainult komplitseerib asja. (Majas, kus on ainult küünlad, oled sa paremini varustatud kui seal, kuhu on küll viidud elektrivalgus, aga iga tund esineb voolukatkestusi.) Kõigest “ratsionaliseerimisest” hoolimata ei kohta isegi Venemaa pealinnas aja väärtuse tunnet. “Trud”, ametiühingu tööteaduse instituut, korraldas oma juhataja Gastjevi eestvedamisel plakatitega kampaania punktuaalsuse eest. Juba ammusest ajast tegutseb Moskvas palju kellasseppi. Nad on kesk-aegselt ja tsunftipäraselt koondunud tihedasti üksikutesse tänavatesse Kuznetski Mostil, Herzeni tänavas. Tekib küsimus, kellele neid õieti tarvis on. “Aeg on raha” – seda üllatavat lauset kinnitatakse plakatitel Lenini autoriteediga; nii võõras on venelastele see tunne. Neil pudeneb kõik käest. (Tahaks öelda, et minutid on samagonn, millest nad ei saa iial küllalt, nad on ajast jockkis.) Kui tänaval vändatakse mõnd filmistseeni, unustavad nad, miks ja kuhu nad teel on, jooksevad tundide kaupa kaasa ja jõuavad ähmis oma ametiasutusse. Ajakasutuses jääb venelane seetõttu kõige kauem “asiaadiks”. – Kord pean laskma äratada end hommikul kell seitse: “Homme koputage, palun, kell seitse.” Sellega vallandan ma *šveitsar*’il – nii nimetatakse siin majateenijaid – järgmise shakespeare’liku monoloogi: “Kui me sellele mõtleme, siis äratame, aga kui me sellele ei mõtle, siis ei ärata. Tegelikult enamasti me ju mõtleme ja siis ka äratame. Aga kindel on, et mõnikord me ka unustame, kui me sellele ei mõtle. Siis me ei ärata. Kohustatud me ju selleks pole, aga kui see meile õigesti meenub, siis teeme seda ometi. Millal te tahategi äratatud saada? Kell seitse? Siis kirjutame selle üles. Näete, sedeli panen ma sinna, sealt leiab selle kätte. Muidugi, kui seda ei leita, siis teid ei äratata. Aga enamasti me ju äratame.” – Ajaühik on põhiliselt *seitšas*. See tähendab “kohe”. Seda võib kuulda vastuseks kümme, kakskümmend, kolmkümmend korda ning seejärel tuleb oodata tunde, päevi, nädalaid, kuni sedaviisi lubatu kätte jõuab. Nagu üleüldse ei kuule kergesti vastuseks “ei”. Äraütlev vastus jäetakse aja hooleks. Ajakatastroofid, ajakokkupõr-

ked kuuluvad seepärast samamoodi päevakorda nagu “remontki”. Nad teevad iga tunni ülirikkaks, iga päeva ammendavaks, iga elu silmapilguks.

9.

Trammisõit on Moskvas ennekõike taktiiline kogemus. Vahest just siin õpib algaja kõige kiiremini seda, kuidas sobituda selle linna kummalise tempoga ja tema talupoegliku elanikkonna rütmiga. Ka seda, kuidas tehniline funktsioneerimine ja primitiivne eksistentsivorm on teineteisega üleni läbi põimunud – seda maailmaajaloolist eksperimenti uuel Venemaal kujutab trammisõit väikeses mõõdus. Kasukates naiskonduktorid seisavad oma kohal trammis nagu samojeedi naised regedel. Visa tõuklemine, trügimine, vastutõukamine enamasti juba lõhkemiseni täis vagunisse sisenemisel toimub hääletult ja täie südamlikkusega. (Iial ei kuulnud ma sel puhul mõnd kurja sõna.) Sees olles hakkab matk alles peale. Jäätunud akendest ei tunne iial ära, mis paigas vagun parajasti asub. Paiga teadasaamisest pole veel palju abi. Tee väljapääsu juurde on inimkiiluga kinni rammitud. Kuna siseneda võib ainult tagauksest, aga väljuda esiuksest, siis tuleb sellest massist läbi pääseda. Enamasti toimub edasiliikumine jõnksuti; tähtsates peatustes läheb vagun peaaegu täiesti tühjaks. Niisiis on Moskvas isegi liiklus suurel määral massinähtus. Võib takerduda tervete saanikaravanide taha, mis tõkestavad pikas reas tänavaid, sest koormad, mis nõuaksid veoautot, lastitakse viiele, kuuele suurele reele. Siinsete saanide juures on mõeldud esmajoones hobusele, alles seejärel sõitjale. Nad ei tunnista midagi ülearust. Heinakott setukale, tekk sõitjale – ja ongi kõik. Rohkem kui kahele pole kitsal pingil kohta, ja kuna seljatuge ei ole (kui mitte nimetada madalat serva), siis tuleb järskudel kurvidel hästi tasakaalu hoida. Kõik on arvestatud kõige kiiremaks sõiduks; pikki sõite külmaga hästi ei talu ja vahemaad on selles hii-gelküljas niikuinii määratud. *Izvoštšik* nõotab sõita päris kõnnitee ääres. Sõitja ei trooni, ei näe midagi kõrgemalt kui kõik teised ja riivab käisega möödujaid. Seegi on võrratu kogemus kompimismeelele. Kui eurooplased naudivad kiirel sõidul üleolekut, valitsemist massi üle, siis moskoviit on väikeses saanis tihedasti inimeste ja asjade sekka mässitud. Kui ta

peab kaasa vedama veel mõnd kastikest, last või korvi – kõige selle jaoks on saan taskukohaseim transpordivahend –, siis on ta tõepoolest kiilunud tänava toimekusse. Ei mingit pilku ülalt alla: õrn karme libisemine piki kive, inimesi ja hobuseid. On tunne nagu lapsel, kes lükkab end toolikesel läbi korteri.

10.

Jõulud on vene metsa pidu. Mets kolib kuuskede, küünalde, jõluehetega paljudeks nädalateks tänavaile. Sest kreeka-õigeusu kristlaste adventiaeg kattub nende venelaste jõludega, kes pühitsevad seda lääne, st uue riikliku kalendri järgi. Kusagil ei näe kuusepuudel kaunimaid ehteid. Kubinal laevukesti, linde, kalu, maju ja vilju tänavakaubitsejail ja kauplustes, ja Kustarnõi kodukandikunsti muuseum peab igal aastal sel ajal kõige selle jaoks omalaadi näidislaata. Ühelt tänavaristmikult leidsin ma naise, kes müüs jõluehteid. Kollased ja punased klaaskuulid sädelesid päikeses; see oli nagu nõiutud õunakorv, kus punane ja kollane jagunevad erinevateks viljadeks. Kuused sõidavad madalail saanidel läbi tänavate. Väikseid ehitakse üksnes siidlehvidega: sini-, roosa-, rohepatsilised kuusekesed seisavad nurkadel. Lastele aga ütlevad Venemaa metsade sügavusest tulevad jõululelud midagi ka ilma püha Nikolauseta. Tundub, nagu haljendaks puu ainult vene käte all. Haljendab – ja punetab ja kattub kuldselt, värvub taevasiniseks ja tardub mustjalt. “Punane” ja “ilus” tulenevad vene keeles *ühest* sõnast. Kindlasti on hõõguvad halud ahjus vene metsa võluvaim metamorfoos. Kusagil ei paista kamin hõõguvat nii uhkesti kui siin. Hõõgus aga ladestub ka kõigesse sellesse puitu, mida talupoeg nikerdab ja pintseldab. Ja kui peale kantakse veel lakk, on see külmunud tuli kõigis värvides. Kollane ja punane balalaikal, must ja roheline väikesel lastekarmoškal ja kõik reastuvad värvitoonid kolmekümne kuuel munal, millest igaüks asub ikka järgmise sees. Kuid puidus elab ka metsaöö. Seal on rasked väikesed kastid sarlakpunase sisemusega: välispinnal mustal sätendaval aluspõhjal pilt. Tsaariajal oli see tööstus välja suremas. Nüüd tulevad uute miniatuuride kõrval taas esile vanad, kullaga kaunistatud pildid talupojaelust. Kolme ratsuga troika kihutab pimedusse või meresinises seelikus piiga seisab roheliselt leekiva

põõsa kõrval ja ootab öösel kallimat. Ükski õuduste öö pole nii pime kui see tugev lakiöö, mille rüpes on varjul kõik see, mis temast esile ker-
kib. Ma nägin kasti, millel oli kujutatud naist, kes müüb istudes sigaret-
te. Tema kõrval seisab laps ja tahab sigarette osta. Pilkaselt pime öö ka
siin. Aga paremal pool on ära tuntav kivi ja vasakul pool lehitu puu.
Naise põlled seisab lugeda “Mosselprom”. See on nõukogude “Madon-
na sigarettidega”.

11.

Haljus on Moskva talve ülim luksus. Kuid Petrovka poest ei kiirgu see
pooltki nii kaunilt kui kunstnelkide, -rooside ja -liiliate paberkimbud tä-
navatel. Turgudel pole neil ainsana kindlat paika ja nad kerkivad esile
kord toiduainete, kord kudumkaupade ja lauanõuputkade vahel. Aga
nende kiirgus ületab kõike, toore liha, kireva villa ja säravad vaagnad.
Teistsuguseid kimpe valmistatakse uusaasta puhuks. Strastnaja väljakul
nägin ma mööda minnes pikki ritvasid, millele oli kleebitud punaseid,
valgeid, siniseid, rohelisi õisi, iga oks ise värvi. Kui jutt on Moskva lille-
dest, ei tohi unustada kangelaslikke jõuluroose. Ega lambisirmidest val-
mistatud hiidkõrgeid tokkroose, mida müüja veab läbi tänavate. Ega
klaaskarpe, kus lillede vahelt paistab mõne pühaku pea. Ega sedagi, mil-
leks siin inspireerib pakane – talupoeglikke rätikuid, millel sinise villaga
tikitud mustrid kujutavad jäälilli akendel. Lõpuks ka hõõguvaid suhkru-
peenraid tortidel. Lastemuinasjuttudest pärinev “suhkrupagar” paistab
ainult Moskvast olevat ellu jäänud. Ainult siin leidub moodustisi, mis
pole tehtud millestki muust kui kedratud suhkrust, magusaid pulki, mis
pakuvad keelele kibeda külma eest hüvitust. Kõige intiimsemalt ühine-
vad lumi ja õied suhkruglasuuris; paistab, et martsipanist floora on seal
lõpuks täielikult teostanud Moskva talveunenäo: puhkeda valgust õitse-
le.

12.

Kapitalismis on võim ja raha saanud ühismöödulisteks suurusteks. Iga
rahahulk tuleb konverteerida täiesti kindlasse võimu ja iga võimu müü-

giväärtus on välja arvatav. Nii on suurtes joontes lood. Korruptsioonist võib juttu olla ainult seal, kus seda protsessi käideldakse liiga rutakalt. Tema lülitussüsteem on kindlas kokkumängus pressi, ametkondade ja trustidega, mille piirides ta jääb igati legaalseks. Nõukogude riik on selle raha ja võimu vahelise kommunikatsiooni katkestanud. Võimu reserveerib partei endale, raha jätab nepmanile¹. Täiesti mõeldamatu on mingit parteifunktsiooni täites, olgu see või kõrgeim, endale midagi kõrvale panna, kindlustada “tulevikku”, olgu vaid “lastele”. Kommunistlik partei garanteerib liikmetele kitsaima eksistentsi miinimumi – ta teeb seda praktiliselt, ilma tegeliku kohustusega. Seevastu kontrollib ta liikmete edasist teenistust ja määrab 250 rublaga kuus kindlaks nende sissetulekute ülempiiri. Enamani võib jõuda üksipäinis kirjandusliku tegevusega elukutse kõrvalt. Sellisele distsipliinile allub valitseva klassi elu. Kuid selle klassi vägi ei piirdu kaugeltki valitsemisvõimuga. Venemaa pole tänapäeval mitte ainult klassi-, vaid ka kastiriik. Kastiriik – see tähendab, et koda-niku ühiskondlikku prestiiži ei määra tema eksistentsi esinduslik väliskülg – riietus või korter –, vaid üksnes tema vahekord parteiga. Mõõtu-andev on see ka kõigile neile, kes otseselt parteisse ei kuulu. Ka neile on avatud tööpõllud, niivõrd kui nad režiimiga koostööst demonstratiivselt ei keeldu. Ka nende hulgas leiavad aset kõige täpsemad vahetegemised. Aga nii liialdatud – või nii mahajäänud – kui ühelt poolt on Euroopa ettekujutus teisitimõtlejate riiklikust rõhumisest Venemaal, nii vähe on teiselt poolt välismaal aimu sellest kohutavast ühiskondlikust põlgusest, mis tabab siin nepmanit. Teisiti ei oleks seletatav ka see vaikimine ja umbusk, mis ei saada üksnes välismaalast. Kui pärida siin mõnelt juhututtavalt tema muljet ükskõik kui tähtsusetu näidendi või ükskõik kui tühise filmi kohta, siis on enamasti oodata fraasilikku vastust: “Meil öeldakse, et...” või “Siin valitseb täiesti üldine veendumus...” Otsust pööratakse kümme korda keelel ringi, enne kui see kaugemate tuttavate kuuldes välja öeldakse. Sest partei võib igal ajal, nagu muuseas, äkitselt “Pravdas” seisukoha võtta ja keegi ei taha end meelsasti paljastatuna näha. Usaldusväärne meelsus on kui mitte ainumas vara, siis enamiku jaoks ainus garantii muudele varadele, ja seetõttu käib igaüks oma nime

¹ nepman – eraettevõtja nipi ajal Venemaal (nep – новая экономическая политика, ‘uus majanduspoliitika’, 1921–28).

ja häälega nii hoolikalt ümber, et demokraatlike riikide kodanikud ei saa tast aru. – Kaks head tuttavat ajavad juttu. Vestlus käigus ütleb üks: “Eile käis see Mihhailovitš minu juures ja tahtis mu büroos kohta saada. Ta ütles, et tunneb sind.” – “Tubli seltsimees, täpne ja hoolas.” Ja siis räägivad nad millestki muust. Hüvasti jättes aga ütleb esimene: “Kas sa võiksid olla nii hea ja esitada, palun, hinnangu selle Mihhailovitši kohta kirjalikult?” – Klassivõim on võtnud tarvitusele sümbolid, mis teenivad klassivaenlase iseloomustamist. Ja nende hulgas on džäss ehk populaarseim. Et teda kuulatakse ka Venemaal heameelega, pole imekspandav. Aga selle järgi tantsimine on keelatud. Teda hoitakse nagu kirjut mürgist roomajat niiõelda klaasi taga ja niiviisi esineb ta atraktsioonina revüüdes. Kuid ikka “pursui” sümbolina. Ta kuulub nende primitiivsete rekvisiitide hulka, mille abil Venemaal konstrueeritakse propaganda eesmärkidel groteskne pilt kodanlasetüübist. Tegelikult on see pilt sageli üksnes naeruväärne, sest jäetakse tähele panemata vastase distsipliin ja üleolek. Sellises kodanlase nägemise kiivas optikas mängib kaasa natsionalistlik moment. Venemaa oli tsaari omandus. (Jah, kes käib Kremli läbi otsatud üksteise otsa kuhjatud kollektsioonide aarded, see tunneb kiusatust öelda: üks omandusi.) Rahvas on aga üleöö saanud selle mõõtmatult varakaks pärijaks. Nüüd on käimas tema inim- ja maapõuerikkuste suur inventuur. Ja selle töö võtab ta ette teades, et on juba hakkama saanud millegi kujuteldamatult raskega, ehitanud üles uue valitsemiskorra, hoolimata poole maakera vaenulikkusest. Kõik venelased ühinevad selle rahvusliku saavutuse imetlemises. See valitsemisvõimu ümbervormimine annab ju elule siin nii raske sisukoorma. See on seesmiselt nii lõpetatud ja sündmusterikas, vaene ja ühtaegu täis perspektiive nagu kullakaevaja elu Klondyke’is. Hommikust õhtuni kaevandatakse võimu. Juhtivisikute kogu kombinatoorika on ülimalt ühetaoline, võrreldes nende arvutute konstellatsioonidega, millesse satub siin üksikindiviid ühe kuu jooksul. Tagajärjeks võib küll olla teatav joovastusseisund, nii et elu ilma istungite ja komisjonideta, debattideta, resolutsioonide ja hääletamisteta (ja need kõik on võimutahte sõjad või vähemalt manöövrid) pole enam üldse kujuteldav. Mis teha – Venemaa järgmised põlvkonnad on niisuguse eksistentsi jaoks juba ette häälestatud. Tema tervis sõltub aga ühest vältimatust eeltingimusest: et ei avaneks võimu must börs (mis ühel päeval avanes isegi kirikus). Kui Euroopa korrelatsioon võimu ja raha

vahel tungiks ka Venemaale, siis ei kaoks veel see maa, vahest isegi mitte partei, aga kommunism Venemaal küll. Veel pole siin Euroopa tarbimis-mõisteid ja tarbimisvajadusi. Sellel on ennekõike majanduslikud põhjused. Kuid on võimalik, et lisaks on siin tegu partei targa kavatsusega: saavutada karastunult ja võidus absoluutselt kindlana ühel suvalisel hetkel Lääne-Euroopaga võrdne tarbimistase – see bolševistliku ametnikkonna tuleproov.

13.

Kremlis punaarmee klubi seinal ripub Euroopa kaart. Selle kõrval on kang. Kui seda vajutada, näeb järgmist pilti: üksteise järel sütib igas paigas, kust Lenin oma elu jooksul läbi käis, väike elektripirn. Simbirskis, kus ta sündis, Kaasanis, Peterburis, Genfis, Pariisis, Krakowis, Zürichis, Moskvast, kuni tema suripaiga Gorkini. Teisi linnu pole tähistatud. Selle puust reljeefkaardi kontuurid on sirgjoonelised, nurgelised, skemaatilised. Lenini elu sarnaneb sellel koloniaalse vallutusretkega läbi Euroopa. Lihtnimese silmis hakkab Venemaa omandama teatud kuju. Tänaval, lumes, lebavad NSVL-i maakaardid, mida laovad virnadesse tänavakaubitsejad. Meierhold kasutab maakaarti etenduses “D.E.” (“Davai Evropu!”) – Lääs on sellel väikeste Vene poolsaarte keeruline süsteem. Maakaart on peaaegu niisama lähedal uue vene ikoonikultuse keskmeks saamisele nagu Lenini portree. Pärast kindlasti on tugev rahvustunne, mille bolševism on vahet tegemata kinkinud kõigile venelastele, andnud Euroopa kaardile uue aktuaalsuse. Tahetakse ära mõõta, võrrelda ja vahest ka nautida seda suurusejoovastust, mida tekitab juba pelk pilk Venemaale. Kodanikele võib tungival soovitada vaadata oma maad naaberriikide kaartidel, Saksamaad Poola, Prantsusmaa, jah, isegi Taani kaardil; kõigile eurooplastele aga näha oma maad Venemaa kaardil – kiulise, närvilise territooriumina kaugel Läänes.

Kuidas näeb välja literaat maal, kus tema tellijaks on proletariaat? – Bolševismi teoreetikud rõhutavad, kui väga erineb proletariaadi olukord Venemaal pärast seda võidukat revolutsiooni kodanluse olukorrast aastal 1789. Tookord oli võidukas klass, enne kui võim talle osaks langes, kindlustanud endale aastakümnetepikkuse diskussiooniga vaimse aparraadi valdamise. Intellektuaalne organisatsioon, haridus oli ammugi läbi imbunud *tiers état*’, kolmanda seisuse ideedemaailmast ja vaimne emantsipatsioonivõitlus oli maha peetud enne poliitilist. Tänapäeva Venemaal on hoopis teised lood. Miljonitele ja veel kord miljonitele kirjaoskamatule tuleb alles rajada üldhariduse vundament. See on vene rahvuslik ülesanne. Revolutsioonieelne haridus Venemaal oli aga läbinisti ebaspetsiifiline, euroopalik. Kõrgema hariduse euroopa moment, alghariduse rahvuslik moment otsivad Venemaal tasakaalu. See on haridusküsimuse üks külg. Teiselt poolt on revolutsiooni võit kiirendanud paljudes valdkondades Euroopaga võrdsustumise tempot. Leidub ju literaate nagu Pilnjak, kes näevad bolševismis Peeter Suure töö kroonimist. Tehnilises vallas on selle kursi edu kõigist esimeste aastate seiklustest hoolimata varem või hiljem arvatavasti kindel. Vaimses ja teaduslikus vallas on asi teisiti. Paistab, et Venemaal populariseeritakse nüüd Euroopa väärtusi just sellel moonutatud, masendaval kujul, mille nad on lõppkokkuvõttes saanud imperialismilt. Teine akadeemiline teater – riiklikult toetatud institutsioon – toob lavale “Oresteia”, kus tolmunud kreeklus on niisama võltsilt tähtsust täis nagu mõne saksa õukonnateatri laval. Ja kuna marmorjäik žest ei ole mitte ainult iseenesest määändunud, vaid kopeerib lisaks veel revolutsioonilises Moskvaa õukonnateatrit, siis mõjub ta veelgi kurvemini kui Stuttgartis või Anhaltis. Venemaa Teaduste Akadeemia võttis omalt poolt liikmeks Walzeli-taolise mehe – tüüpilise uuema aja kaunishingelise professori. Tõenäoliselt on Ameerika kultuuri olukord ainus lääne kultuuriteema, mille jaoks Venemaal leidub piisavalt elavat mõistmist, et sellega vaidlemine end ära tasuks. Seevastu kultuuriline “lähenemine” kui selline (ilma kõige konkreetsema teadusliku, poliitilise ühtsuse vundamendita) on imperialismi patsifistliku variandi huvides – see tuleb kasuks ainult toimekaile lobamokkadele ja kujutab endast Venemaa jaoks restauratsiooninähtust. Venemaa ei eralda

Läänest mitte niivõrd piirid ja tsensuur kui eksistentsi intensiivsus, millega võrreldavat Euroopas ei leidu. Täpsemalt öeldes: kokkupuude välismaaga käib partei kaudu ja puudutab peaaesjalikult poliitilisi küsimusi. Vana kodanlus on hävitatud; uus pole materiaalselt ja vaimselt võimeline vahendama suhteid välismaaga. Kahtlemata teatakse Venemaal välismaast märksa vähem kui välismaal (romaani maad ehk välja arvatud) Venemaast. Kui üks mõjukas venelane mainib ühe hingetõmbega Prousti ja Bronnenit kui autoreid, kes valivad oma aine seksuaalproblemaatika sfäärist, siis näitab see selgesti lühenenud perspektiivi, milles Euroopa asjad siit vaadates paistavad. Kui aga üks Venemaa juhtivaid autoreid mainib vestluses näitena enne trükikunsti tegutsenud suurtest kirjanikest Shakespeare'i, siis võib niisugust hariduslünka mõista üksnes vene kirjanduse täiesti muutunud tingimuste kontekstis. Teesid ja dogmad, mida literaadid peavad Euroopas – küll alles kaks aastasada – niivõrd kunstivõõraks, et nende üle ei tasu vaieldagi, on uue Venemaa kriitikas ja teostes tooniandvad. Tendents ja ainevald kuulutatakse tähtsaimaks. Vormialased vaidlused mängisid Kodusõja aegu veel mõnikord päris tähtsat rolli. Nüüd on nad vaikinud. Tänapäeva ametlik teooria ütleb, et teose revolutsioonilise või kontrrevolutsioonilise hoiaku üle otsustab sisu, mitte vorm. Säärased teooriad tõmbavad literaadil täpselt niisama vastuvaidlematult pinna jalge alt, nagu majandus tegi seda materiaalselt. Venemaa on siin Lääne arengust ees – mitte aga nii palju, kui arvatakse. Sest varem või hiljem peab koos keskklassiga, kes hõõrutakse kapitali ja töö vahelises võitluses puruks, kaduma ka “vaba” kirjanik. Venemaal on see protsess lõpule jõudnud: intellektuaal on ennekõike funktsionäär, ta töötab tsensuuri-, justiits-, finantsosakonnas, ja kui ta ellu jääb, võtab ta osa tööst – Venemaal aga tähendab see: võimust. Ta kuulub valitsevasse klassi. Tema mitmesuguste organisatsioonide hulgas on kõige eesrindlikum RAPP, vene proletaarsete kirjanike ühendus. See tunnistab diktatuuri ka vaimse loomingu valdkonnas. Seeläbi arvestab ta Vene tegelikkusega: vaimsete tootmisvahendite andmine üldsuse valdusse on üksnes näiliselt lahutatav materiaalsete tootmisvahendite üleandmisest. Esialgu võib proletaarlane harida end mõlema kasutamise alal ainult diktatuuri kaitse all.

15.

Aeg-ajalt kohtab trammivaguneid, millele on maalitud ettevõtete, massi-
miitingute, punarügementide, kommunistlike agitaatorite pildid. Need
on kingitused, mille mõne vabriku töötajad on teinud Moskva nõuko-
gule. Neil vaguneil jooksevad ainsad poliitilised plakatid, mida tänapäe-
val Moskvast veel näha saab. Aga need on kaugelt kõige huvitavamad.
Sest kohmakamaid äriplakateid kui siin ei näe kusagil. Piltreklaami ma-
sendav tase on ainus sarnasus Pariisi ja Moskva vahel. Arvutud müürid
kirikute ja kloostrite ümber pakuvad kõige kenamaid plakatipindu. Kuid
konstruktivistid, suprematistid, abstraksionistid, kes sõjakommunismi
ajal andsid oma graafilise propaganda revolutsiooni teenistusse, on
ammugi lahti lastud. Täna nõutakse ainult banaalset selgust. Enamik
neist plakatitest on lääne inimesele eemaletõukavad. Moskva kauplused
aga meelitavad tõesti ligi; neis on midagi kõrtsidest. Poesildid sirutuvad
täisnurga all tänavale nagu mujal vaid vanad hotellisildid, välja on ripu-
tatud juuksuri kuldsed vahutopsid või torukübar kübaraäri ees. Samuti
leidub just siin veel mõningaid kenasid, rikkumata motiive: kingad ku-
kuvad korvist välja, spits jookseb minema, sandaal suus. Ühe türgi köö-
gi sissepääsu ees ripptahvlid: fessiga ehitud isandad igaüks oma lauakese
taga. Primitiivsele maitsele on üleskiitmine ikka veel seotud jutustuse,
näite või anekdoodiga. Seevastu Lääne reklaam veenab esmajoones ku-
ludega, milleks firma näitab end võimeline olevat. Siin tähistab peaaegu
iga etikett veel konkreetset kaupa. Suur lööv deviis on kaubandusele
võõras. Linnas, mis on nii leidlik kõiksuguste lühendite osas, puuduvad
veel kõige lihtsamad tähistused – firmanimed. Sageli helendab Moskva
õhtutaevas ehmatavas sinas: siis oled kogemata vaadanud läbi hiiglasli-
ke siniste prillide, mis sirutuvad optikakaupluste eest nagu teeviidad.
Väravaalustest, majaportaalide raamidelt kargab möödujale näkku tum-
malt kibestunud, rähklev elu eri suuruses mustade, siniste, kollaste ja
punaste kirjatähtedena, noolena, pildina saabastest või värskelt triigitud
pesust, lohkutallatud astme või soliidse trepimademena. Selleks peab
trammiga läbi tänavate sõitma, et tajuda, kuidas see võitlus jätkub läbi
korruste, et lõpuks katustel jõuda oma otsustavasse staadiumi. Sinnani
peavad vastu ainult kõige tugevamad, nooremad loosungid ja märgid.
Alles lennukilt paistab kätte linna tööstuslik eliit, kino- ja autotööstus.

Enamasti aga on Moskva katused elutu ahermaa ja neil pole ei Berliini katuste vilkuvaid neonkirju, ei Pariisi katuste korstnametsa ega lõuna- maiste suurlinnakatuste päikeselist üksindust.

16.

Kes astub esimest korda vene klassiruumi, jääb üllatunult seisma. Seinad on tuubil täis pilte, joonistusi ja pappmudeleid. Need on templimüürid, kuhu lapsed annetavad iga päev oma tööd kollektiivile kingituseks. Punane domineerib; pilte läbivad nõukogude embleemid ja Lenini pead. Midagi samasugust võib näha paljudes klubides. Seinalehed on täiskasvanuile sellesama kollektiivse väljendusvormi skeemid. Nad on sündinud Kodusõja kitsikusest, kus paljudes paikades polnud enam ei trükipaberit ega trükimusta. Tänapäeval on nad ettevõtete avalikus elus kohustuslikud. Igal Lenini nurgal on seinaleht, mille laad vaheldub vastavalt ettevõttele ja autoritele. Kõike seda ühendab üksnes naiivne rõõmsameelsus: värvilised pildid ja nende vahel proosa või värsid. Seinaleht on kollektiivi kroonika. Ta pakub statistilisi andmeid, aga ka naljatlevat kriitikat seltsimeeste aadressil, segab sinna sisse ettepanekuid käitise täiustamiseks või üleskutseid ühisteks abiaktsioonideks. Teated, hoiatussildid ja õppepildid katavad ka muidu Lenini-nurga seinu. Isegi ettevõttes oled sa ümbritsetud värvilistest plakatitest, mis manavad esile kõiki masina õudusi. Seal on kujutatud töölist, kuidas ta käsivars jääb hooratata kodarate vahele, teist, kuidas ta purjuspäi tekitab lühise tõttu plahvatus, kolmandat, kuidas ta jääb põlvega kahe kolvi vahele. Punaarmee laste raamatukogu laenutustoas ripub tahvel, mille lühike tekst selgitab paljude kenade joonistustega, kui mitmel viisil saab raamatut ära rikkuda. Kogu Venemaal on sadades tuhandetes eksemplarides levinud plakat Euroopas kasutatavate mõõtude juurutamiseks. Meeter, liiter, kilogramm jne peavad igas söögipaigas plakateil näha olema. Ka talupoegade klubi lugemissaalis Trubnaja Ploštšadil on seinad kaetud visuaalse materjaliga. Külakroonika, põllumajanduslik areng, tootmistehnika, kultuuriinstitutsioonid on graafiliselt jäädvustatud arengukõveratega, samas kõrval tööriistade koostisosad, masinadetailid, retordid kemikaalidega kõikjale seintele välja pandud. Uudishimulikult astusin ma ühe konsooli

ette, kust kaks neegrilõusta mulle vastu irtitasid. Kuid lähemale jõudes osutusid need gaasimaskideks. Varem oli selles klubihoones üks Moskva esimesi restorane. Kunagised separeed on praegu magamisruumideks maameestele ja -naistele, kes on linna *komandirovka* saanud. Seal juhatatakse neid läbi kollektsoonide ja kasarmute, korraldatakse neile kursusi ja haridusõhtuid. Vahetevahel toimub ka pedagoogiline teater “kohtuprotsessi” vormis. Umbes kolmsada inimest täidavad siis istudes ja seistes punase kangaga üle löödud saali kuni viimase nurgani välja. Ühes orvas Lenini rinnakuju. Protsessi peetakse laval, mille ette paremale ja vasakule maalitud proletaarlasetuübid – talupoeg ja tööstustööline – kehastavad *smitška*’t (klambrit), linna ja maa liitu. Tõendite esitamine on just lõppenud, sõna on eksperdil. Tal on koos oma assistendiga erilauake, tema vastas kaitsja laud, mõlema laua ots publiku poole pööratud. Tagaplaanil, frontaalselt, kohtunikelaud. Ees istub mustas riietuses kaebealune, talunaine, hoides käes jämedat oksa. Teda süüdistatakse surmaga lõppenud ravivusserdamises. Vale sekkumisega on ta põhjustanud sünnitaja surma. Argumentatsioon tiirleb nüüd monotoonsetes, lihtsates mõttekäikudes selle juhtumi ümber. Ekspert esitab oma eksperitiisi: ema surmas on süüdi ainult vale sekkumine. Kaitsja aga peab kaitsekõne: polnud kurja kavatsust, maal on puudus sanitaarabist ja hügieenijuhtnõõridest. Kaebealuse lõppsõna: *nitševoo*, inimesi on ikka sünnitamisel surnud. Prokurör nõuab surmanuhtlust. Siis pöördub eesistuja koosolijate poole: kas küsimusi on? Kuid estraadile ilmub vaid üks komnoor ja nõuab halastamatut karistust. Kohus läheb nõu pidama. Lühikese pausi järel kõlab otsus, mida kuulatakse püsti seistes: kaks aastat vanglat leevendavate asjaolude tõttu. Seega loobutakse üksikvangistusest. Lõpuks osutab eesistuja omalt poolt vajadusele rajada külades hügieeni- ja hariduskeskusi. Säärased demonstratsioonid on hoolikalt ette valmistatud; improvisatsioonist ei saa siin juttugi olla. Pole mõjusamat vahendit publiku mobiliseerimiseks bolševistlike moraaliküsimuste tarvis vastavalt partei soovidele. Kord käsitletakse sedaviisi alkoholismi, teine kord pettust, prostitutsiooni, huligaansust. Säärase haridustöö ranged vormid on nõukogude elule igati kohased, nad on sademed niisugusest eksistentsist, mis nõuab sada korda päevas seisukoha võtmist.

17.

Moskva tänavatega on iseäralikud lood: vene küla mängib neis peitust. Kui astuda sisse mõnest suurest väravast – tihti on nad sepisrauast trel-
lidega suletavad, aga ma pole iial ühtki suletuna leidnud –, siis seisad sa
avara asunduse lävel. Sealt avaneb laialt ja kutsuvalt mõni mõis või küla,
maapind on künklik, lapsed sõidavad kelkudega, puukuurid või tööriis-
tade panipaigad täidavad nurki, puud seisavad hajali, puust trepid anna-
vad majade tagakülgedele, mis tänava poolt nähtuna mõjuvad linlikena,
vene talumaja väljanägemise. Sageli seisavad neil õuedel kirikud, nii nagu
laial külaväljakul. Nii lisandub tänavale maastiku dimensioon. Samuti
pole ühtki Lääne linna, mille hiiglaslikud väljakud lesiksid nii külalikult
amorfseks – alati otsekui halva ilma, sulalume või vihma käes ligune-
nult. Peaaegu ühelgi neist avaraist väljakutest ei seisa mälestussammast.
(Seevastu Euroopas pole peaaegu ühtki, mille salajast struktuuri mõni
mälestussammas poleks 19. sajandil profaneerinud ja hävitanud.) Nagu
iga teinegi linn, ehitab ka Moskva nimedest väikese siseilma. Seal on
kasiino nimega “Alkasar”, hotell nimega “Liverpool”, võõrastemaja
“Tirol”. Linna talispordikeskusteni on sealt ikka veel poole tunni tee.
Uisutajaid, suusatajaid kohtab küll kogu linnas, kuid kelgumägi jääb roh-
kem siselinna. Siin stardivad kõige erisugusema konstruktsiooniga kel-
gud: alates plaadist, mis eestpoolt jookseb uiskudel ja taga lohiseb lu-
mes, kuni kõige mugavamate *bobsleigh*’deni. Kusagil ei näe Moskva
välja nagu linn ise; parimal juhul meenutab ta oma eeslinna. Märga
maapinda, laudputkasid, pikki toormaterjalivoore, tapamajja aetavaid
loomi, kehvi kõrtse kohtab kõige elavamates linnajagudes. Veel on linna
laiali pillutatud puust majakesi, täpselt sellesamas slaavi ehitusstiilis,
mida kohtab igal pool Berliini ümbruses. See aga, mis brandenburgi ki-
vimajana mõjub nii trööstitult, meelitab siin sooja puu kaunite värvide-
ga. Eeslinnatänavail laiade alleede kõrval vahelduvad taluhütid juugend-
villadega või mõne kaheksakordse maja kaine fassaadiga. Lumi on sügav,
ja kui korraga tekib vaikus, siis võid uskuda, et oled sügaval Venemaa
südames mõnes külas talvevangis. Igatsust Moskva järele ei tekita mitte
üksnes lumi – selle tähine valgus öösel ja lillelaadsed kristallid päeval.
Seda tekitab ka taevast. Sest ikka astub küürakil katuste vahelt linna sisse
laiade tasandike silmapiir. Ainult õhtu poole muutub ta nähtamatuks.

Siis aga kutsub Moskva korteripuudus esile oma üllatavaima efekti. Kui uidata varases hämaruses tänavail, siis võib näha suurtes ja väikestes majades peaaegu iga akent heledalt valgustatuna. Kui nendest lähtuv valgushelk poleks nii ebaühtlane, siis võiks arvata, et sinu ees on ilutules-tik.

18.

Kirikud on peaaegu tummaks jäänud. Linn on samahästi kui vabastatud kellalöömisest, mis pühapäeviti meie linnade kohal nii sügavat kurbust levitab. Kuid veel pole kogu Moskvast ehk ühtki paika, kust poleks nähtav vähemalt üks kirik. Täpsemalt: kus sind ei valvaks vähemalt üks kirik. Tsaarialamat ümbristes selles linnas enam kui nelisada kabelit ja kirikut, see tähendab kaks tuhat kuplit ümberringi, mis peituvad igal pool nurkadesse, katavad üksteist kinni, piiluvad üle müüride. Tema ümber oli arhitektuuri *ohrana*. Kõik need kirikud säilitasid oma inkognito. Kusagil ei torka kõrged tornid taevasse. Alles ajapikku harjud pikki müüre ja madalate kuplite kobaraid kokku haarama kloostirikirikute kompleksiks. Siis saab ka selgeks, miks Moskva mõjub nii paljudes koh-tades kokkupressituna nagu mõni kindlus; kloostrid kannavad veel tänapäeval vana kaitseotstarbe jälgi. Siin pole Bütsants oma tuhande kupliga mingi ime, nagu eurooplased on kokku unistanud. Enamik kirikuid on püstitatud mageda ja magusa šablooni järgi: nende sinised, rohelised ja kuldsed kuplid on suhkurdatud Orient. Kui astud mõnda kirikusse sisse, siis leiad kõigepealt avara eesruumi mõne kasina pühapildiga. On sünge, sinne hämarus sobib konspiratsiooniks. Säärastes ruumides võib aru pidada kõige kahtlasemate ettevõtmiste asjus, kui juhtub, siis ka pogrommide üle. Selle toaga liitub ainus hardusruum. Tagapool on tal paar trepikest, mis viivad kitsale madalale estraadile, kus nihkutakse pühapiltidest mööda kuni ikonostaasini. Lühikese vahemaa järel järgneb altar altarile, igäüht tähistab hõõguv punane tuluke. Kõrvalpinna võta-vad enda alla suured pühakupildid. Kogu seinaruum, mida ei kata pildid, on üle löödud kiiskava kuldplekiga. Kitšilikult maalitud laest ripub kristallist kroonlühter. Sellest hoolimata valgustavad ikkagi ainult küünlad ruumi, seda pühitsetud seintega salongi, mille ees kulgeb tseremoonia.

Suuri pilte tervitatakse risti ette lüües, siis järgneb põlvitamine, kus otsaesine peab pōrandat puudutama, ja uuesti risti ette lüües pōõrdub palvetaja vōi patukahetseja järgmise pildi poole. Väikeste, klaasi alla pandud piltide ees, mis lebavad kas reas vōi üksikult pultidel, jääb põlvitamine ära. Kummardutakse nende kohale ja suudeldakse klaasi. Niisugustele pultidele on kõige kallihinnalisemate vanade ikoonide kõrvale välja pandud seeria kõige kiiskavamaid õlitrukke. Paljud pūhapildid on asunud postile välisfassaadil ja vaatavad alla kõrgeimatelt simssidelt plekk-katuse alt nagu pagenud linnud. Nende kaldus, retordikujulistes peades kõneleb kurvameelsus. Bütsants ei paista tundvat omaette kirikuakna vormi. Nōiduslik mulje, mis tekitab kõhedust: profaansed silmatorkamatud aknad, mis avanevad tänavale kiriku koguduseruumidest ja tornidest nagu elutubadest. Nende taga pesitseb õigeusu papp nagu buddha munk oma pagoodis. Vassili katedraali alumised osad vōiksid olla uhke bojaarimaja alusmüürid. Kui aga siseneda Punasele väljakule lääne poolt, kõrguvad tema kuplid taevasse järk-järgult nagu kari tuliseid päikesi. Ikka hoiab see ehitis midagi endale ja üle kavaldada vōiks teda üksnes vaatlus lennuki pardalt, mille vastu ehitajad unustasid end kaitsta. Kiriku sisemust pole mitte ainult tūhjaks tehtud, vaid sealt on nagu jahisaagil sisikond välja vōetud. (Ja teisiti see küllap ei saanudki lõppeda, sest isegi 1920. aastal palvetati siin fanaatilise kirega.) Kogu inventari kõrvaldamisega on kirev taimne vāānlus, mis vohab seinamaalina läbi kõigi käikude ja vōlvide, lootusetult paljastunud; oma nukra rokokooliku manglevusega see ainult moonutab ūht kindlasti märksa vanemat maalingut, mis on interjōoris säilitanud mālestust kuplite vārvilistest spiraalidest. Vōlvkāigud on kitsad, avarduvad jāsult altariorvadeks vōi ūmarateks kabeleteks, kuhu ūlalt kõrgetest akendest tungib nii vāhe valgust, et ūksikud hardusesemed, mis on paigale jāetud, on vaevu ära tuntavad. Paljud kirikud seisavad nii hoolitsematult ja tūhjalt. Kuid see hōōgus, mis veel vaid ūksikutelt altaritelt välja lumele kumab, on jāānud kenasti alles puust putkalinnades. Nende lumega kaetud kitsastes käikudes on vaikne. Kuuleb ainult rōivajuutide tasast žargooni, kelle lett on paberimūūjanna kraami kõrval, kes troonib hōbekettide taga varjus ja on tōmmānud nāo ette jõulupuukaunistused ja vatist jõuluvanad nagu idamaalanna oma loori.

Ka vaevarikkaimal Moskva tööpäeval on kaks koordinaati, mis meeleliselt määravad temas iga silmapilgu kui ootuse ja täitumise. See on söögiaegade vertikaal, millega ristub teatri õhtune horisontaal. Sa ei ole kunagi kummastki kaugel. Moskva on täis söögipaiku ja teatreid. Müügipostid maiustustega patrullivad tänavatel, paljud suured toidukauplused sulgevad ukсед alles kell üksteist õhtul ning nurkadel avanevad teemajad ja õlletoad. *Tšainaja, pivnaja* – enamasti aga mõlemad on maalitud tagapõhjale, millel tuhm roheline läheb ülalt aegamisi ja tuseselt üle röpaseks kollaseks. Õlle kõrvale pakutakse omapärast sakusmenti: tillukesi kuivatatud saiatükke, soolakooriga üle küpsetatud leiba ja kuivatatud herneid soolvees. Teatud kõrtsides võib niiviisi lauas istuda ja lisaks veel primitiivsest *instsenirovka*'st rõõmu tunda. Nõnda nimetatakse mõnd teatri tarbeks töödeldud eepilist või lüürilist teemat. Sageli on need tobedalt koorile seatud rahvalaulud. Seesuguse rahvamuusika orkestrites on lõõtsa ja viulite kõrval mõnikord pillina kuulda arvelaudu. (Need seisavad kõigis poodides ja kantseleides. Pisimgi arvutus pole nendeta mõeldav.) Soojajoovastus, mis haarab külastajat neisse tubadesse astudes, kuuma teed juues, teravat *zakuska*'t maitstes, on Moskva salajane talvevolbus. Seepärast ei tunne linna too, kes ei tunne teda lumes. Sest igas piirkonnas tuleb reisida sel aastaajal, kuhu langeb tema kliimäärmus. Sellega on ta ju ennekõike kohandunud ja alles selle kohandumise kaudu mõistad sa teda. Moskvast on elu talvel ühe dimensiooni võrra rikkam. Ruum muutub sõna otseses mõttes vastavalt sellele, kas on kuum või külm. Tänaval elatakse nagu pakaselises peegelsaalis, iga peatumine ja järelemõtlemine on uskumatult raske. On vaja juba poolepäevast valmistumist, et adresseeritud kirja postkasti pista, ja rangest külmast hoolimata nõuab kauplusesse sisseastumine, et midagi osta, suurt tahtepingutust. Aga kui sa oled lõpuks leidnud lokaali, siis pole tähtis, mis on laual – kas vodka, millele siin lisatakse ürte, kook või tass teed: soojus muudab kulgeva aja enese joovastavaks joogiks. Ta voolab väsinusse nagu mesi.

20.

Lenini surma-aastapäeval näitavad paljud end leinakäesidemega. Kogu linnas on lipud vähemalt kolm päeva pooles mastis. Paljud musta lindi- ga lipukesed aga jäävad, kord juba rippudes, üheks, kaheks nädalaks välja. Venemaa lein surnud juhi pärast pole kindlasti võrreldav selle hoiakuga, mille mujal võtab rahvas säärestel päevadel. Kodusõjas kaasa löönud põlvkond jääb vanaks, kui mitte aastatelt, siis erksuselt. On nii, nagu toonuks stabiliseerumine nendegi ellu niisuguse rahu, jah, mõni- kord ka apaatia, mida toob tavaliselt kaasa alles vanadus. Kui partei ütles ühel päeval sõjakommunismile “Seis!” ja algatas NEPi, siis see kutsus esile kohutava tagasilöögi, mis rabas paljud liikumise võitlejad jalust. Tuhanded andsid tookord parteile oma liikmepileti tagasi. On teada nii täieliku peakaotamise juhtumeid, et partei järeleproovitud tugisammastest said mõne nädalaga petised. Lenini leinamine on bolševikele ühtlasi lein kangelasliku kommunismi pärast. Need vähesed aastad, mis on sel- lest nüüd möödunud, on vene teadvusele pikk aeg. Lenini tegutsemine kiirendas niivõrd sündmuste kulgu tema ajastul, et tema kuju taandub kiiresti minevikku, tema pilt jääb kiiresti kaugeks. Kuid vastupidiselt ruu- milisele liikumisele tähendab ajaloo optikas kaugusse liikumine suure- maks saamist. Nüüd kehtivad teised käsud kui Lenini ajal, tõsi küll, loo- sungid, mille veel tema ise andis. Nüüd tehakse igale kommunistile sel- gekts, et revolutsiooniline töö ei ole täna enam võitlus ega kodusõda, vaid kanalirajamine, elektrifitseerimine ja tehaseehitus. Tõelise tehnika revolutsioonilist olemust rõhutatakse üha selgemalt. Nagu kõike muud- ki, nii tehakse ka seda (põhjusega) Lenini nimel. See nimi aina kasvab ja kasvab. On iseloomulik, et Inglise ametiühingudelegatsiooni kaine ja vä- heste prognoosidega aruanne pidas mainimisväärses võimalust, “et kui Lenini mälestus on ajaloos oma koha leidnud, kuulutatakse see suur vene revolutsiooniline reformaator koguni pühakuks”. Juba täna läheb tema pildi kultus ütlemata kaugemale. Leidub kauplus, kus ta on eriaartikli- na müügil igas suuruses, hoiakus ja materjalis. Rinnakujuna seisab ta Lenini nurkades, pronkskujuna või reljeefina suuremates klubides, elu- suuruse rinnapildina büroodes, väikese fotona köökides, pesumajades, laoruumides. Ta on riputatud Kremli Relvapatati vestibüüli, nii nagu pöördunud paganad püstitasid mõnda varem jumalavallatusse paika

risti. Samuti kujundab ta aegamisi välja oma kanoonilised vormid. Üldtuntud pilt kõnelejast on kõige sagedasem. Kuid veelgi haaravamalt ja lähemalt kõnetab ehk teine: Lenin laua taga, “Pravda” numbri kohale kummardunud. Niiviisi andununa efemeersele ajalehele ilmneb ta oma olemuse dialektilises pinges: pilk suunatud kindlasti kaugusse, kuid südamel väsimatu mure silmapilgu poole.

1927

WALTER BENJAMIN (1892–1940), mitmekülgne saksa kultuurikriitik, on muutunud tänapäeva linnauuringute üheks klassikuks, ennekõike tänu oma kirjutistele 19. sajandi Pariisist. Mõneti vähem tuntud, kuid tunnetuslikult huvitavamadki on Benjamini tekstid Moskvast, mis kirjutatud seoses tema reisiga Nõukogudemaa pealinna 1926. aasta detsembri algusest 1927. aasta jaanuari lõpuni. Moskvasse sõitis Benjamin mitmel põhjusel, mille seast tõenäoliselt olulisim oli soov sõlmida uusi sidemed Asja (Anna) Lācisega (1891–1979), Moskvast elanud lātlannast näitleja ja lavastajaga, kellega Benjamin oli kohtunud 1924. aastal Capri saarel. Sellele lisandus kasvav huvi kommunismi vastu ning soov uusi linnu tundma õppida. Oma reisi finantseeris Benjamin esmajoones avanssidega ajakirjadest, kuhu ta lubas kirjutada reisikirju vene elust ja kultuurist. Siin tõlgitud artikkel “Moskva” ilmuski esmalt ajakirja *Die Kreatur* (1927, nr 2) veergudel. Lākituses ajakirja väljaandjale Martin Buberile avab Benjamin oma kirjatöö eesmärgid: “Minu kirjeldus hoiab eemale igasugusest teooriast. Ma loodan, et just sel moel õnnestub mul panna rāākima tegelikkus ise [...]. Ma soovin tutvustada Moskvat nõnda, et “kõik tegelikkus ongi juba teooria”, ja seetõttu soovin hoiduda igasugusest deduktiivsest üldistusest, igasugusest ennustamisest ning võimaluste piires isegi igasugusest hinnanguandmisest [...]” Lisaks “Moskvale” kirjutab Benjamin mitmeid teisigi lühemaid tekste oma reisimuljetest, kõige suurema kaaluga on aga kindlasti tema “Moskva päevik” (*Moskauer Tagebuch*), mis ilmus trükis alles 1980. aastal. Benjaminilt on eesti keeles varem ilmunud essee “Tõlkija ülesanne” (*Vikerkaar* 2000/2–3, samas ka autori lähem tutvustus), “Ajaloofilosoofilised teesid” (*Vikerkaar* 2002/11–12) ning “Franz Kafka. Kümnenndaks sünnipäevaks” (F. Kafka, “Hiina müüri ehitamisel. Kõik lühemad ja lühilood”, Tallinn, 2002, lk 647–675).

M.T.

JEAN-PAUL SARTRE

NEW YORK, KOLONIAALLINN

Prantsuse keelest tõlkinud Triinu Tamm

Ma teadsin, et ma hakkan New Yorki armastama, aga ma arvasin, et võin seda armastama hakata kohe, nagu ma olin otsekohe armastanud Veneetsia punaseid telliseid ning Londoni massiivseid tumedaid maju. Ma ei teadnud, et äsja maabunud eurooplast tabab "New Yorki haigus", nii nagu inimest võib tabada merehaigus, halb enesetunne lennukis või kõrgusekartus.

Mulle vastu saadetud buss viis mind südaööl La Guardia lennujaamast Plaza hotelli. Toetasin otsaesise vastu aknaklaasi, kuid ma ei näinud midagi peale punaste ja roheliste tulede ning tumedate ehitiste. Järgmisel päeval avastasid end ilma igasuguse üleminekuta seismas 58. tänava ja 5. avenüü nurgal. Kõndisin kaua külmunud taeva all. Oli 1945. aasta jaanuarikuu pühapäev, pühapäev nagu iga teine. Ma otsisin New Yorki, kuid ei suutnud seda leida. Ta näis minu eest taganevat nagu kummituslinn, sedamööda, kuidas ma kõndisin mööda üht avenüüd, mis näis mulle osavõtmatult harilik ja isikupäratu. Ilmselt otsisin ma euroopaliku linna.

Meie, eurooplased, elame suure linna müüdis, mille me 19. sajandil lõime. Ameeriklaste müüdid on teistsugused kui meil ja Ameerika linn on teistsugune kui meie linn. Erinev on nii selle olemus kui ka funktsioonid. Hispaanias, Itaalias, Saksamaal, Prantsusmaal kohtame ümmargusi linna, kunagi ümbritses neid linnamüür, mille mõte polnud üksnes kaitsta elanikke invasioonide eest, vaid samuti varjata nende eest looduse karmi kohalolu. Peale selle on need linnad jagatud linnajagudeks, mis on samuti ümmargused ja suletud. Ligistikku surutud ja suvaliselt paiknevad majad toetuvad kindlalt maapinnale. Neil näib olevat loomulik kalduvus üksteisele läheneda, nii et mõnikord tekib vajadus nende vahe-

New-York, ville coloniale. Rmt-s: Jean-Paul Sartre, Situations III. Paris, Gallimard, 1949.

le paari kirvehoobiga uusi teid rajada, just nagu ürgmetsas. Tänavad suubuvad teistesse tänavatesse: nad on mõlemast otsast suletud, nad ei ole sedamoodi, nagu viiksid nad linnast välja, linnas käiakse üha ringirast. Nad on midagi enam kui pelgalt arterid: igauks neist moodustab sotsiaalse miljöö. Tänavatel peatutakse, kohtutakse, süüakse, juuakse, ollakse. Pühapäeviti pannakse kenad riided selga ja tehakse väike tiir paljast rõõmust sõpradele tere öelda, et näha ja ise nähtud saada. Just sellised tänavad inspireerisid Jules Romains'i "üksmeele" [*l'unanimism*] doktriini loomisel. Neid hingestab kollektiivne vaim, mis on päeva igal hetkel erinev.

Niisiis, minu euroopalik, lühinägelik pilk otsib aeglaselt ringi rännates ja kõike uurides New Yorgis asjatult midagi, millel peatuda, see võiks olla näiteks majaderivi, mis ootamatult tee kinni paneb, mõni tänavanurk või mõni vana, aja poolt lihvitud maja. Asjatult: New York on linn kaugenägelikele, seal peab pilk "kohanduma" lõpmatusega. Minu pilk kohtas vaid avarust. See libises mööda äravahetamiseni sarnaste majade plokkke, ilma et oleks millelgi peatunud, läks ekslema ebamäärasusse, horisondile.

Céline on New Yorgi kohta öelnud: "See on vertikaalne linn". See on tõsi, kuid mulle näis ta esmapilgul just pikkusesse ulatuva linnana. Liiklus lihtsalt seisab risti olevatel tänavatel ja vastupidi – naudib kõiki privileege ning voolab vahetpidamata avenüüdel. Kui palju kordi keelduvad taksojuhid, kes heameelega viivad reisijaid põhjast lõunasse, sõitmast idast läände! Risti paiknevate tänavate ainus ülesanne on näidata avenüüde vahel paiknevate majade piire. Avenüüd lõikavad tänavad läbi, lükkavad nad kahte lehte ja kiirustavad põhja suunas. Sellepärast üritasin ma naiivse turistina tükk aega avastada "kvartaleid". Prantsusmaal linnaosad ümbritsevad ja kaitsevad meid: rikaste linnajagu kaitseb rikaid vaeste eest; vaeste kvartalis oleme varjul rikaste põlguse eest; niisamuti kaitseb linn tervikuna meid looduse eest.

New Yorgis, kus suuri telgi moodustavad paralleelsed avenüüid, ei suutnud ma mitte kusagil, välja arvatud all-Broadwayl, leida kvartaleid; leidsin vaid atmosfääre, pikkupidi väljavenitatud gaasjaid masse, mille algust ega lõppu ei tähista mitte miski. Tasapisi õppisin ma ära tundma atmosfääri, mis on iseloomulik 3. avenüüle, kus inimesed, isegi kui nad pole omavahel tuttavad, kohtuvad, naeratavad ja lobisevad, peade kohal

sõitmas lärmakas metroo; ja see iiri publi, kus üks sakslane minu lauast möödudes korraks peatus ja küsis: “Kas te olete prantslane? Mina olen frits”, Lexingtoni avenüü poodide rahustav mugavus, Park-avenüü morn elegants, 5. avenüü külm luksuslikkus ja kipskrohvi osavõtmatumus, 6. ja 7. avenüü lõbus kergemeelsus, 9. avenüü toiduaineteturg ja 10. eikellegimaa. Iga avenüü mässib teda ümbritsevad tänavad oma atmosfääri, kuid juba üks majadeplokk eemal sukeldute äkitselt teise maailma. Mitte kaugel Park-avenüü käegakatsutavast vaikusest, kus sõidavad luksusautod, sattun ma 1. avenüüle, kus maa pidevalt väriseb mööduvate veoautode tõttu. Kuidas võin ma ennast kindlalt tunda ühel neist lõpu- tuist “põhi-lõuna” trajektooridest, kui vaid mõne sammu kaugusel idas ja läänes luuravad mind põiksed maailmad? Waldorf Astoria ja “peente” kõrghoonete valgete ja siniste katuseharjade taga, märkan ma Elevated’it, mis pühib minema osa Bowery armetusest.

Nii läbistavad New Yorki paralleelsed ja omavahel seostumatud tähendused. Need pikad nõörsirges reas jooned tekitasid minus korraga avaruse tunde. Meie Euroopa linnad on ehitatud nii, et nad kaitseksid meid avaruse eest: majad on seal rühmiti nagu lambad. Kuid New Yorgis läbib avarus linna, hingestab ja paisutab seda. Steppide ja pampade suur tühi avarus liigub selle arterites nagu külm tõmbetuul, eraldades parema ja vasaku tänavapoolle elanikud. Üks ameeriklasest sõber, kellega koos külastasime Bostoni kauneimaid linnajagusid, osutas ühe bulvari vasakule poolele ja ütles: “Seal elavad “korralikud” inimesed.” Ja paremale tänavapoolle osutades lisas ta irooniliselt: “Kes siinpool elavad, seda ei tea keegi.” Niisamuti on see New Yorgis: kahe tänavapoolle vahel on terve avarus.

New York on poolel teel jalakäijatele mõeldud linna ja autodele mõeldud linna vahel. New Yorgis ei jalutata: see läbitakse, see linn on liikumises. Kui ma kõnnin kiiresti, tunnen ma end seal hästi; kui ma seisma jään, sattun segadusse ja küsin endalt: “miks ma olen siin sellel tänaval ja mitte mõnel teisel neist sadadest tänavatest, mis üksteisega sarnanevad? Miks just selle *drugstore*’i, selle Schrafft’i või Woolworthi kaubamaja ees, ja mitte mõne teise sama firma kaubamaja, mõne teise *drugstore*’i ees neist tuhandest, mis on kõik täpselt ühesugused?”

Ja korraga ilmub nähtavale puhas ruum. Ma kujutan ette, et kui ühele kolmnurgale oleks antud tajuda oma positsiooni ruumis, oleks ta üpris

kohkunud, adudes teda määratlevate koordinaatide rangust, ja samal ajal avastaks ta, et on kolmnurk nagu iga teinegi ja tema asukohal pole mingit tähtsust. New Yorgis ei eksi te kunagi ära, vaid üks pilk ja te taipate, kus te viibite: te olete East Side'il, 52. tänava ja Lexingtoni avenüü nurgal. Kuid selle ruumilise pidepunktiga ei kaasne ühtegi emotsionaalset pidepunkti. Tänavate ja avenüüde numbrilises anonüümsuses olen ma lihtsalt ükskõik kes ükskõik kus. Kus ma ka poleks, minu asukohta on võimalik kindlaks määrata. Nii selle pikkus- kui laiuskraadi. Kuid pole ühtegi olulist põhjust, miks ma viibin just seal ja mitte kusagil mujal, sest see koht on täpselt samasugune kui mõni teine. Sa ei eksi kunagi teelt, ja pidevalt on sul tunne, et sa ei tea, kus sa oled.

Kas ma olen linnas või looduses? New York ei paku looduse vägivalla vastu vähimatki kaitset. See on linn lageda taeva all. Äikesevihmad uputavad laiu tänavaid, mille ületamine vihma ajal on tõsine ettevõtmine. Rajud raputavad tellistest maju ja kõigutavad pilvelõhkujaid. Raadio annab tormidest pidulikult teada, nagu loetaks ette sõja puhkemise teadet. Suvel väreleb õhk majade vahel kuumusest, talvel on linn üleujutatud nagu mõni Pariisi eeslinn, kui Seine üle kallaste ajab, seal aga on see kõigest lumesulamisvesi.

Looduse mõju New Yorgis on nii tugev, et kõige moodsam linn on ühtlasi kõige räpasem. Oma aknast näen ma, kuidas tuul mängib paksude poriste paberitega, mis laperdavad sillutise kohal. Kui ma välja lähen, kõnnin ma mustjas lumes, mis on justkui kõnniteega ühte karva paakunud korp, võiks uskuda, et kõnnitee ajab koorikut. Alates maikuu lõpust tabab linna kuumalaine nagu aatomipomm. See on Kurjus ise. Inimesed alustavad vestlust, öeldes: "It's a murder". Metroorongid sõidutavad miljoneid põgenevaid linnaelanikke, kellest jääb rongist väljudes vaguniistmetele niiske rada nagu tigudel. Nad ei põgene mitte linna, vaid Looduse eest. Isegi oma korteri sügavuses tajun ma vaenuliku, ebamäärase ja salapärase looduse rünnakuid. Mulle tundub, nagu oleksin asunud laagrisse putukatest kihavasse džunglisse. Kostab tuule oigamist; ma saan iga kord särtsu, kui ma puudutan mõnda uksekäepidet või surun sõbral kätt; minu kõõgis jooksevad ringi prussakad; liftid ajavad mind iiveldama; hommikust õhtuni vaevab mind kustutamatu janu. New York on koloniaallinn, laagripaik. Kogu Looduse vaenulikkus ja julmus on selles linnas olemas, selles kõige suurejoonelisemas monu-

mendis, mis inimene on endale kunagi püstitanud. See on kerge linn, näiline kaalu puudumine üllatab enamikku eurooplasi. Sellesse hiiglaslikku ja vaenulikku avarusse, sellesse kivikõrbe, mis ei salli vähimatki rohelust, on ehitatud tuhandeid tellistest, puidust või betoonist maju, mis näivad iga hetk õhku tõusvat.

Ma armastan New Yorki. Ma õppisin teda armastama. Ma harjusin ära tema massiivsete ansamblite ja pikkade perspektiividega. Mu pilk ei viibi enam fassaadidel võimatust soovist leida maja, mis oleks teistest erinev. Mu pilk tõttab otsekohe kaugusse, otsides horisonidilt udusse uppunud kõrghooneid, mis pole muud kui pelgalt volüümid, taeva rangete raamistus. Kui me oskame vaadata kahte kõrghoonete rida, mis nagu kaljud ääristavad üht suurt arterit, saab meie vaev vääriliselt tasutud: nende missioon lõppebki seal, avenüü lõpus, lihtsates harmoonilistes joontes, keskel tükike taevast.

New York avab end ainult teatud kõrguselt, teatud distantsilt ja teatud kiiruse pealt: need pole jalakäija kõrgus, distants ega kiirus. See linn sarnaneb üllataval kombel laiadele Andaluusia tasandikele: monotoonne, kui seda läbida jalgsi, kaunis ja vaheldusrikas, kui sõita seal läbi autoga.

Ma õppisin armastama New Yorgi taevast. Euroopa linnades, kus katused on madalal, roomab taevast maadligi ja näib olevat kodustatud. New Yorgi taevast on ilus, kuna pilvelõhkujad lükkavad selle väga kõrgemale meie peade kohale. Üksildane ja ehe nagu metsloom luurab ta oma varitsuspaigas ja hoiab linnal silma peal. Ja see kaitse pole tajutav üksnes ühel kohal: seda võib tajuda laiumas üle terve Ameerika, see on terve maailma taevast.

Ma õppisin armastama Manhattani avenüüsid. Need pole väikesed ja tõsised majade vahele suletud promenaadid, need on lausa maanteed. Niipea kui te oma jala ühele neist tõstate, mõistate, et see jõuab tingimata välja Bostonisse või Chicagosse. See lihtsalt peab välja jõudma Bostonisse või Chicagosse. See kaob linnapiiride suunas ja tundub, nagu võiks seda pilguga saata ka väljaspool linna. Metsik taevast suurte paralleelsete rööbastel kohal: just seda on New York enne kõike muud. Keset linna olete samas keset loodust.

Läks aega, enne kui ma sellega harjusin, ent nüüd, kui see on juhtunud, ei tunne ma mitte kusagil ennast vabamalt kui keset New Yorgi rahvamasse. See kerge ja üürrike linn, mis näib igal hommikul ja igal

õhtul päikese uudishimulike kiirte all pelgalt üksteise kõrvale asetatud kuupide jadana, ei ahista ega masenda kunagi. Siin võib aduda üksilduse, kuid mitte kunagi rõhumise painet.

Euroopas me seome end ühe linnajao, ühe majarühma, ühe tänavanurgaga ja me pole enam vabad. Kuid vaevalt olete te sukeldunud New Yorki, kui te hakkate täielikult elama New Yorgi dimensioonides. Te võite imetleda seda õhtul Queensborough Bridge'ilt, hommikul New Jerseyl ja keskpäeval Rockefelleri keskuse seitsmekümne seitsmendalt korruselt, kuid mitte kunagi ei haara ükski tänav teid oma vangistusse, sest mitte ükski neist ei eristu teistest talle ainuomase ilu poolest. Ilu on olemas neis kõigis, nii nagu on korraga kohal kogu Ameerika loodus ja taevast kogu täiega. Mitte kuskil mujal ei taju te selgemalt inimeste ühe-aegsust.

Oma rangusele vaatamata liigutab New York eurooplasi. Selge see, et me oleme õppinud armastama oma vanu linnu, kuid nende juures liigutab meid eelkõige mõni vana Rooma-aegne müür, mis moodustab osa hotelli fassaadist, või mõni maja, kus elas Cervantes, või Vogeeside väljak või Roueni raekoda. Me armastame muuseum-linnu – ja kõik meie linnad on pisut nagu muuseumid, kus me luusime ringi esivanemate eluasemete vahel. New York ei ole muuseum-linn, ometi on tal minu põlvkonnakaaslastest prantslaste silmis juba juures mineviku melanhoolne helk. Kui me olime kahekümnesed, 1925. aasta paiku, kuulsime räägitava pilvelõhkujatest. Need sümboliseerisid meile Ameerika imelist heaolu. Me avastasime need filme vaadates ja olime jahmunud. See oli tuleviku arhitektuur, samamoodi nagu kino oli tuleviku kunst ja džäss tuleviku muusika. Nüüd me juba teame, kuidas džässiga lood on. Me teame, et selles on rohkem minevikku kui tulevikku. Džäss saab inspiratsiooni neegrimuusikast, selle areng saab toimuda vaid teatud piirides ja tasapisi ammendab see ennast. Džäss on juba varjusurmas. Helifilmid pole täitnud tummfilmide antud lubadusi. Hollywood sumpab rutiinis.

Kahtlemata näitas sõda ameeriklastele, et Ameerika on maailma suurvõim. Kuid lihtsa elu ajastu on läbi, mitmed majandusteadlased prognoosivad uut kriisi. Ka pilvelõhkujaid ei ehitata enam. Kuuldavasti on neid raske välja üürida.

Inimene, kes jalutas New Yorgis enne 1930. aastat, nägi linna kohal domineerivates suurtes kõrghoonetes esimesi märke arhitektuurist, mis

pidi õitsele puhkema terves riigis. Pilvelõhkujad olid siis veel elavad. Täna pole nad Euroopast saabuva prantslase jaoks enam muud kui ajaloomonumendid, tunnismärgid möödunud ajastust. Ikka veel küünitavad nad taeva poole, kuid minu vaim ei sirutu enam nendega kaasa, ja newyorklased kõnnivad nende jalamil neile pillkugi heitmata. Neid vaadates tabab mind tahtmatult nukrus: nad kõnelevad ajast, mil me uskusime, et viimane sõda sai läbi, ajast, mil me uskusime rahuusse. Juba on nad veidi käest lastud, võib-olla lammutatakse nad homme maha. Igal juhul oli nende ehitamiseks vaja usku, mida meil enam ei ole.

Ma kõnnin väikeste hüübinud vere karva tellistest majade vahel. Nad on uuemad kui Euroopa majad, kuid nende haprus laseb neil paista hoopis vanematena. Ma näen eemal Empire State Buildingut ja Chrysler Buildingut, mis asjatult taeva poole küünitavad, ja mõtlen korraga, et New York on omandamas ajalugu ja et ka temal on juba oma varemud.

Sellest on küllalt, et lisada veidi leebust maailma kõige karmimale linnale.

JEAN-PAUL SARTRE (1905–1980) on prantsuse Ameerika-vastasuse üks juhtfigureid 20. sajandil. Kummatigi ei ole antiameerikanism talle alati omane olnud, vaid see hoiak kujunes välja külma sõja käigus. Teise maailmasõja ajal ning sellele vahetult järgnevatel aastatel oli Sartre Ameerika suhtes võrdlemisi positiivselt meelestatud, millest annab ilmekat tunnistust 1945.–1946. aastal ilmunud seeria artikleid Ameerika kohta. Sartre sõitis Ameerikasse 1945. aasta 12. jaanuaril koos veel seitsme prantsuse ajakirjanikuga, keda oli külla kutsunud Ameerika War Office Information. Kahe kuu jooksul tutvustati neile põhjalikult Ameerika eri piirkondi ja linnu, viidi kokku kohalike inimestega (sh president Rooseveltiga), eesmärgiga esitleda prantslastele Ameerika uut ühiskonda. Sartre kuulus Prantsuse delegatsiooni *Le Figaro* ja *Combat* ajakirjanikuna, kus ilmuski lõviosa tema arvukatest Ameerika-reportaazidest; hiljem koondas Sartre selle reisi olulisemad tekstid esseekogumikku *Situations III* (1949). Ameerika suurlinnad eesotsas New Yorgiga avaldasid Sartre'ile suurt mõju, kuigi tema imetlusel ei puudu mõningane ambivalentsus. Sõja-järgseil aastail oli Sartre'i artiklitel prantslaste Ameerika-pildi kujundamisel äärmiselt oluline roll.

M.T.

JAN KAUS

TALLINN: ÜHE LINNA LUGEMISE ÜHEST VÕIMALUSEST

Mõtteid Arne Maasiku fotode ja lugematute jalutuskäikude põhjal

Enda jaoks seisan Tallinnast kõneldes väikese, aga püsiva dilemma ees. Michael Mann väidab oma teoses “Sources of Social Power”, et ühiskonnad on hulga segasemad kui meie teooriad nendest. Linnasid aga saab pidada ühiskondade märgiliseks varaaidaks, semiootiliseks kornukoopiaks, semiosfääri füüsiliseks kinnituseks ja näitelavaks. Seega võib väita, et iga linn on hulga keerulisem viisist, kuidas elanik linna tajub ja mõtestab.

Teisalt aga on linnast mõtlemine ehk sekundaarne just linna(s) elamise suhtes. Linnas saab elada, ilma et seda linna teadlikult jälgitaks. Teisalt ei pea selleks, et linna mõtestada, mõtestatavas linnas elama.

Seega tahaksin alustada oma mõttekäiku Tallinnast just näitega Tallinnas elamisest. Nimelt äratas mind oma kodulinna lähemalt vaatama üks sündmus. Mu elukaaslasel Küllil oli vaja külastada ühe firma ladu, mille aadress oli Laki 12a/Tuuliku tee 4f. Ühesõnaga oli vaja leida hoone üsna Tallinna keskelt.

Kõigepealt leidsime kolm maja, mille aadressid olid Laki 14. Seejärel leidsime Forelli tänava nime kandval asfaldijupil (ühendab Kõrgepingetänavat Laki tänavaga) ühe koletu kolossi, millel oli hulgaliselt korpusi, kuid aadressisilti mitte. Sel-

gus, et fassaadiga Forelli tänavat kaunistava kolossi aadress oli Laki 14. Turvamees kolossi fuajees oli olukorrast teadlik ja juhatas meid. Sõitsime kolossi taha, keerasime vasakule, läbi augu võrkaiaes ja olime korraga lahoonete vahel asfaldiplatsil.

Millegipärast tundub, et selline absurdus on Tallinnale omane.

Mitte et mõnes teises linnas ei saaks eksida või ekselda. Seda võib igas linnas. Ometi olen ma käinud Laki tänaval korduvalt, olen varem käinud ka kõnealusel kolossis ja kolossi-tagusel hoovil. Arvan, et neid linnu on kõvasti vähem, kus võib eksida ka inimene, kes arvab oma ümbruskonda tundvat. Ning satub siis asfaldijupile tööstusmaastikul, millel justkui peaks olema kõlav ruraalne nimi. Tegelikult asetseb Tuuliku tee kõnealusel kohast kaunis kaugel.

Kuid tegelikult kütkestas mind hoopis miski muu. Mitte see, mis ruumiga juhtub, vaid see, kuidas seda ruumi mõtestatakse. Just Tuuliku tee nime – tol hetkel ma tõesti arvasin, et tegu on Tuuliku teega – ja tegeliku olukorra vastuolus ilmneb Tallinna sügavam olemus.

Arhitektuurilised vastuolud – keskkon-

nad või hooned, mis omavahel ei sobitu – pole vast võõrad enamikule linnadele. Seevastu Tallinn ei paista silma mitte ainult nende vastuolude tiheda kontsentreeritusega, vaid ka järskude, ootamatute üleminekutega ühelt keskkonnalt teisele ja ka ühe keskkonna sees. Tallinn justkui “võitleks” teadvustamatult oma terviklikkuse, ühtse ja ühise identiteedi vastu.

Kui ma oma loos “Poriloikude õlised aariad” (*Areen*, 8. jaanuar 2004) võrdlesin Tallinna hiiglaslikuks paisunud Salme keskusega, siis pidasin silmas just tõsiasja, et Salme keskus on kahes aspektis vastuoluline, iseenda olemusele vasturääkiv. Ehitisena peaks Salme keskus mõjuma võimsa, pompoossena, talle määratud superegolik roll on ilmselge. Samas aga: kellele ta kõneleb, kellele kõmimise Salme keskus? Paarile uimasele kassile, lapsevankriga emadele, prügikastis sobravale sootule olevusele? Tundub, et just tänu oma ümbrusele – unisele töölisagulile – on Salme keskuse kõnelus juba eos, st ka nõukogude aja kontekstis määratud luhtumisele.

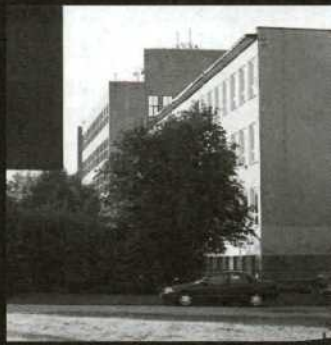
Nõnda ei olegi Salme keskusest saanud säravat äärelinna kultuuritemplit. Keskuse ruumides viljeldakse esoteerikat, siin saavad rahu koos käia luuleklubi ja paranormaalsete või konspiratiivsete mõtteskeemidega töötavad huvigrupid. Alternatiivset akadeemilist kõrgharidust pakkuv EHI on endale siia mugava pesa teinud. Kuid kogu see kirju huvidegrupp, keda ühendab teatud marginaalsus, räägib vastu Salme keskuse pidulikkusele, paleelikkusele, mis ehtsas nõukogude aja vaimus püüab endasse lõimida antiiktemplite ülevat eesmärgipärasust.

Samasugune protsess toimub ka Tallinna *City's*. *City's* võib näha parempoolse poliitika- ja majanduskeskse mõtlemise kehastunud apoteoosi, kuid mis on selle tegelik mõju? Kui kaugele ulatub tema kalk ja peibutav sõnum? Kui kaugele ulatub tema kõnetus, kas see kõnetus ei ole mingis osas *kõnevõimetus*? Kindlasti ei maksa majanduskeskse mõtlemise kammitsaisse rakendatud arhitektuuri võimu alahinnata. Supermarketite kulutama meelitatav arhitektuuriloogika, kus leivalett on alati poe tagumises nurgas, tekitab kindlasti selle loogika sees liikujas ootuspäraseid impulsse. See on kontrolliv, suunav, juhataav arhitektuur. Slavož Žižekil on kahtlemata õigus, kui ta väidab, et tänapäevase kapitalismi superego väljund ja käsk pole enam naudingutest hoidumine, vaid just vastupidi, nautimine. Võib ehk lausa väita, et tarbimistung on saamas objektitungist egotungiks. Ja see tähendab, et naudingud peavad olema pidevalt tagatud, esil, teoksil. See omakorda tähendab, et neid peab saama endale lubada. See omakorda tähendab, et neid peab endale teenuste ja toodetena võimaldama, muretsema, ostma. Selles mõttes järgivad ostukeskused arhitektuuri kui semiosfääri füüsilise teostumise loogikat.

Kuid kas selline superego on saamas totaalset võimu? Võib-olla. Kas näiteks Tallinna kui kaasaegsust, läänelikku identiteeti ihkava linna arhitektuur edastab kaasaegse superego keeldu „Sa ei tohi mitte nautimisest hoiduda!“ õnnestunult? Mina küll ei julgeks jaatavalt vastata.

VEEL mitte. *Teine* maailm on selleks veel liiga lähedal ja kohal. Koltunud mänguplatsid ja hämarad nurgatagused, lääpas

ARNE MAASIK

majakased ja inetud telliskivimüürid asuvad tuledesäralt liiga lähedal, VEEL on neid liiga palju, VEEL neelavad nad selle võltsi valgust liigagi efektiivselt, tekitades õõvastava kontrasti. Maailm, kuhu viib näiteks buss nr 40; maailm, mida võib näha bussis nr 40, on liialt Tallinna tekstuuris sees, on VEEL selle tajutav osa. Andres Kurg on rääkinud praeguse ühiskonnakorra võimupüüdluste väljendumisest Tallinna arhitektuuris ja linnaplaneeringus ja toonud näiteks Tõnismäe “tundmatu sõduri” ausamba. Ausammast pole küll eemaldatud, kuid kaotatud on plats, millele oleks võimalik “sobimatuid” miitinguid pidada. Plats on kaetud muruga ning diagonaalis läbib platsi jalgrada. Sellegipoolest ei ole suudetud kaotada ausamba tähendust, *teise* maailma kohalolu. 9. mail kattub plats lugematu hulga lilledega, mis muuseas pistetakse rohu sisse püsti, nii et jääb mulje, nagu kasvaksid lilled otse maapinnast. Niisiis on inimesed võtnud arhitektuuri tegemise enda kätte, nad pole selle objektid, vaid loojad, ümberloojad, ümbermõtestajad. Selline alge – väga mastaapne, ajaloolist impulssi kätkev alge! – on üks muutjatest, mis teeb Tallinnast pingelise keskkonnaga linna.

Kuna ma püüan olla kirjanik, siis tahaksin mängida küsimusega, et kui Tallinn oleks raamat, siis milline raamat ta oleks? Õigem oleks kohe ära öelda, et sellises plaanis polekski ükski linn, aga kõige vähem Tallinn, mitte raamat, vaid terve riulitais raamatuid.

Kui püüda Tallinna *lugeda*, siis tekib küsimus, kuidas. Kui muuta Tallinn teatud tekstiks, muuta geograafia poetikaks,

siis millist lugemispraktikat kasutada? Tundub, et Tallinna erk, rõhutatud ja sügav, lausa rütmiline vastuolulisus, kus Mustamäe läheb üle Nõmmeks ja Lasnamäe Kadrioruks, annab võimaluse kasutada üsna ootamatuid poetilisi jalutuskäike, inspiratsioonilisi rännakuid, kus silmi asendavad lihtsalt jalad. Tundub, et just Tallinn sobib ülihästi, paremini kui mitmed Lääne-Euroopa linnad, teatud ruumi-praktikate harrastamiseks. Sest – nagu juba mainitud – Tallinnas puudub arhitektuuriline terviklikkus. Tallinn on kiviks, puuks ja klaasiks saanud oksüümoron, õieti oksüümoronide ahel. Äärelinnast emaneeruv anarhia ja kesklinnast emaneeruv hierarhia on lihtsalt üks lüli selles ahelas.

Seega – kui panna tähele neid nii füüsilisi kui mõttelisi maastikke, mis laiuvad Tallinna panoptilise *City* ümber ja mis on sellest äärmiselt erinevad ja samas Tallinna kui terviku mõödapääsmatud koostisosad, võib öelda, et “ametlik” Tallinn põeb inetu pardipoja sündroomi. Selle erinevusega, et mitte luik ei arva ekslikult, et ta on part, vaid part arvab ekslikult, et ta on luik. Tõsi, ta välimus muutub iga aastaga üha luigelikumaks.

Kui rääkida linna lugemisest, siis võiks alustada sellest, et need objektid, mida põhiliselt loetakse, ehk raamatud pole mitte ainult mõttelised, vaid ka mõõtmedlised üksused – nii nagu majad on küll eelkõige mõõtmedlised, kuid edastavad või kätkevad alati mingit mõtet – või mõtete süsteemi. Seega – iga raamat on füüsiline objekt, haarates enda alla pisikese ruumi.

Raamatud seisavad riulites kõrvuti

nagu majad. On võluvaid vanu köiteid, mille selgasid katab kaunis ornamentika, neid võib võrrelda baroksete või juugendlike fassaadidega. Teatmeteosed kõrguvad klassitsistliku sirgjoonelisusega. Kuid leidub ka taskuformaate, kapsaks loetud *paperbacke*, mille iga üürikesem ja eesmärk lihtsustatum. Riilulid mõjuvad sellises kontekstis sama korrastavalt kui tänavad, eraldades objektide ridu üksteisest, võimaldades juurdepääsu. Ühte maja võib sellises poeetilises kõrvutuses näha ühe sõnana ning maja kasutaja või kasutajad moodustavad selle sõna tähenduse.

Maailmas on linnu, kuhu on rajatud selliseid hooneid või ehitisi, mida peab kindlasti vaatama, muidu poleks linna nagu nähtudki. Roomas käies peab nägema Colosseumi, Londonis Big Beni, Pariisis Eiffeli torni. Nimetatud objektid töötavad linnaruumi "isandhoonetena", ehitistena, millesse justkui imenduksid kogu ümbritseva ruumi tähendused ja olemus, ning "isandhooned" omakorda paiskavad neid tagasi välja, kattes oma varjuga ümbritseva. Need hooned justkui räägiksid meile terve linna eest ja asemel, jutustades "kõike" sellest ruumist, mis neid ümbritseb.

Tallinnal aga "isandhoone" puudub. Kõige lähemal domineerivale "isandhoonele" on Tartu, kus ülikooli peahoone on Tartu mina-pildi, tema identiteedi peamine kujundaja. Tallinnas pole aga hoonet, mis mõjuks ühelt poolt absoluutselt möödapääsmatuna, teisalt aga tekitaks mulje, et ta representeerib ja taasloob kogu linna-ruumi. Tallinna puhul räägitakse tervest vanalinnast, ehk siis hoonete kompleksist. Võib rääkida ka kuulsast siluetist, kuid kas

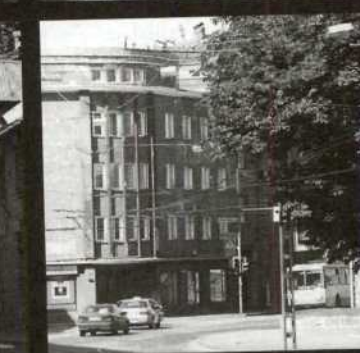
sedagi pole pandud pidevalt muutma oma nägu, lõhkuma omaenese rütmi, võtma endasse võõralt mõjuvat?

Niisiis: kui jätkata mängulist võrdlust, siis Tallinn pole riul, mille keskmes troonib üksik ja hiiglaslik, väärtuslik köide, mida ei julgeta õieti puutudagi. Et lugeda Tallinna, ei aita ühe raamatu lugemisest. Peab silmas pidama tervet riulit ning ühtki nurka ei saa taandada perifeeriaks.

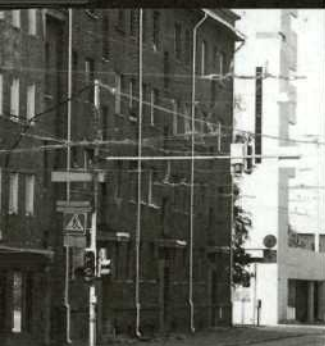
Seetõttu arvangi, et Tallinn pole turistide linn. Teisisõnu: kui turist viiakse Rooma, on tema kohustuslik ja kiire marsruut adekvaatsem kui Tallinnas. Tallinnas on liiga palju erinevaid, üksteist lausa välitavaid ruume, nii linnaosade kui ka üksikute hoonete näol. Sellest veelgi olulisem on aga, et nende ruumide omavaheline tõmme ei mõju piisaval määral **püramidaalselt**. Turist ei satu reeglina Väike-Õismäele, Nõmmele, Laagna teele, Koplisse. Kuid kuidas nende täiesti erinevate ümbrusteta Tallinna ette kujutada? Kas nii erinevate lugude eemaldamisega riulist on tegu sama riuliga? Loomulikult mitte. Ja samas ei suuda ükski linnaosa Tallinna lugu üksi ära rääkida.

Milline praktika sobiks siis Tallinna tundmaõppimiseks? Pakuksin välja midagi, mis on algselt tekstipraktika, kuid mida võiks kasutada ka sotsialiseeritud geograafia mõtestamiseks. Ja seda muidugi mitte ainult Tallinnas, vaid igas maailma asulas.

Kasutaksin siin Jacques Derrida "erinevuse" mõistet. Just nägemus Tallinnast kui "erinevusest" annaks ehk võtme tema olemuse avamiseks.

ARNE MAASIK
Suvi 2002

Kasutan ühte tsitaati Derrida "Positsioonidest": "Olgu tegemist kirjaliku või kõnelise diskursusega, ikkagi ei saa ükski element funktsioneerida märgina, viitamata teisele elemendile, mis ise samuti pole lihtsalt kohal. See aheldumine tingib, et iga üksikelement – foneem või grafeem – moodustub vaid lähtuvalt jäljest, mis teised selle ahela või süsteemi elemendid temasse on jätnud. See aheldumine ehk kude ongi *tekst*, mis alati tekib mingi teise teksti transformatsiooni käigus."

Tallinnast kõneldes kõlaks tsitaat umbes nii: "Olgu tegemist hoone või hoone-tekomplesiga, ikkagi ei saa ükski element funktsioneerida märgina, viitamata teisele elemendile, mis ise samuti pole lihtsalt kohal. See aheldumine tingib, et iga üksikelement – maja, foto majast, mälestus majast või lõhn majas, tänav maja ümber, linnaosa tänava ümber – moodustub vaid lähtuvalt jäljest, mis teised selle ahela või süsteemi elemendid temasse on jätnud. See aheldumine ehk kude ongi *linn*, mis alati tekib iseene transformatsiooni käigus, muutes nii ühe linna lõpmatuks variatsioonide ahelaks." Derrida nägemus keelest viitab selle täielikule horisontaalsusele ja kõikide üksikelementide päästmatule seotusele, liikuvale aheldatusele. Sedasama, mida Derrida näeb keeles, tunnen ja näen ma aga Tallinna puhul ja sees. Kui erinevus viitab asjaolule, et keeles, tekstis ei ole "isandnime", mingit "subjekti" või "subjektiivsust", mis keele toimima lükkaks või millest keel või tekst alguse saaks või millesse välja jõuaks, nii näen ma ka Tallinnas kogu linna suunava ja varjutava "isandhoone" või "isandlinnaosa" puudumist. Loomulikult ei ole ükski

detail ka taandatav, äravõetav. Kuid "tähendus" ei jää pelgalt mingit detaili paitutama, ta ei jäta ühessegi detaili mingit teisest olulisemat osa, samas läbib ta kogu linna *corpus*'t. Tähendus lükkub nii edasi kui ka jääb igasse detaili pidama. Ja mitte ainult: sellises vaates hägustub distants linnaelaniku kui subjekti ja tema ees seisva hoone või laiuva vaate kui objekti vahel. Linnaelanik pole mitte enam linna kasutat ja loov subjekt, vaid pigem nagu kala vees. Nagu millimallikas.

Niisiis ei näe ma Tallinna püramiidi, mille arhitektuuriliseks väljenduseks oleks siis kesklinnas kõrguvad tornid (määletata-vasti oli Oleviste torn mingil ajahetkel Hufu püramiidist kõrgem), vaid võrguna, milles arhitektuur moodustab lihtsalt ühe viisi niidistikus liigelda, orienteeruda. Võib kohe paralleelina mõelda Tartule, kus ülikooli peahoone esindab mõjusalt kogu Tartut, omades nii võimet – põigates derri-dalikust mängust barthes'likku mängu – mõjuda linna Autorina.

Niisiis oleks ehk mõne teise, korrastatuma, ühtlustatuma linnaga võrreldes – kus üleminekuid ja vastandusi pole nii palju ning need ei mõju nii järsult – ehk mõneti täpsem avastada just Tallinnas derridalikku erinevust. Nii oleks iga element, iga väikseimgi ja unustatud maja või aed, improvisatsioonilised kõrvalrajad, eikuhugi viivad liiprid ja järvekeste mõõtu poriloigud ja nendesse sisseastumised, libisemised jääl, pehkinud pargipingid, poriga kattuv uus värv sama kõnekad kui kesklinna sak-raal- või majandushooned, ning just seetõttu, et mõlemad eksisteerivad reaalselt, igapäevase tajutavusega ühes mõttelises

üksuses, mida tähistame häälikukombinatsiooniga "Tallinn": on oluline tajuda, et erilise teravusega võib just siin linnas ilmsiks tulla, et üks ilma teiseta muudaks tolle lingvistilise kombinatsiooni tühjaks, rööviks temalt tema objekti. Kõige ekslikumad teosed Tallinnast on esinduslikud fotoalbumid, kust puuduvad vaiksed vilutuvajunud agulid, Lasnamäe tühermaad, lainetav asfalt, pragunev krohv; uue ja vana, eduka ja edutu, ilusa ja koleda eklektiline, lausa raevukas kallistuses põimuv rütmika.

Siit ehk on ka ainult pool sammu fenomenoloogilise linnatajuni, kus mälestused, tajud, fantaasiad ei jää pidama vaid arhitektuuris, vaid just selles, kuidas seda arhitektuuri kasutatakse, kuidas see arhitektuur igapäevase elamisega sobitub. Seetõttu ei mõju funktsionalistliku elumaja krohvi poetav täissoditud sein Tallinna kontekstis mulle koledana. Just Tallinn on aidanud mul mõista selle tähendust: arhitektuur pole vaid arhitekti loomingu vili, vaid ka arhitektuuri kasutaja jäljed. Arhitektuur pole lihtsalt mingite objektide koosmõju, vaid ka lugematute märkide – elamise "enda" märkide – stiimia nendel objektidel.

Muuseas, ülalkirjeldatud Tallinna ei täheldanud ega teadvustanud ma kõigepealt linnas jalutades, selleks viibib jalutaja linnas liiga sees, linn aga nihkub ehk liiga tihedalt ja lähedale tema ümber. Ei, teadvustasin enda tegelikkuse Tallinna hoopis seoses Arne Maasiku fotodega. Maasik on Tallinna pildistanud juba aastaid. Kuid tema fotode ausus, nende kiretu haaravus pole muutunud. Eelistan ükskõik kui esinduslikule ja pidulikule Tallinna fotoalbumile alati Maasiku kainet ja selget pilku, haaratavale ruumile võrdväärset haaret. Dokumenteerimaks Tallinna peab leidma üles linnale nii olemuslikud üleminekud, komad, mõttekriipsud, pausid, rütmimuutused, polüfoonia; haaramaks arhitektuuri kõiki soppe ja orvasid, peab taltsutama oma käekirja. Arne Maasiku fotod pole oma objektist halvemad ega paremad, vastupidi, sealt tunnen ära *oma* kodulinna, tihti üsna ideaalikaugerealsuse. Ehk võiks see olla ka üks mõjuva kunstiteose määratlusi: ta ütleb kunstiteose kogejale midagi ääretult iseendastmõistetavat, mida pole vaevutud varem kujutama ega sõnastada. Märkama ehk küll, aga mitte märkima. Vaatama ehk küll, aga mitte kõrvalt vaatama.

ARNE MAASIK

© 1988

TIIT HENNOSTE

LIHA LINNA LIHAST

Tulutu katse organiseerida kaost

Suurlinn sünnitas modernismi. See on aksioom. Radikaalsemad ütlevad koguni, et suurlinn on ainus modernismi sünnitaja. Mina olen olnud vähem radikaalne ja leidnud, et ta on üks mitme põhjuse seast.

Aga lähemal järelemõtlemisel tekib sellega probleem. Suurlinnu oli olemas juba enne modernismi. Miks nad sünnitasid selle just siis, kui nad seda tegid? Maailmas on hulgi suurlinnu. Miks ainult mõned neist sünnitasid modernismi? Suurlinnu on üha enam ja enam. Aga juba pärast Teist ilmasõda ei sünnitanud nad enam modernismi, vaid heal juhul postmodernismi.

*

Linn on kindlasti euroopaliku kultuuri sünnitaja. See kultuur on sündinud linna vaimust, linna rütmidest, linna õhust.

Maa elas päevarütmis (nagu kloostergi). Tõusis päikesega ja läks koos temaga magama. Linn elab teistsuguses rütmis. Nii teistsuguses, et 19. sajandi Pariisis oli kuulsaid kurtisaane, kes kiitlesid, et ei olnud kunagi näinud päikesevalgust. Nii teistsuguses, et on tänapäeval jõudnud igakevadiste ja -sügiseste kellakeeramisteni. See on linna vabadus: keerata aega kapitalisti käe järgi. Linnarütm on konstrueeritud rütm.

Maaelanikke võrreldi veel sajand tagasi loomadega. Neis nähti midagi (just midagi), mis on loomalikult seotud loodusega, kohaga, maaga, loomadega. Kõige sellega, mida linnas ei olnud. Maal ei ole bordelle. Seal on lihtne verepilastus, lapselik keppimine kõige ja kõigiga. Maal ei ole kohalikku kuritegevust. Kohalikud varastavad haruharva. Kurjategija on ikka keegi, kes saabub pimedusest ja kaob sinna samasse. Maaelu rütm ei vajanud autosid, lennukeid jms.

Hulkumine, logelemine on linnast. Külas ei saa hulkuda, täpsemalt, saab hulkuda vaid ühest külast teise, aga see on midagi muud. Maal ei ole tänavapoisse.

Revolutsioonid toimuvad linnades, maal on kontrevolutsioonid. Linnas toimuvad pöörded, maal kulgemine. Linn paisub ja kumuleerub nagu linnakultuuri ajalugugi. Maakultuurile sobib ringtsükkel.

Mida me linnast teadsime enne 20. sajandit? Mitte midagi. Baudelaire'i ajal elasid eestlased külates. Ja *tänav* tähendas muuseas külatänavat. Aavik ei andnud eestlastele seda sõna elu lõpuni andeks, linnas oli tema jaoks *uulits*. Veel 20. sajandi alguse kohta kõnelevad suurte klassikute memuaarid ja romaanid lapsena linna sattumisel saadud šokist. Loeme kas või Lutsu või Tammsaaret, kelle Indrek linnas Jumala kaotab. Ainult aguli keld-

rikorruse pimedus toob selle korraks tagasi. Veel paarkümmend aastat tagasi kõneldi venelastest, kes pidasid Mustamäl sigu. Ja veel minu lapsepõlves oli suures osas linnaserva peredes lehm. Või vähemalt osteti naabrilehma piima.

Aga see kõik ei ole modernismi sündimise asi.

Linn saab sünnitada ainult otsatu üksinduse ja kurbuse. Aga see pole modernismi vaim, see on romantismi vaim.

Pariis on romantismi ja kurbuse linn. Nagu London on realismi ja kurbuse linn. Ja üksindusest mõteldes võib aru saada, miks on maailmas hulk linnaarhitektuuri, mis imiteerib kloostrit. Miks siiski otsiti linnast pikka aega maaelu analoogiat: sillad ja udune jõgi, karged hommikud päikesetõusuga, agulite romantika koos aedadega, suured pargid kui metsa imitatsioon. Kuigi linna kese on ikka olnud tänav. Ja linna õodes pole tegelikult midagi kaunist.

Linna üksindus pole ainus. Samamoodi on olemas maaüksindus, metsaüksindus, mereüksindus. Asi pole seega linnas. Igal kohal on oma üksindus. Kas nad erinevad üksteisest? Küllap vist. Mereüksindus võib olla see, kui ümberringi pole kedagi peale kalade. Linnaüksindus on üksindus keset inimesi, keset masse.

Igal juhul oli maaelu midagi teistsugust, seal elati koos. Kõik teadsid kõike kõigest ja kõigist. Maal teadis laps pisikesest peale kõike seksist, sest kõik magasid koos. Linnas oli alasti keha ja inimeste sündimine saladus. Linnas ei tea keegi kellestki midagi. Linnas elatakse kõrvuti, nagu inimene on merel kõrvuti kaladega.

Linn teeb kurvaks, kui soovite, melanhoolseks. Kõige suuremat kurbust olen

ikka tundnud õhtuses Helsingis jõulukuul. Või masse täis Amsterdami tänavatel. Linnamasenduse tippu kehastavad mulle ühe aastaid tagasi nähtud filmi pikad kaadrid ameerika suurlinna (Houstoni?) tuledes üksindusest ja Paul Hopperi maalid tühjate tänavate õistest baaridest.

Vaid eriti suured linnad suudavad inimese kurbusest välja tuua. Nagu New York. Sest seal leidub igasuguse inimese jaoks oma seltskond, koht ja eluviis. Olgu *yuppie*'de või minu onu jaoks, kes on pool sajandit elanud nagu vana euroopa bibliofiil, raamatutega tapetseeritud tubades, akende taga üle jõe Manhattani tuled, ja käinud kord nädalas Metropolitanis oma lemmikmaale vaatamas. Tõeliselt suur linn teeb vabaks.

*

Modernism on murdumise aegade kunst. 20. sajandi modernism on revolutsioonide ja sõdade aja kirjandus. Varamodernismi suurkujud kirjutasid politseiiriikides. Baudelaire kirjutas Napoleon III autoritaarses riigis. Nagu ka Gogol ja Dostojevski. 20. sajandi modernism sündis Esimese maailmasõja ja sajandialguse revolutsioonide vaimust.

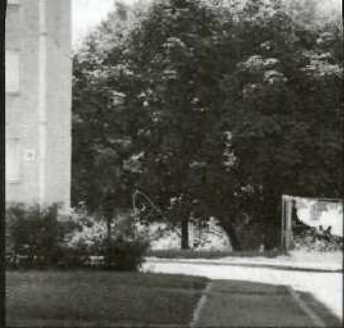
Ja see on linnade murdumise aja kirjandus.

19. sajand oli linnastumise sajand. Linnas valgus uusi inimesi, nii maalt kui teistest riikidest. Modernismilinnad on mitmekeelsed linnad, immigrantide linnad.

Modernism oli tegelikult vähemuse kirjandus, kuigi temast loodi 1950. aastatel peavool. See nõudis keskkonda, kus too vähemus saaks tegutseda. Modernism

ARNE MAASIK
Süvi 2002

vajas kirjanduslikke rändureid, emigrante jms. Nende juurtetus ja samas omavahe-line seotus löid uued kooslused, kus ei kehtinud enam klassikalised suhted sugulaste, hõimlaste, sotsiaalsete gruppide vahel. Suur osa modernimist on rahvuste-välise inimrühma looming. See on Pariisi, Zürichi, New Yorgi kunst jms. Aga selline linn vajas ka piisaval hulgal kohvikuid, kabareesid, kirjastusi, ajakirju jms, et luua kümnete rühmade kirjandust. Modernismiaeg oli ka linnade muutumise aeg.

Tuletame meelde: Baudelaire kirjutas ajal, kui Pariisis asendati bastionid bulvaritega. Ta kirjutas ja hulkus mahalõhutavas ja uuestiehitatavas Pariisis. Seegi on midagi linnale omast. Linnapea ja arhitekt, kes tajuvad, et nemad võivad teha linna. See võimalus allutada linna muutumine oma taatele on oluline mõtlemise mõjutaja (ja arhitektide suurushullustuse üks allusambaid). See on ka suurele osale modernismile oluline mõtteviis. Modernism ei otsi, ta teeb.

Pariisi ehitajad tahtsid teha loogilist linna, linna kui süsteemi. 20. sajandi avangardi sünnitanud suurlinnad on midagi muud. Need on kaose ja anarhismi linnad, linnad kui võitlustandrid. Seal seisavad vastakuti anarhistlik avangardikogukond ja selle vastukaal, akadeemiad, *establishment*, kivistunud traditsioonid. Muide, mul on tugev kahtlus, et liiga vähe tähelepanu on pööratud sellele, et 20. sajandi avangard on suuresti sündinud anarhismi vaimust. Aga see vaim sünnib linna õhust. Juba keskajal oli linn koht, mille õhk tegi vabaks. Sama kehtib ka kaasajal: suurlinna õhk teeb vabaks. Vabaks moraal- list, vabaks sidemetest, lihtsalt vabaks.

Maal on kindel eluring, mis ootab rutiini ja kardab ootamatusi, mis võivad tuua kaose. Linn loob ootamatuse. Ootamatus loob modernismi.

Eesti modernism proovis sündida pisi- keses provintsilinnas Tartus, aga see ei saanud lihtsalt olla võimalik. Ehk alles nüüd, kui Tallinna lammutamise märksõnaks on saanud läbimurre ja keset linna on Künnap&Padrik ehitanud hiiglasliku arhitektuurilise peletise. Ainus vahe: Pa- riisi bulvarites on süsteemi, Tallinna uues keskuses pole.

Alles pärast hulkumist öises Londoni *city's* võib aru saada jaburana tunduvast lausest, mille üks joodik ütleb teisele "Mi- nu veetlevas leedis": lähme ära, see koht on õudne. Sest see koht on õudne. Tallin- nas saab sellest aru ka päevavalges.

Modernism sündis siis, kui linna ja maa suhe põhimõtteliselt muutus. Keskajal oli Euroopa metsik maa, mille keskel olid turvalisi hetki võimaldavad punktid, lin- nad. Ühest linnast, ühest kindlusest teise liikumine tähendas liikumist läbi vaenu-liku metsiku maa. Nagu tänapäeval bensii- nijaamad linnadevaheliste magistraalide öös. Nad ilmuvad pimedusest, külmad neoontuledes tehnilised kastid. Ma ei oska autot juhtida, aga olen seda mõnikord teha tahtnud ainult sellepärast, et jõuda hilis- õhtul bensiiinjaama ja juua seal kohvi. Keskaja linn oli nagu suur bensiiinjaam.

Ühel hetkel toimus pööre. Linnad val- lutasid maa ära. Linnadest sai kese, mille vahele jäi killuke maad. See oli kindlas- ti aeglane protsess, kuid sama kindlasti psühholoogiliselt suur murrang. Maa lii- gendamise alus pöördus pea peale. Tule- museks on täiesti teistsugune maailm.

USAs on palju kohti, kus kord linna sat-
tununa ei saa sealt enam välja. Üks linn
kasvab üle teiseks. Prantsusmaal või Hol-
landis sõidab rong ühest linnast teise. Aga
nende linnade vahel ei ole loodust, seal on
lihtsalt linnatühi ala. Eestis see siiani nii
pole. Meie sõidame endiselt läbi metsa-
de ja põldude. Läbi looduse.

Varane linn oli kodanluse maailm. Ko-
danluse loodud ja kodanluse jaoks loodud.
Kusagilt urgastest tulid tehasevile huilga-
mise peale töölised, kes seda üleval hoid-
sid. (Tulin linnast, lumesadu, tööd ei leid-
nud kusagilt.) Linn on töö ja töötuse koht.

Klassikaline realism tegi linnast kunsti,
laenates ta oma maailmaks, mida teosesse
üle kanda (Dickensi London, Zola Pariis).
Aga see muutus väga kiiresti. Suurlinna-
inimese kogemus ületab pidevalt ta vastu-
võtuvõime. Liiga palju muljeid, see nüris-
tab. Muutus algas luules Baudelaire'iga,
aga proosas ehk hoopis Gogoli unenäolise
Peterburi tegelastega, kes on muserdatud
ning mõistetud enneaegu surema illusioo-
nide ja meelepette linnas. Sellest kasvas
välja Dostojevski unistajate ja palavikuune-
nägude maailm. Ja 20. sajandil sai linnast
sümbolistide Peterburi ja Bulgakovi Mosk-
va, kuhu saabub Saatan. Modernism tegi
linnast ebareaalse maailma, fantaasiamaa-
ilma. Sürrrealism vaatas linna ülireaalsusse.
Freud vaatas linna alateadvusse. Kubism
pani linna tükid võõriti kokku uueks kao-
seks. Modernism on kirjutaja (ala)teadvuse
maailm. Modernism on luule luulest võõr-
dunud lugejale. Linn on selles vaid mater-
jal. Teha linnast poeesiat saabki ainult
linna materjaliks võttes ja oma hoiakut,
oma vaatepunkti keskseks asetades. Ja
teistpidi: ainult linnas saab teha uulitsate

kõnekeelest luulet, nagu unistas noor
Majakovski. Maal ei ole uulitsaid.

Muide, Gogol kirjutas oma "Sineli"
1842. aastal, Dostojevski varased jutustu-
sed ilmusid 1840. aastate lõpus. Baude-
laire kirjutas oma "Kurja lilled" 1850.–60.
aastatel – eesti kirjandus muutis siis para-
jasti oma maailma Koidula "Vainulillede-
ga".

Eesti kirjanduses on maa ja linna prob-
leem väljendunud selges küsimuses: kas
maalt linna või vastupidi. Tammsaare
Indrek läheb maalt linna ja kaotab jumala.
Et lõpuks taas maale jõuda ja sealt ei tea
kuhu lahkuda. Vilde irvitab selle linnast
maale ja tagasi probleemi üle juba "Pisu-
hännas" (linnast kultuuri otsima). Luts
saadab oma tegelased linnast maale ja ir-
vitab antvärkide üle. Kitzberg ja Raudsepp
pilkavad linnavurledeks saanud maamehi.
Luules pole linna peaaegu ollagi. On mui-
dugi luuletusi linnast, olgu Suitsul, Unde-
ril, Alveril, aga linna vaimu on neis mini-
maalselt. Ehk vaid Barbarusel leidub seda
teistest veidi enam. Veel 1960. aastate
suures eesti luules on keskseteks asjadeks
suits pööriööluhtadelt, maaga üheks saa-
mine ja taevaste tuuled. See on kurbuse
luule, aga linna rütmi selles ei ole. Vastu-
pidi. Valitsevad looduse ja talupojamaail-
ma märksõnad: kõik üksainus suur pere,
tühjad vettinud pesakastid, päevad tulid
need talitsed, lumevalgus äärelinna puies-
teel, puudel õitsvad leevikesed jne jne.

Linnast kirjanduse tegemine nõuab
teistmoodi teksti kui sõnakatedraalide
maailm, nagu Kersti Merilaas on iseloo-
mustanud eesti luulet. Linnakirjandus ongi
see rusudes katedraal, mille Paul-Eerik löi
pärast "Lumepimedust". Ja mis avaldama

ta jäi. Alles 20. sajandi kolmandal veerandil jõudis Mati Unt eesti noorteni, kes vihkasid vihkamist taludes. Ja alles tema "Sügisball" ning mitmed Muti lood, eriti "Minu veetlev *slum*", mõtlevad tõsiselt linna üle järele. Need on juurte raiumise lood.

Ja alles 20. sajandi lõpp loob ka Eestis selle olukorra, kus Kivirähk võib kirjutada hullumeelseid lugusid professor Koti ekspeditsioonidest maale, linna ja teatri kummalisest põimumisest "Liblikas", Rehepa pi maailmast ja lumememme juttudest. Aga see on juba paroodia, palimpsest, mitte enam modernistlik kirjanudus.

Ma ei tea, kust pärineb prantsuse või inglise kirjanudus. Vene kirjanudus on pärit Gogoli "Sinelist" Peterburi öös. Ja see on midagi totaalselt teistsugust kui eesti kirjanudus, mis pärineb Juhan Liivi "Varjust" ja karjatusest: kui seda metsa ees ei oleks...

*

Me saame linnast kõnelda peaaegu samade sõnadega, millega me kõneleme modernistlikust tekstist. Kuulake.

Uue aja suurlinnas kehtivad omaenese seadused. Linn on *fictio*, mille sisemaailm ja vorm on loodud autori kehtestatud ja ainult või just nimelt selles linnas kehtivate reeglite põhjal, mitte mingitele linnalistele mudelitele või reeglitele toetudes.

Linnal puudub algus, keskpaik ja lõpp. Vanasti maal ja linnas mõistis lugeja seda kohta paralleelselt elamisega, maailma pidevus ei katkenud, uued episoodid seostusid olevaga. Suurlinnas kaob kausaalsus linna osade vahelt. Klassikalise ühtsuse puudumist korvavad teised korrastamise

meetodid (allusioonid ja imitatsioonid, viited mudelitele või müütilistele arhetüüpidele, motiivide ja sümbolite kordamine variatsioonidega, rütmitehnika), aga ka lihtsalt seoste määratlematus.

Aja voolamine on linnas segi paisatud, sündmuse loomulik kronoloogia lõhutud. Aeg voolab subjektiivselt.

Linnaelanikul ei saa enam olla kindlaid seisukohti sellise maailma kohta. Linnaelanik ei ole enam jumal, tal enesegi on kõhe selles maailmas, milles ta elab. Linnaelanik, kes enne oli jumal või isa, kes vastutas ja juhtis, on nüüd võimetu ja abitu laps maailmas, mis on kaotanud isakuju.

Sama kõle ja hirmutav maailm nii linnas kui väljaspool seda tekitab maaelanikus ebakindluse, kõheduse, abituse ja šoki. Ta ei leia enam vastuseid küsimustele, mida ta on ikka soovinud linnast leida.

Tulevad uued elamistehnikad: sisemoloog, teadvuse vool. Linna ilmub elu, mis on jäetud teadlikult valmis tegemata, mis on poolel teel retoorilise täiuse poole.

Linn manifesteerib ennast ideaalis kui linna, mitte kui millegi peegeldust. Linna taga ei ole selle ideaali järgi mitte midagi, linn on vaid jälgede rida tänavatel.

Oluline mõiste on spontaansus, maksimaalne vabadus teadvustatud normidest. Kui maailmas pole enam selgeid reegleid, mis juhiksid tuleviku prognoosimist, siis tuleb elada spontaanselt, kuigi see võib inimese ka abituks muuta.

Linn pöörab segi suurema osa klassikalistest elumallidest ja hierarhiatest. Linna tuleb eri elamisviiside, eri stiilide segu.

Linnaelanik on aina otsija. Linnaelul on aina uue stiili jm otsimine, aina vana ko-

peerimise eitamine. Kui linn looks oma püsiva stiili, siis ta hävitaks iseenda. Tema eesmärgiks on aina eitada, ka iseennast.

Linnas on tähtis *avant-garde*, väike eneseteadlik grupp, kelle eesmärgiks on eksperimenteerida, teha aina uut, olla igasuguste konventsioonide ja maneeristumise vastu.

Linnaelanik on skeptik, kes küsib aina, kuidas tõlgendada maailma, mille osaline ta on. Tal on pigem küsimused kui vastused ja neilegi vähestele vastustele on loomuomane puudulikkus ja ebalus. Tema maailmainterpretatsioon on fragmentaarne, ta ei usu ühestesse seletustesse. Linnaelanik on eitaja, iroonik.

Oluline linnaelanikule on vabaduse tunne ja soov: saada vabaks konventsioonidest ja üldse maailmast või koguni lihtsalt vabaks. Linnaelanik ei kannata välja reaalsust, ei salli seda (Fr. Nietzsche).

Linnaelanik näeb indiviidi ja ühiskonda vastanditena. Ta ei aktsepteeri ega seo ennast kaasaja kodanlike väärtustega, vaid astub üldiselt heakskiidetu vastu, püüdes tõestada oma iseseisvust. Linnaelanik on anarhist.

Selline maailm sünnitab linna kõrvale kitslinna, papist linna koos papist linnapeaga, mis täidab maksimaalse täpsuse ja õhinaga vanu lihtsaid maailmareegleid. Kui soovite, siis Tallinna.

*

Modernism on sündinud suurlinnast, ilma suurlinnata teda pole olemas. Küll aga on on olemas suurlinn ilma modernismita.

Modernism sündis linnades, mis kihasid kultuurist ja veel enam elust.

19. sajandi modernism sündis tahtega ümberkujundatud linnadest. Ja ajutisuse tundest sellises linnas, mille struktuur lõhuti, mille sajandipikkune tänavavõrk löödi halastamatult puruks. 20. sajandi modernism sündis linnadest kui kaose pesadest. Immigrantide linnadest.

Modernismi looja ei ole mitte linna vaim. Modernism sündis üksinduse, vabaduse ja anarhismi vaimust, mida selline linn tootis. Sündis siis, kui tulid inimesed, kes tegid sellest linnast oma kunstile materjali. Linn oli selle vaimu sünnitanud keha. Modernism on liha linna lihast.

BORIS GROYS

LINN TEMA TURISTLIKU REPRODUTSEERITAVUSE AJASTUL

Linn tekkis algselt kui tulevikuprojekt: maalt siirduti linna, et vabaneda iidsete loodusjõudude võimu alt ja ehitada üles uus tulevik, mida suudetaks ise määrata ja kontrollida. See liikumine maalt linna on kujundanud kogu senist inimajalugu – ja andnud talle tegelikult suuna. Maaelu stiliseeriti küll ikka ja jälle kui harmoonia ja “loomuliku” õnne kuldajastut, kuid need ilustatud mälestused kunagi looduse keskel elatud elust ei takistanud kuidagi inimesi kord juba valitud ajaloolist teed edasi käimast.

Linnale kui sellisele on niisiis seesmiselt omane utoopiline mõõde, sest ta asetab end väljapoole looduslikku korda. Linna koht on *utopos*. Varasematel aegadel visandasid koha, kuhu linn oli rajatud, linnamüürid, markeerides seeläbi selgelt tema utoopilist iseloomu. Ja veel: mida utoopilisem linn, seda raskem pidi olema teda leida ja temani jõuda, olgu siis tegu Lhasaga Tiibetis, Shambalaga Indias või taevase Jeruusalemmaga. Traditsiooniline linn eraldas end muust maailmast, et omaenese teed pidi tulevikku minna. Tõeline linn pole niisiis algselt mitte ainult utoopiline, vaid ka antituristlik: ta isoleerib end ruumist ja liigub ajas.

Muidugi ei lakanud võitlus loodusega kunagi ka seespool linna. Juba Descartes nendib oma “Arutluse meetodist” alguses, et kuna ajalooliselt kujunenud linnad pole suutnud täiel määral vältida loodusliku korra irratsionaalsust, tuleks nad õigupoolest täiesti maha lammutada, et ehitada tühjaks saanud kohale uus, mõistuspärane, täiuslik linn. Hiljem nõudis Le Corbusier, et ajaloolised linnad, sealhulgas Pariis, õhitaks ja nende kohale ehitataks uued mõistuselinnad. Utoopiline unistus linnakeskkonna täielikust mõistuspärasusest, ülevaatlikkusest ja kontrollitavusest vallandas niisiis ajaloolise dünaamika, mis avaldub kõigi linnaelu valdkondade lakkamatuse ümberkujundamises. Pürgimine utopia poole sunnib linna pidevale eneseületamisele ja enesehävitusele. Nii on linn saanud koduks revolutsioonidele, murranguitele, alatistele uutele algustele, hetkemoodidele, lakkamatult vahetuvatele elustiilidele. Ehitatud kaitstud turvakohana, sai linnast kuritegevuse, ebakindluse, hävingu, anarhismi ja terrorismi näitelava. Seega osutub linn utopia ja düstopia seguks, kusjuures modernsus kahtlemata hindab ja armastab rohkem ta düstopilisi kui utopilisi loomujooni – dekadentlik-

Boris Groys, Die Stadt im Zeitalter ihrer touristischen Reproduzierbarkeit. *Osteuropa*, 2003, nr 9/10, lk 1378–1385.

kust, ohtlikkust, jubedust ja salapära.

Seda igaveste ajutisuste linna on sageli kirjeldatud kirjanduses ja lavastatud filmikunstis: see on linn, nagu teda kujutatakse näiteks “Blade Runneris” või “Terminatoris”, kus kõik kuulub pidevalt õhku-laskmisele ja mahapõletamisele, sest ikka ja jälle püütakse saabuma pidavale, tulevikule ruumi teha – ning ikka ja jälle on tuleviku saabumine takistatud ja lükkub edasi, sest juba ehitatu jäänuseid pole võimalik täielikult kõrvaldada ja praegune ettevalmistustejärk ei jõua kunagi lõpule. Kui meie linnades lõppkokkuvõttes on üldse midagi püsivat, siis üksnes need pidevad ettevalmistused millegi püsiva loomiseks, lõpliku lahenduse alatine edasinihkumine, pidev ümberehitamine, katkematu remont ja paigutine kohanemine uute hädavajadustega.

Modernsel ajal on see utoopiline tung, pürgimus ideaalse linna poole, vähehaaval üha nõrgenenud – ning järk-järgult on selle välja tõrjunud turismi lummus. Kui meid tänapäeval elu, mida meie oma linn pakub, enam ei rahulda, siis ei tee me katset seda linna muuta, revolutsioneerida või ümber ehitada, vaid sõidame lihtsalt mõnda teise linna – olgu lühemaks ajaks või alaliseks –, et leida sealt seda, millest oma linnas puudust tundsim. Võimalus linnast linna liikuda – turismi ja migratsiooni kõigis vormides – on põhimõtteliselt muutnud niihästi meie suhet linnaga kui ka meie linnu endid. Globaalse võrgustiku kujunemine ja kõikehõlmav mobiilsus on linna utoopilise loomulaadi kahtluse alla seadnud – linna-*utopos*’e jälle globaliseeritud ruumi topograafiasse

lülitanud. Pole juhus, et seoses selle globaalse võrgustiku kujunemisega ei kõnele McLuhan mitte globaalsest linnast, vaid globaalsest külast. Nii turistile kui ka migrantile saab taas põhiprobleemiks maa, kus linn asub.

Eelkõige just modernse turismi esimehe faas – kirjeldaksin seda kui romantilise turismi ajajärku – tekitas linna suhtes kindlalt antiutoopilise hoiaku. Romantiline turism oma 19. sajandi kujul nimelt teatavas mõttes tarretas linna, nii et temas hakati nägema turistlike vaatamisväärsuste kogumit. Romantiline turist ei otsi univertsalistlike utopiaprojekte, vaid kultuuri erinevusi ja paikkondlikke identiteete. Tema pilk pole utoopiline, vaid konservatiivne – mitte tulevikku suunatud, vaid ajaloolisele päritolule orienteeritud. Romantiline turism on masin, mis muundab ajutise lõplikuks, üürikese igaveseks, kaduva monumentaalseks. Kui turist külastab oma huvireisil mõnd linna, kangastub see ta pilgule ajalootuna, igavesena, rajatiste kogumina, mis on olnud siin juba alati ja jäävad igavesti samasuguseks, nagu nad on praegu – sest turistil pole võimalik jälgida linna ajaloolist muutumist ega mõista seda utoopilist tungi, mis linna tuleviku poole kannab. Võib niisiis öelda, et romantiline turism hävitab utopia seeläbi, et viib ta täide. Turistlik pilk romantiseerib, monumentaliseerib ja igavikustab kõik, millele ta satub. Ja linn kohandub selle täideviidud utopiaga – romantilise turisti Medusa-pilguga.

Ent linna ehitusmälestised pole sugugi alati siin seisnud ja oodanud turisti, et tema silma alla sattuda, vaid alles turism ise loob need monumendid. Alles turism

monumentaliseerib linna – alles läbisõidul oleva turisti pilgu all saab linna pidevalt voolavast ja muutuvast argipäevast monumentaalne igavikupilt. Ja turismi kiirenev kasv tähendab ka üha kiiremat monumentaliseerumist. Tänapäeval oleme oma linnades tunnistajaks igavikuplahvatusele või täpsemini öeldes plahvatuslikule igavikustumisele. Üldtunnustatud mälestised, näiteks Eiffeli torn või Kölni toomkirik, pole nüüd enam ainus, mis paistab meile säilitamisväärsena, vaid kõik, mis tekitab meis sooja tunnet: ah, see on siin alati nii olnud ja nii jääb see ka igavesti. Isegi kui sõidetakse näiteks New Yorki, minnakse Lõuna-Bronxi ja nähakse, kuidas narkodilerid seal üksteise pihta tulistavad või vähemalt niimoodi välja näevad, nagu hakkaksid nad kohe üksteise pihta laskma, omandab see vaatepilt monumentaalse väärikuse. Tuleb mõte: jaa, nii on see siin alati olnud ja nõnda ka jääb – need maalilised noorukid, romantilised linnavaremed ja see kõikjal varitsev oht. Ning kui hiljem ajalehest loetakse, et see paikkond tuleks “saneerida”, siis ollakse niisama kohkunud ja kurvad, nagu oleks teada saadud, et Kölni toomkirik või Eiffeli torn on kavas õhku lasta ja ehitada selle asemele kaubanduskeskus. Mõeldakse: siin on taas hävimas tükike autentset, isepärast, teistsugust elu, jälle kord tehakse kõik maata ja asendatakse millegi banaalsega, monumentaalsus ja igavikulisus lähevad päästmatult kaotsi.

Aga see kurvastus on enneaegne. Sest kui pärast saneerimist taas sama paikkonda külastatakse, siis mõeldakse: kui imepäraselt lame, inetu, banaalne siin küll kõik on – nähtavasti on see siin alati nii olnud

ja jääb ka igavesti. Sellega paikkond remonumentaliseeritakse, sest argist ja banaalset kogetakse läbireisil täpselt niisama monumentaalsena kui ebatavalist. Mälestist ei muuda monumentaalseks mitte ta enda seesmised omadused, vaid see monumentaalsus tuleneb lakkamatust monumentaliseerumise, demonumentaliseerumise ja remonumentaliseerumise mängust, mille käivitab romantilise turisti pilk.

Esimest korda muide teeb esteetiliste elamuste jahil mööda ilma reisiva turisti kujust filosoofilise arutluse teema Kant – nimelt oma ülevakäsitluses (“Otsustusvõime kriitika”). Romantiline turist on tema järgi see, kes isegi omaenese hukku näeb ühe võimaliku reisisihina – ja on võimeline seda üleva sündmusena kogema. Matemaatiliselt üleva näiteks toob Kant mäed või ookeanid, mis näivad ületavat inimliku ettekujutusvõime harilikku mõõtkava. Dünaamiliselt üleva näidetena nimetab ta selliseid võimsaid loodusnähtusi nagu tormid, vulkaanipursked ja muud katastroofid, mille erakordne jõud otseselt meie elu ohustab.

Kuid need hädaohud, mis on romantilise turisti reisisihiks, pole iseenesest ülevad – niisama nagu linna vaatamisväärsused pole iseenesest monumentaalsed. Ülevus ei asu Kanti arvates mitte “mingis looduse asjas”, vaid “meis leiduvas võimes” asju, mis meid ähvardavad, kartmatult hinnata ja nautida. Piiritute mõistuseideede subjekt on seega Kanti jaoks eelkõige turist, kes aina ebatavalist, üüratut ja hädaohtlikku otsib, et tõendada oma üleolekut, oma kõrgemal seismist loodusest. Kuid oma kirjatöö ühes teises kohas vii-

tab Kant sellelegi, et Alpide asukad, kes kogu oma elu on veetnud mägedes, ei käsita seda hoopiski ülevana ja peavad “ilma kõhkluseta kõiki jäiste mäetippude jumaldajaid narriks”.

Kanti aegadel jääb romantilise turisti pilk niisiis talupoegadest mägedeelanikele ikka veel väga võõraks. Turisti käsutuses on globaliseeritud pilk: näiteks Šveitsi talumehe kuju mõjub talle maastiku osana ega häiri teda seepärast sugugi. Šveitsi talumehele, kes on hõivatud oma vahetu eluümbruse eest hoolitsemisega, on romantiline turist narr, idiot, keda tal on võimatu tõsiselt võtta. Vahepeal on olukord, nagu teame, taas kord täielikult muutunud. Isegi kui mingi piirkonna püsielanikud ka ringihulkuvaid välismaa turiste endiselt narriks peavad, tunnevad nad – eelkõige muidugi majanduslikel põhjustel – ikka enam kohustust omaks võtta seda neile enestele suunatud globaliseeritud pilku ja kohandada omaenese elulaadi külalise, reisija, turisti esteetilise maitsega. Ja vähe sellest: ka mägedeasukad hakkavad reisima ning neist saavad omakorda turistid.

Niisiis praegu me elame postromantilise, s.o õdusa ja ühtaegu totaalse turismi ajastul, mis tähistab uut etappi linna-*utopos*'e ja maise topograafia suhetes. Seda uut faasi on õigupoolest päris lihtne iseloomustada: mitte ainult üksikud romantilised turistid, vaid igat mõeldavat liiki inimesed, asjad, märgid, kujutised, mis pärinevad kõigist võimalikest lokaalsetest kultuuri-dest, lahkuvad oma põlistelt kohtadelt ja asuvad ümberilmareisile. Range vastandus globaalselt reisiva romantilise turisti ja

lokaalselt seotud paikse rahvastiku vahel kaob. Linn ei oota enam turisti saabumist – ta ise lülitub globaalsesse ringlusse, hakkab end üleilmselt reprodutseerima, igas suunas laiali laotuma. Ja sealjuures liigub ja reprodutseerib linn end silmanähtavalt kiiremini, kui suudab liikuda individuaalne romantiline turist. See asjaolu on ajendiks tänapäeval laialt levinud kurtmisele, et kõik linnad muutuvad üksteisega aina sarnasemaks, et nad homogeniseeruvad – nii et kui turist uude linna saabub, siis ootab teda seal ees seesama, mida ta on juba näinud kõigis teistes linnades. See kogemus, et kõik tänapäeva linnad omavahel sarnanevad, viib vaatleja sageli ekslikule järeldusele, et lokaalsed kultuurilised eripärad, identiteedid ja erinevused on läinud globaliseerumisprotsessis kaduma. Tegelikult pole nad kadunud, vaid omakorda reisile läinud – ning hakanud end ülemaailmselt reprodutseerima ja levitama.

Juba ammu on meil võimalus nautida hiina köögi võluisid mitte ainult Hiinas, vaid ka New Yorgis, Pariisis ja Dortmundis. Ja kui küsida, millises kultuurikontekstis hiina toit kõige paremini maitseb, ei pea vastus ilmtingimata olema, et Hiinas. Kui läheme tänapäeva Hiinasse ja sealsed linnad ei jäta meile enamasti kuigi eksootilist muljet, siis ei tule see mitte ainult sellest, et neile linnadele on tugeva jälje jätnud moodne rahvusvaheline Lääne päritolu arhitektuur, vaid et ka palju sellest “autentselt hiinalikust”, mida seal on võimalik näha, on Ameerikast või Euroopast saabunud külalisele juba ammuigi tuttav, ta on võinud seda hiinalikkust kogeda omaenese kodulinna. Lokaalne niisiis ei kao – vastupidi, ta muutub glo-

baalseks. Erinevustest linnade vahel saavad linnasisesed erinevused. Kujuneb üks globaalne maailmalinn, mis asendab globaalset küla.

See maailmalinn töötab reproduktsioonimasinana: kõik lokaalse, mis mingis linnas tekib, reprodutseerib ta suhteliselt kiiresti kõigis teistes maailma linnades. Nii muutuvad erinevad linnad aja jooksul ikka enam ja enam üksteisega sarnaseks, ilma et sealjuures oleks mingi üks linn kõigile teistele eeskujuks. Kui mõnes New Yorgi linnaosas kerkib pinnale *rap*-muusika uus variant, siis hakkab see kiiresti mõjutama teiste linnade heliruumi – aga ka mõni vastne India sekt reprodutseerib kiiresti oma kogudusi ja levib üle kogu maailma.

Eelkõige aga veedavad tänapäeva kunstnikud ja intellektuaalid enamiku oma ajast reisides – ühelt näituselt teisele, ühe projekti juurest teise manu, ühelt esinemiselt teisele, ühest lokaalsest kultuurikontekstist teise. Igalt aktiivselt osaliselt tänapäeva kultuurilaval oodatakse, et ta pakuks oma loomingut globaalsele publikule ning oleks valmis pidevalt ühest paigast teise rändama ja oma teoseid kõikjal ühevõrra veenvalt esitama. Selle läbisõidul mööda-saadetava eluga seostuvad niihästi tema lootused kui ka hirmud. Esiteks avaneb kunstnikul nüüd võimalus suhteliselt valutul viisil pääseda lokaalse domineeriva maitse survest. Tänu tänapäevastele kommunikatsioonivahenditele on tal võimalik otsida endale mõttekaaslasi kogu maailmast, selle asemel et püüda end oma vahetu ümbruse maitse ja kultuurisuundumustega kohandada.

Sellega on muide seletatav ka tänapäeva

kunsti teatav depolitiseerumine, mille üle nüüd nii sageli kaevatakse. Varasematel aegadel projitseeris kunstnik, kelle looming ei suutnud tema enda lokaalses kultuuris mõistmist leida, oma lootused eelkõige tulevikule – poliitilistele muudatusetele, mis sünnitaksid uue, tulevikupubliku. Tänapäeval on see utoopiline impulss suunda muutnud: tunnustust ei otsita enam mitte ajas, vaid ruumis. Globaliseerumine on utoopia asupaigana tuleviku välja vahetanud. Avangardistliku tulevikupoliitika asemel harrastatakse tänapäeval reisimise, rändamise, nomadismi poliitikat, mis aga toob tagasi selle utoopilise dimensiooni, mis paistis olevat romantilise turismi aegadel kaduma läinud.

Ja see tähendab, et reisides ei märka me nüüd niivõrd mitte erinevaid lokaalseid kontekste, vaid pigem oma kaasreisijaid ühe katkematu ümbermaailmareisi kontekstis, milleks elu maailmalinnas on muutunud. Ka nüüdisaja linnaarhitektuur on hakanud reisima kiiremini kui tema vaataja. Ta on peaaegu alati – või vähemalt enamasti – juba seal ees, kuhu turistid alles saabuma peavad. Turisti ja arhitektuuri võidujooksus jääb tänapäeval kaotajaks turist. Ehkki turisti pahandab, et ta kohtab kõikjal ühesugust arhitektuuri, märkab ja imetleb ta ühtlasi, kui edukalt mingi arhitektuur on suutnud end väga erisugustes kultuurikontekstides maksmata panna. Me kaldume tänapäeval esteetiliselt võluvaks ja veenvaks pidama eelkõige just neid kunstistrateegiaid, mis on võimelised produtseerima sellist kunsti, mis suudab end ühevõrra hästi kehtestada üle kogu maailma, erinevates kultuurikontekstides ja vastuvõtutingimustes. Mitte lokaalselt

tingitud erinevused ja kultuuriidentiteedid pole need, mis meid tänapäeval köidavad, vaid kunstivormid, mis on võimelised kõikjal ühtviisi säilitama omaenese identiteeti ja tervikkikust. Kuna meist kõigist on saanud turistid ja seega on meil võimalik näha üksnes teisi turiste, siis imetleme me ka kõigi asjade, kommete-tavade ja tegevuste puhul eelkõige nende võimet kõige erinevates lokaalsetes tingimustes reprodutseeruda, levida, ennast säilitada, ellu jääda.

Niisiis on vanad utoopilised ja valgustuslikud strateegiad nüüd asendunud postromantilise, totaalse turismi strateegiatega. Traditsioonilised arhitektuuri- ja kunstistiilid, poliitilised eelarvamused, usumüüdid ja pärimuslikud kombid pole tänapäeval enam mitte selleks, et neid universaalsuse nimel ületataks, vaid et neid turistlikult reprodutseeritaks ja üleilmselt levitataks. Tänapäeva maailmalinn on homogeenne, ilma et ta oleks universaalne. Varem arvasi, et mõtlemine ja loomine saavutab universaalsuse alles siis, kui suudetakse omaenese lokaalsest traditsioonist universaalse ja üldkehtiva nimel kõrgemale tõusta. Seetõttu oli radikaalse avangardi utopia reduktsionistlik: kõigepealt taheti jõuda puhta, elementaarse vormini, mis oleks vaba kõigest ajaloolisest ja lokaalsest, ning siis panna see vorm kehtima universaalselt, globaalselt. Nii on ka klassikalise modernismi kunst toimunud – algul taandamine olemuslikule, siis ülemaailmne levik. Tänapäeva kunst ja arhitektuur seevastu levivad globaalselt, ilma et toimuks niisugust taandamist olemuslikule ja üldkehtivale.

Kõikehõlmava ülemaailmse võrgustiku

kujunemine, globaalsed liikumis-, reprodutksiooni- ja levikuvõimalused on traditsioonilise nõude vormi või sisu universaalsuse järele iganenuks muutnud. Tänapäeval võib iga kultuurivorm levida ilma, et talt eneselt universaalsusele pretendeerimist nõutaks. Mõtlemise universaalsust asendab mis tahes lokaalse idee universaalne levik meedias. Kunstilise vormi universaalsust asendab mis tahes lokaalse vormi globaalne reprodutseerimine. Selle tulemusena seisab tänapäeva vaataja alati silmitsi ikka ühe ja sama linnamiljööga, kuid samal ajal ei saa öelda, et selle miljöö vormiomadused oleksid mingiski mõttes “universaalsed”. Postmodernismi ajal kritiseeriti Bauhausi järgedes loodud arhitektuuri kui monotoonset ja reduktsionistlikku – kui sellist, mis teeb maatasa ja hävitab kõik lokaalsed identiteedid. Tänapäeval aga levib iga lokaalne stiil niisama globaalselt, nagu varem oli levinud üksnes “rahvusvaheline stiil”. Nii sünnib totaalse turismi tagajärjel homogeenus ilma universaalsuseta – täiesti uus ja ehedalt tänapäevane nähtus.

Niisiis on meil totaalse turismi kontekstis taas tegemist utopiaga, kuid see utopia on järsult erinev staatilisest linnautoopiast, mis isoleeris linna ülejäänud topograafiast, muust maast. Elame ju tänapäeval maailmalinnas, kus elamisest ja reisimisest on saanud sünonüümid – ning erinevus püüasuka ja külalise vahel pole enam tajutav. Igavese universaalse korra utopiat asendab lakkamatu globaalse liikumise utopia. Vastavalt on muutunud ka utopia düstoopiline mõõde – terroristlikud rakukesed ja uued meelemürgid reprodutseerivad end kõigis maailma linna-

des niisama kiiresti kui näiteks Prada kauplused.

On huvitav, et juba möödunud sajandi alguses visandasid mõned radikaalsed vene avangardutopistid projekte tulevikulinnast, kus kõik korterid ja majad oleksid esiteks täiesti ühesugused ning teiseks – mobiilsed. Turismireis saab siin rabaval kombel ise reisisihiks. Näiteks luuletaja Velimir Hlebnikov tegi ettepaneku majutada kõik Venemaa asukad ratastel klaaskambrikes-tesse, et nad saaksid igale poole sõita ja kõike näha – ning ühtaegu ka ise teistele nähtavad olla. Seeläbi saavad turist ja linnaelanik teineteisega võrdseks – ning kõik, mida turistil on üldse võimalik näha, on teised turistid. Hlebnikovi projekti on muide edasi arendanud Kasimir Malevitš, kes soovitas paigutada kõik inimesed isiklikesse kosmosesõidukitesse, nii et nad saaksid kogu aeg kosmoses hõljuda ja ühelt planeedilt teisele lennata. Siin saab inimesest lõplikult igavene turist, kes on alati reisil ning ühes sellega osutub ka ise – suletuna oma isiklikku ja igavesti muutumatusse kambrisse – monumendiks. Samasugust nägemust kohtame ka näiteks tuntud telesarjas “Star Trek”: tähelaevast *Enterprise* saab lakkamatult liikvel olev, utoopiline või monumentaalne ruum, kus filmi loendamatu teeriate jooksul midagi ei muutu, ehkki – või õigemini kuna – laev liigub kogu aeg valgusekiirusel. Utopia seisneb siin paigalejäämise ja reisimise, paiksuse ja nomadismi, õdususe ja ohtlikkuse, linna ja maa vahelise vastanduse ületamises – totaalse ruumi loomises, kus maapinna topograafia muutub võrdvää-

seks igavese linna *utopos*’ega.

Säärast topograafia utoopilist ületamist suudeti muide väga mõjuval viisil ette kujutada juba romantismiajastul, nagu näitab üks tekstikoht hegellase Karl Rosenkranzi teosest “Inetuse esteetika” (1853):

“Võtame näiteks meie Maa. Et kehana kaunis olla, oleks ta pidanud olema täiuslik kera. Seda ta aga pole. Ta on poolustelt kergelt lamedaks litsunud ja ekvaatori juurest paisunud, peale selle on ta pinnakõrgused ülimalt ebatasased. Puht stereomeetrisest vaatepunktist paljastab maakoore profiil meile ülimalt juhusliku tõusude ja languste segadiku kõige ettearvamatumates piirjoontes. Samuti ei saa me Kuu pealispinna kohta öelda, et selle kõrgustike ja kuristike virvarr ilus oleks.”

Ajal, mil see tekst sündis, seisis inimkond kosmosereisi võimalustest tehniliselt veel väga kaugel. Ometigi kujutatakse siin globaalse esteetilise vaatluse subjekti täiesti avangardutoopia või SF-filmi vaimus nagu maavälist olendit, kes saabub kosmoselaeval kõiksusest ja annab oma õdusalt distantisilt esteetilise hinnangu meie päikesesüsteemi väljanägemisele. Tõsi küll, sealjuures arvatakse see maaväline olend omavat silmatorkavalt klassitsistlikku maitset, mistõttu ta ei taju meie Maad ja selle lähemat ümbrust eriti kaunina. Ent milliseks ka kujuneks ta esteetiline otsustus, üks on selge: siin avaldub pilk kuulub juba täiuslikule linlasele, kes on pidevalt liikvel musta kosmilise ruumi *utopos*’es ja vaatab sinise maailma topograafiat turisti esteetiliselt distantisilt.

Saksa keelest tõlkinud Kajar Pruul

TRIIN OJARI

LINNARUUMILISTEST MUUTUSTEST 1990. AASTATE TALLINNAS

Tallinn on poolik linn, on alati olnud – vähemalt sellest ajast peale, kui ta 19. sajandil end vanalinnast välja murdis ja endistele linnakarjamaadele uusi puust, hiljem kivist “külasid” rajama hakkas. Kõik need katkestused, mis meie 20. sajandi ajaloo omaette lõikudeks tükeldavad, on linnakoes erakordse selgusega jälgitavad. Suured arhitektuursed teemad – olgu see siis esindusväljaku rajamine, kesklinna liiklus, linna avamine merele – on päädinud poolikute lahendustega, sest aeg on alati olnud vaene ja ebasoodus – vähemalt nii on see kinnistunud meie rahvuslikku teadvusse. Meie silm on harjunud kontrastidega, ootamatute eikellegimaadega, pehkinud puidu ja kassikullamaiguliste klaasfassaadide kooslusega, mille Tallinna heitlik ehituslik ajalugu on loonud. See linlik mitmekihilisus, kaoseline keskkond, millest Eesti 1970-ndate kunstiavangard ja Tallinna kooli nimeline arhitektide rühmitus endale subjektiivse kogemusmaailma, estetiseeritud kunstiainese löid, kandus 1990-ndate arhitektuuritemaatikasse kui instrument, unikaalne linnaehituslik kva-

liteet. Linn pole enam intiimne ega metafüüsiline majade kogum, vaid globaalse te majandus- ja turundushoobade mõjuväljas tuksuv masin, arhitektuuri asemel planeerimisest elatuv keskkond. Tallinna lõpetamatuses peituvast potentsiaalist sai sajandilõpu urbanistliku diskursuse lemmikteema, Andres Alveri, Veljo Kaasiku ja Tiit Trummali pärjatud teosest “Üle majade” aga kümnendi linnaehituslikku kogemust teoreetilisel tasandil kokkuvõttev manifest.¹ Välismaised arhitektid tavatsevad siinses postsovetlikus teemapargis triivimas käia,² loomulikult leiavad nad siit nii häbenematut linnaehituslikku vabadust, autentset agulimiljööd kui uue aja ehituspalavikus mahamängitud võimalusi. “Nõnda on ka käesolev hetk selline, kus linnad on oma arengus jõudnud keerulisse aega – nende mõtmed pole enam ainult füüsilised. (...) On küll ajaloolised tsentrumid, mõned “kõvad tükid”, kus linn on kõige rohkem lõpetatud, kuid nende vahel on “ujuv” ala ning perifeeria, kus hetkel on linnaehituslik aktiivsus suurim,” kirjeldab Alver³ neid igavesti poolikuid vahealasi,

¹ A. Alver, V. Kaasik, T. Trummal, Üle majade. Linnaehituslikke projekte ja artikleid aastatest 1994–1998. Tallinn, 1999. Kogumik pälvis Kultuurkapitali aastapreemia.

² Vt nt K. Havik, Tallinn kui filmistseen. *Maja* 2000, nr 2/3, lk 22–24; P. Lehtovuori, Privatoopiast lahustunud linnamaastikuni. *Maja* 2001, nr 1, lk 21–23.

³ A. Alver, Olla linn. Rmt-s: Üle majade. Tallinn, 1999, lk 19.

mille 1990-ndail alanud jõuline hõivamine erakapitali poolt on Tallinna ehitusliku arengu võtmeküsimuseks saanud.

Linnaruumilistest võimalustest

Kõige suuremad muudatused on toimunud Tallinna ruumilises struktuuris. Linnaruumiline hajusus ja määratlematus on asendunud kindla omanikusuhtega, eraomandi piiride defineerimise ja avaliku territooriumi hiiliva privatiseerimisega kommertsmaailma taktis.

Tallinna tihedus on tõepoolest “tükiline”, väljaspool vanalinna voogab nõukogude ajast jäänud juhuslike seostega linnaruum. Kaasaegses linnaurimuses on sovetlikku linna kirjeldatud üldiselt kui keskkonda, mida iseloomustab “vähene urbaniseerumine” – siin kohtab vähem linlikku paljusust (sest poed ja kasin teenindusvõrk rajati – kui üldse – plaani, mitte turu tahte järgi), vähem ruumiökoonoomikat ja seega ka hõredamat kesklinna (sest maa ei maksnud ju midagi) ja lõpuks toimub ka vähem suhtlemist avalikus linnaruumis; totalitaarne kontrollsüsteem hoolitses, et linlikud marginaalsused avalikkuse silma eest kõrvaldataks.⁴ Vahemärkusena olgu öeldud, et tegelikult iseloomustab see “ruumi hajumine” modernistliku linnaplaneerimise pürgimusi laiemalt, Teise maailmasõja järgne “uus linn” on paradoksaalsel kombel Le Corbusier’

põlvkonna linnavaimustuse, 20. sajandi alul kogu moodsat kultuuri inspireerinud tänavamelu ning tehnikalistliku energia kõverpeegel. Linnasüdamikust eemale, oma teenindusvõrguga lõpuni äraplaneeritud elurajoonides said traditsiooniliste urbaansete väärtuste (tihedus, erisused, paljufunktsioonilisus) asemel kvaliteetideks transpordiühendus, tervislikkus, perekeskne moraal ja kavakindel argiritiin. “Tallinna linnas pole üldse kesklinnas ehitamise kogemust, sest kesklinna ei ehitatud pärast Teist maailmasõda. Ehitati kiiresti stalinistlik osa kesklinnas ja mindi põllu peale,” kuulutas hiljutises intervjuus Irina Raud,⁵ üks tänapäeva Tallinna kõige jõudsamalt kommertsprojektidega täitvaid arhitekte, väljendades sellega tegelikult n-ö normatiivset mõtlemist 1990-ndate vabaturumajanduse kontekstis, mis osavalt ristati rahvusliku ülesehitusideoloogiaga. See nõukogudeaegne “vähese urbanismiga” Tallinn tuleb ju täis ehitada, ometi linnaks muuta, siia moodsa maailma kombed ja ehituslik atribuutika importida!

Nii on 1990-ndate silmatorkavamaid jooni suur lõhe arhitektuuriteoreetilise mõtte ja n-ö argipraktikate vahel, üle kümne aasta on kollektiivses keskkonnatajus kestnud üsna kriitikavaba situatsioon.

Teoreetilises plaanis on kogu maailmas viimasel kümnendil arhitektuurist mõtlemise viise valitsenud linnatemaatika – hiliskapitalistliku *wow!*-sündroomi all

⁴ I. Szelenyi. Cities under Socialism – and After. Rmt-s: Cities after Socialism. Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies. Toim. G. Andrusz, M. Harloe, I. Szelenyi. Cambridge, Mass., 1996, lk 286–317.

⁵ Intervjuu Irina Rauaga. *Eesti Päevaleht* 19.03.2004.

kannatav arhitektuur nagu väsinuks ismi-dest, vormist ja oma enesekesksest suletud maailmast, samal ajal kui dünaamiline, oma lõpetamatuses ahvatlev linnatemaatika andis arhitektile võimaluse ennast “vaikiva esteedi” rollist välja murda. Eelkõige Rem Koolhaas ja Hollandi koolkond on teinud panuse arhitektuuri, maju kujundavate tegurite kriitilisele analüüsile, sest “arhitektuur on nagu tinapomm vangi jala küljes: põgenemiseks peab vabanema selle raskusest, ent kõik, mis ta teha saab, on sellelt teelusikaga liistakute kratsimine”⁶. Arhitekt peab tegelema kõigi nende “tegelikkustega”, mis kaasaegset linnakultuuri kujundavad: investeerimisloogika, brändimistehnoloogia, ülim banaalsus nii vormides kui details. Koolhaasi jüngrid mainekast Harvardi arhitektuurikoolist analüüsisid oma argiste seebikarbitofode ja lõõvate fraaside abil kujundatud paksudes raamatutes kaubandusmaailma ja kuulutavad, et *shopping* on viimane säilinud ühiskondliku läbikäimise viis ning majanduskasvu tõusulainel Aasias üleöö kerkiavad linnad on mudeliks, kus must-valgel näha need protsessid, mis rohkem või vähem varjataval kujul ka Euroopa linnu kujundavad. Eesti-sugusel ääremaal on need tähelepanekud rohkem kui tõesed. Mitte juhuslikult pole ka üks erialasiseid lemmiktermineid “maastik” – arhitektuur kui katkematult kulgev pind, sündmustemaastik –, mis viitab tärnanud soovile sarnaselt maastikukujundajaga hõlmata protsesse, aktsepteerida ja koordineerida ruumis toimuvaid muutusi. Oluline on majade kriitiline suhe linnaga: see, kuidas

nad toimivad, milliseid tegevusi ja liikumissunde endas ja enda ümber tekitavad. Näiteks paviljonilaadne Okupatsioonimuseum Tallinnas Kaarli puiestee nurgakrundil (autorid Siiri Vallner, Indrek Peil, kaasa töötas Tomomi Hayashi, valmis 2003) võib ju formaalsest vaatepunktist olla liiga madal, perimetraalsuse mõttes liig irdne, ent olulisem on hoone ruumiline koreograafia – kuidas tänavalt suletud siseõue liikudes libiseb hääletult eest välisruumi, kuidas keha siseruumis sujuvalt katkematu pinnana tõusval ja langeval põrandal liigub, kuidas tööpäeva lõppudel võib saalist saada ajutine sündmusteruum, vaba kasutusviisiga urbaanne sõlmeke. See maja on noorte arhitektide endi sõnutsi teadlik peegeldus Tallinna teistsugususest, ebanormatiivsusest, nende kriitilise linnaanalüüsi tulemus. Samamoodi on büroo Alver Trummal Arhitektid oma “Ferrumi” kaubamajaga Kuressaares (valmis 2002) osanud banaalse programmi – väikepoodidega ostukeskus – panna linna kasuks tööle, väikelinna keskvaljakule on inimeste jaoks loodud atraktiivne tänavaruum, mis on osavalt hoone skulpturaalset koobast meenutava sisemusega integreeritud.

Privatoopiline Tallinn

Linnad on kaasaja Euroopas konkureerivad mainekujundustooted, strateegilised otsused linnaehituses on majandusliku edu või konkurentsivõime olulised eeldused. Linnapea Edgar Savisaar võib ju lehes populistlikult hüüda, et rajagem sadama-alale

⁶ R. Koolhaas, S, M, L, XL. Rotterdam, 1996, lk XIX.

“midagi seninägematut senise Euroopa arhitektuuri seisukohast”⁷, ilmselt korrates kajana ammu meediast läbi jooksnud ihalust Tallinna oma Bilbao-efekti⁸ järele, ent tegelikult on see kõik ju linnavõimu strateegilise planeerimise pärusmaa ja lootus üksikust hoonest teha päästerõngast on tühikargamine vale puu all. Tegelikuses on tänane Tallinn õpikulik näide hävitavast ehituslikust vabadusest, erainvestorite lühiajalisi kasumihuviseid rahuldavast eralinnast, kus “privatoopia saared”⁹ hõljuvad keset ärile hetkel vähem huvipakkuvaid (ja seega ühtlustavast arendustegevusest veel puutumata) territooriume. Linnaruumiliselt on tekkinud rida omavahel lõdvalt seotud *brand new* keskkondi, mis joonestavad Tallinna kaardile uue, muutunud elustiilidele ja arhitektuursetele tüpoloogiatele viitava kapslite võrgustiku: kesklinna büroomaailmad, teeäärsed ostukeskused ja ääremail laiuvad privaatsed elurajoonid.

“On näha, et huvi sotsiaalsel läbikäimisel ja solidaarsusel põhineva ühiskonna mõiste vastu on tohutult vähenenud. Individualiseerumine on olnud modernismi teemaks alates Weberist ja Simmelist, ent individualismi muutumine neoliberalismi ametlikuks ideoloogiaks on suhteliselt hiljutine nähtus,” kirjutab belgia teoreetik Lieven De Caeter.¹⁰ Ta nimetab seda hüperindividualismi loogikaks, mis on linnaruumis tekitanud argielu totaalse sub-

urbaniseerumise protsessi: “Suburbia kuulub samasse ritta kõigi 20. sajandi ruumiprintsiipidega, mis pingutavad kõvasti, et maskeerida oma paiknemist teatud kohas. Ostukeskused, lennujaamad, tööstuskvartalid, bussijaamad ning teised transpordisõlmed kuni kodukaubamajadega ääristatud magistraalteedeni välja – kõik nad järgivad suburbia eeskujuga, nad on kapslid, sissepoole pööratud ruumid, mis esindavad turvalisust, hügieeni ning suletust (olemata tegelikult turvalised) ja eiravad järsult oma ümbrust. (...) Liikluse ja transpordivoogude kõikehõlmavus muudab selle tummade ruumide saarestiku vajalikuks ja võimalikuks. Mobiilsus ning liikumatus on selles universumis paarisrakendiks muutunud.”¹¹ Kaasaja linnast ning ruumilisest arengust rääkides taandatakse jutt alati märksõnadele nagu avalik ruum *versus* privaattsoon või eraruum, mis on samamoodi märk hüperindividualiseeritud ühiskonnast ja selle kehtestatud piiridest linnakeskkonnas. Linnaruumi erastamise kiirus ja massilised Tallinnas on viimasel kümnendil olnud võrdeline erainvesteeringute surve kasvu ja avaliku võimu hoolimatusega seda survet soodsas suunas juhtida. Ainus selge eelistus on olnud liiklusproblemaatika, mis haakub hästi eespool tsiteeritud kapslilinnaga, mis on kaasaja nn võrguühiskonna olemuslik osa: infrastruktuur ja telekommunikat-

⁷ E. S a v i s a r, “Russalkast” linnahallini. *Postimees* 29.02.2004.

⁸ Viide ameerika staararhitekti Frank O. Gehry projekteeritud Guggenheimi muuseumihoonele Bilbaos, mis Hispaania tööstuslinna hoobilt maailma kultuuri- ja turismikaardile tõstis.

⁹ Vt P. L e h t o v o r i, Privatoopiast lahustunud linnamaastikuni, lk 21–23.

¹⁰ L. de C a u t e r, The Capsule and the Network. Preliminary Notes for a General Theory. *Oase* 2001, nr 54, lk 125.

¹¹ Sealsamas, lk 125–126.

sioon vajavad sõlmi, vahejaamu, majad peavad olema lülitatud erinevatesse võrkudesse ning linn tsirkuleerima võrgu punktide vahelise sujuva ühendussüsteemina. Bürookenklaavid, superpoed, kodumaailmad ühendatud kiirelt läbitavasse keti. Kapseldumine tähistab teatud mõttes naasmist ajalukku, kus avalik ruum – maailm väljaspool kindluse müüre – oli ohtlik ja kontrollimatu territoorium.

Mängides avalikku ruumi

Avaliku ruumi kadumisest on eriti Ameerika teoreetikute suu läbi palju kõneldud ja kirjutatud. Michael Sorkini järgi on uue linna tunnuskolmikuks a-geograafia, jälgimine ja kontroll ning lõputu simulatsioon.¹² Kadunud on traditsioonilisele linnale omane kohalik eripära, jäänud on vaid standardne ja kõikjale sobiv infrastruktuur. Uus võrguühiskond tähendab erinevate ühiskonnagruppide (ja ka ruumiosade) kihistumist; samas suurenenud kontrolli: salasõnad, sisselõigimised, magnetkaardid ja turvakaamerad... Simuleerimine ja teemapargistumine on kaasaegse linna ehk silmatorkavamaid tunnuseid. Teemaatilised „lood“, mis muudavad müüdavaks nii väiksed kohvikukujundused kui hiigelpoed, laienevad ka suurematele linnaosadele – tallinlased näivad üksmeelselt nõustuvat vanalinna muutmiseks keskajateemaliseks lunapargiks koos kõigi kostümeeritud lin-

navahitide, linnusehoovietenduste ja käsitööturgudega.

Samas on avaliku ruumi kadumise üle kurtjaid ning klassikaliste väljakute ja antiiksete linnaruumi elementide taganutjaid suhteliselt lihtne ka kritiseerida – igatsetakse taga vana, müütilist ja kuidagi autentsemat linna. Üks kultuuriteoreetikuid on retooriliselt küsinud, kelle jaoks õigupoolest oli linn kunagi avalikum kui praegu? Kas on olnud iial aegu, mil intellektuaalidel on volitus rääkida rahva kui tervikuga nende kui terviku huvidest?¹³ Avalik–privaatne töötab küll mugava vastandpaarina, ent tegelikult tähistavad mõisted erinevates kontekstides erinevaid asju (ja sotsiaalteadlased on neis asjus eriti täpsed). Linnaruumis määratletakse tavaliselt avalik/era-poolust projektide finantseerimisallikate iseloomu (riigi raha = kollektiivsete huvide kaitse) ning arhitektuurse programmi „vabaduse“ (kas tegu on ühiskondliku asutusega, kõige erinevamate inimgruppide kohtumispaigaga vms) abil ja nii oleks kaubandusstrateegide poolt ülimalt kontrollitud struktuuriga ostukeskused kindlasti võltsid eramaailmad – rääkimata siis juba tõkkepuude ja koodlukude tahta varjunud elu- ja bürookeskkonnadest – ning sellele vastukaaluks linna väljakud, pargid ning kõigile võrdselt avatud ühiskondlikud hooned jälle „avalikud“. Kuid ka nende ühiskondlike ruumide puhul on seesama ühiskond kehtestanud erinevaid vabadust piiravaid kasutus-

¹² M. S o r k i n (toim.), Variations on the Theme Park. The New American City and the End of Public Space. New York, 1992.

¹³ B. R o b b i n s. The Public As Phantom. Rmt-s: The Phantom Public Sphere. Toim. B. Robbins. Minneapolis, 1993, lk viii.

tingimusi (piletiraha, luba meelt avaldada või esineda jne) ja tegelikult on kaasajal pea igasugune projekteeritud avalik ruum suuremal või vähemal määral seotud tarbimisega, äriprogramm on sisse kirjutatud nii muuseumihoonesse kui uude promenaadi või peaväljakule. See programm lihtsalt kehastab endas neid väärtusi, mida lai publik positiivseks peab, ja *private-public partnership* on kõigi uute linlike uuendusprojektide mantra. Jäävad veel n-õ linna hämaralad, funktsionaalselt veel (või enam) täpselt määratlemata vaheruumid. Nende potentsiaal peitub defineerimatuses, nende kasutusväärtusel on alternatiivsuse maik juures ja nende vabadus on tegelikult inimese võimaluses luua oma isiklik vabaduseruum. Selliseid "imelikke kohti" ja privaatseid trajektoore on kannatlikult kaardistatud Andres Kure ja Mari Laanemetsa koostatud "Tallinna juhis".¹⁴

Analüüsid Tallinna kaasaegset arhitektuuri avaliku ruumi loomise/säilitamise seisukohast, on järeldused tegelikult juba etteaimatavad. "Laiavalgus linlik segadik (*sprawl*), mobiilse kapitali maastik on orienteeritud investorite ja äride kohestele vajadustele. Ei selle ehituslik tase ega planeering pole loodud esikohale seadma teatud säästlikke suhteid või integreerivaid seoseid, mis on vajalikud ühendamiseks elanikke paiga laiema mineviku või tulevikuga. Seal on vähe avalikke teenuseid, vähe jalakäiguteid ja ühiskondlikku transporti. Selle asemel domineerivad eramajad,

ärid ja autod. Ainus vähene avalik ruum selles linnasegadikus eksisteerib põhimõtteliselt vaid kaubanduse kujul," kõlab tüüpilise postindustriaalse linna kirjeldus ühe Ameerika urbanismiurija sulest.¹⁵ Samad tendentsid on kõik märgatavad ka Tallinnas. Euroopa kontekstis rekordiliselt väikse maaomanikuna (omab 5–7% territooriumist) ei suuda linn olla suurprojektides selleks *public* partneriks ega linna-ruumi konkurentsivõimelisena hoidvaks strateegiliseks visionääriks.

Äsja avatud Viru keskusest (Künnapu & Padrik, 2004) sai oma linnaehitusliku asukoha, programmide põimumise ja kaubanduspinna suurejoonelisuse tõttu era-Tallinna avalikku ruumi iseloomustav näidisstruktuur, hiiglaslik kapsel linna infrastruktuurses sõlmumiskohas. Mitmetarbeline programm – kvartalis on hotell, kultuurikeskus, autoparkla, korterid, kaubandus- ja restoranipinnad, maa all bussijaam ja toidupood – maandab äririske ja annab autoritele alust rääkida majast kui elusorganismist, inim- ja kaubavoogude liikumist suunavast süsteemist, mis on haarmeid pidi (õhus rippuv jalakäigutunnel Kaubamajja, võimalik, et ka Rotermani kvartalis) ümbritseva linnakoega seotud. "Tekib sujuv ruum, mille sees inimesed halbade kliimaatiliste tingimuste eest varjuvad. Sees on mugav ja mõnus liikumine, siin tekib oma huvitav maailm," rääkis mulle kunagi projekti tutvustades Ain Padrik. "Keegi muu kui kaubandus selliseid klaasliftte ja -kupleid ei ehita,

¹⁴ A. K u r g, M. L a a n e m e t s (toim.), Tallinna juht. Tallinn, 2002.

¹⁵ E. D u n h a m – J o n e s, Capital Transformations of the Postindustrial Landscape. *Oase* 2001, nr 54, lk 19.

kaubandus on praegu meie viletsa linna jaoks suur asi, tänu sellele siin ikka midagi toimub,” võttis kommertsruumi linnaehitusliku võimu tänases Tallinnas kokku keskuse teine autor Vilen Künnapu. Sellisel kuplialusel minilinnal on Michael Sorkini järgi kõik uue linna kolm tunnust: standardsus, kontrollitavus ning simulatsioon. Kindlasti hakkab uuem ja suurem “Viru” tööle aktiivse kollektiivse ruumina – kaubandus ühendab! –, ent teatud kellaajal pannakse ju pood ikkagi kinni...

Sama „puhas“ kui Viru keskuse turvalise linnasüdamiku simulatsioon on ka Tartu mnt – Maakri kvartali *city*’ks olemise mäng. Uus teelõik andnuks justkui õigustuse sootuks teiselaadse, vähemalt sellistes mastaapides enneolematu uue arhitektuurse keskkonna loomiseks. Agulist sai äkitselt „mobiilse kapitali“ spekulatsioonide sihtpunkt, asfalt ja õhk said arendajaile tulusateks müügiargumentideks: 30 korrust, 40 korrust... See on autoinimese linn, nagu analüüsisid ala KAVAKAVA arhitektid (projekt “Auto-Tallinn”, 2003), kust hea läbi kihutada, parklakorrustelt büroodesse tõusta-laskuda, ent igav ja õhtusel ajal ilmselt ohtlikki väljas käia. Avalik ruum on siinkandis naeruväärse nipsasja staatusesse surutud – Jaani seegi

kiriku esisele platsile sekundeerib üle tee seegi varemete maa-alune muuseum. Paremat näidet, kuidas ümbritsevate majatornide eraruum need hoolikalt muinsuskaitsealused saared „ära sööb“, on raske tuua.

Ühest küljest on seni avaliku võimu hallata olnud teemade (sh linnaplaneerimine) totaalne kommertsialiseerumine ja erasektori haldusse üleminek majanduslikel põhjustel kogu ühineva Euroopa trend. Ent n-ö kohalik kultuurikiht ja reguleeritud suhted arhitektide, investorite ja linna vahel – asjad, mida meil kõik “pooled” tegelikult taga igatsevad –, tagavad vähemalt sealsamas Euroopas maandatud riskidega keskkonna. Tallinnas juhtub seevastu kõik ootamatult, ajaloolisi katkestusi nii ilmekalt eksponeeriv kihiline keskkond on siin-seal küll veel alles, ent selle tihedus ja unikaalsus pole saanud kaasaegsete planeerimiskontseptsioonide aluseks. Linnale on lisandunud uus, steriilsete ja enesekesksete kapslite kiht, mis ähvardab ära süüa kõik enda ümber jääva. Las siis suubuda avalik ruum kõikvõimalikesse passaažidesse, vee- ja spordikeskustesse, meil ju kliima halb ja hullumeelne töötegemise kultus sööb vaba aja niigi!?

MART KALM

VANA PARIISI SOOLIKATE VÄLJALASKMINE

Nii nimetas 1853. aastal uue *boulevard de Sébastopol*¹ läbimurdmist keskaegsetest kvartalitest parun Haussmann, kes oli äsja saanud Seine'i piirkonna prefektiks ja oli just alustamas Euroopa ühe suurima linna ennenägematult ulatuslikku ümberkorraldamist.

19. sajandi pealinn Pariis on kangelane hämmastavalt suures osas klassikalisest kirjandusest. Hugo vaatas tagasi kuulsusrikkasse minevikku, Balzac tajus vana Pariisi sotsiaalse näitelavana, Zola aga kirjeldas "Daamide õnnes" uue moodsa hooneliigi – kaubamaja – sündi, kusjuures selle prototüüp äritseb *Au bon marché* nime all vasakkaldal tänini. Kuulsaim on ehk Baudelaire'i *flâneur*, kes sai uidata vaid moodsas metropolis. See metamorfoos keskaegsest linnast kapitalistlikuks suurlinnaks aga toimus Baudelaire'i silma all. Siinne tekst ei vaatle mitte mentaalset, vaid sellele vältimatult taustaks olevat füüsilist linna, *flâneur*'i vaatepunkti asendab *voyageur*'i või kohati ka *promeneur*'i pilk.¹

Mandri-Euroopa suurim linn Pariis säilitas oma keskaegse koe kuni 19. sajandi keskpaigani. Ehkki absolutistlikud monarhid olid rajanud avaramaid väljakuid (Henri IV Dofääni ja Kuningliku, nüüd

Vogeeside väljaku, Louis XIV Vendôme'i ja Võitude väljaku, Louis XV endanimelise väljaku, mis pärast revolutsioonieagset giljotiini välkumist seal nimetati ümber Üksmeele väljakuks jne), olid need vaid üksikud korrapära saarekesed samahästi kui lõputult laiavas kitsaste ja kõrgete kodanikumajadega kvartalite meres.

Rohkemgi kui ebasanitaarsetest oludest ja ülerahvastatusest tingitud ohvriterohked koolerapuhangud, pani olukorra paika raudtee jõudmine linna. Tööstuslik pööre toimus Prantsusmaal küll Inglismaast hiljem, kuid 1840. aastatel kerkisid Pariisi esimesed raudteejaamad. Need tõid linna sellisel hulgal inimesi ja kaupu, et olemasoleva tänavavõrguga polnud neid võimalik linna peale laiali jagada ehk planeerijate keeli hajutada. Haussmanni esimene läbimurre, juba mainitud Sevastopoli bulvar, tähendaski Rooma-aegse põhjalõuna suunalise tänavasihi pikendamist kuni äsjavalminud Ida raudteejaamani (Gare de l'Est).

Võimalus Pariisi otsustavalt uuendada tuli Teise keisririigiga (1852–1870). Napoleon I vennapoeg Louis Bonaparte, kes oli presidendina juhtinud 1848. aasta revolutsioonist sündinud Teist vabariiki, tõusis pärast riigipööret 1852. aastal keis-

¹ M. S h e r i n g h a m, *City Space, Mental Space, Poetic Space: Paris in Breton*, Benjamin and Réda. Rmt-s: *Parisian Fields*. Ed. M. Sheringham. London, 1996, lk 98.

riks Napoleon III-na. Ehkki keiser lõpetas Preisi-Prantsuse sõjas häbiväärselt 1870. aastal end sakslastele Sedani all vangi andes ja ajas üsna järjekindlusetut poliitikat nii Krimmi sõjas, Alžeerias kui Mehhikos, saatis tema valitsemisaega kodumaal kiire majandusareng. Teise keisririigi jooksul Pariisi rahvaarv peaaegu kahekordistus, veidi rohkem kui miljonilt ligi kahe miljonini. Soodus konjunktuur võimaldas asuda pealinna radikaalsele ümberkorraldamisele. Positiivistliku meelelaadiga ja paljude valitsejate kombel harrastusarhitekti kalduvustega keisrit huvitas linnaplaneerimine nii võimalusena impeeriumi pealinnale suurejoonelisemat väljanägemist anda kui ka võimalusena rakendada üldiseks hüvanguks uusi tehnikaleiutisi ning materjale. Haussmanni ametisse määrates näitas keiser talle Pariisi kaarti, kuhu oli juba ise värviliste pliiat-sitega peale joonistanud mõttes mõlkunud uuendusi ja uusehitisi.

Parun Georges-Eugène Haussmann (1808–1891) juhtis Pariisi uuendamist kogu Teise keisririigi jooksul, kandes Seine'i piirkonna prefekti ametinimetust. Tal oli tohutu võim, sest see amet tähendas nii Pariisi kui ka selle lähema mõjuala linnapea volitusi, ning volikogu tiibu oli tublisti kärbitud, et ta hoogsamalt tegutseda saaks. Alsace'i juurtega, kuid Pariisi identiteediga (Henri IV lütseum tähendab sama mis Eton Inglismaal) protestandist jurist Haussmann oli eelkõige geniaalne korraldaja. Ta ei pannud linnaehituses alust uuele teooriale, kuid kasutas ära hulga laialipillatuna olemasolevaid ideid ja viis

tänu keisri tugevale toetusele uuendused uskumatu järjekindlusega ellu. Uuema aja Tallinnas nii tundmatud selged ja loogilised ehitusmäärused ning kontroll nende täitmise üle oli Haussmanni peamisi instrumente. Haussmanni suutlikkus on seda hämmastavam, et ta tegutses linnas, mille absoluutses erilisuses olid kõik veendunud, lemmikväljend Pariisi kohta on olnud *sans pareil*, st teist sellist pole. Prantsusmaal oli toona maailmas arenenuim arhitektuuri-institutsioon, sealne arhitektuuriteooria ja -haridus oli juba ligi 200 aastat olnud kõigile eeskujuks. See tähendas võimalikest professionaalseimat kontrolli Haussmanni tegevuse üle. Pariislased polnud mingi vagur lambakari, alamklassid olid karastunud oma õiguste eest revolutsioonides võideldes, kiirelt rikastuv kodanlus oli isemeelne nagu aadel ja intellektuaalide vabamõtlemise traditsioonid pole üheski teises linnas nii vanad kui Pariisis. Ehkki Haussmanni progressibuldooser ehmatas paljusid ning pälvis kriitikat, eriti muinsusmeelsete ja nende hulgas, kelle majad lammutati, saavutas ta üldiselt ühiskonna poolehoidu, sest tegutses selle nimel, et “kõigi armastatud Pariisi veelgi säravamaks muuta”.

Esteetilistes küsimustes olid Napoleon III ja Haussmann ühel meelel, kuigi fanaatilisele parunile tundus vahel, et keiser ei toeta tema linnakaunistamist ikka veel piisavalt.² Stiililiselt pidi kõigi ümberkorralduste aluseks olema prantsuse klassitsism. See tähendas toetumist 17.–18. sajandi arhitektuurile, mille kohta prantslased arvasid, et seal on neil ainulaadselt

² A. S u t c l i f f e, Paris: An Architectural History. New Haven; London, 1993, lk 94.

õnnestunud ühendada antiigi eeskujud rahvusliku traditsiooniga. Sama perioodi (st sisuliselt barokne) linnaehitus oli andnud sirge, ühtlase hoonestusega tänava, mis on suunatud mingile fookusele, kindla kompositsiooniga väljaku, kust tänavad korrapäraselt välja voolavad jne. Seega olid uuendajad vormilt traditsionalistid, kuigi töid sisse täiesti uue mõõtkava.

Revolutsiooniliselt uus oli see, et Haussmann tajus linna kommunikatsioonivõrguna ja püüdis siduda seda üheks transpordiarterite võrgustikuks. Uued sirged ja laiad tänavad ühendasid omavahel eri linnaosi, kuid üksiti markeerisid nendevahelisi piire.³ Vasakpoolne kriitika on ette heitnud, et nende sirgete ja laiade tänavate eesmärk – nagu Hitleri autoteedel – oli võimaldada sõjaväe kiiret ümberpaigutamist, juhuks kui mõnes töölislinnajaos peaksid lahvatama revolutsioonikolled. Ühtlasi polnud sellistel tänavatel enam nii hõlbus kõigest kättejuhtuvast barrikaade ehitada. Haussmanni rajatud tänavavõrk töötas laitmatult ligi 100 aastat, kuni 1960. aastate autouputuseni.⁴

Haussmanni linnaehituse peakomponendid on bulvar, avenüü ja ringväljak,⁵ mis kõik olid olemas juba varemgi, kuid leidsid nüüd rakenduse uues kontekstis. Bulvar (*boulevard*) ja avenüü (*avenue*) on mõlemad puisteed, kuid erinevad oma ajaloalise kujunemise poolest. Bulvarid asuvad linnakeskuse suhtes kontsentriilsel, avenüüd aga kiirjalt, mis muide oluliselt

hõlbustab orienteerumist.

Bulvari-sõna tuleb hollandi *bollwerk*'ist, mis tähendab muldkindlustusi. Pariisis laskis juba Louis XIV 1670. aastatel tasandada linna põhjaküljel asuvad kaitseotstarbe minetanud bastionid ning rajada nende kohale laiad jalutus-, ratsaja tõllasõiduteed – bulvarid. Tema võitude auks aga ehitati bulvaritele üle väheste linnast väljuvate teede triumfikaared (Porte St. Denis ja Porte St. Martin). Need linna piiril asuvad bulvarid polnud veel liiklusarterid, vaid avaramad vaba aja veetmise kohad, mis pakkusid maalilisi vaateid linnatagustele aladele. 18. sajandil aga kerksid loodeossa juba luksuspood, kohvikud ja teatrid. See tasandatud bastionide trass on tänini linnas hoomatav nn Suurte bulvaritena (*Grands boulevards*) Haussmanni suurejoonelises kujunduses.

Avenüü tähendas algselt muu maastikuga kontrasteeruvalt sirget puisteed maal, kus ta liikujatele varju pakkudes kulges mingi kindla objekti (kloostri, linnavärava, lossi) suunas. Eestimaa tavalised mõisapuistikud on selles mõttes klassikalised avenüüd. Linnalähedased avenüüd aga jäid aja jooksul linna sisse. Näiteks *Avenue des Champs-Élysées*, Pariisi palju imetletud ida-lääne telje, kavandas kuulus pargiarhitekt Le Nôtre 17. sajandil (nüüdseks lammutatud) Tuileries' palee poole suunduva teena ning alles hiljem see hoonesitati. Sealjuures muutus avenüü Tuileries' aeda jõudes *allée*'ks – nagu prantslased

³ F. L o y e r, Paris XIXe siècle. L'immeuble et la rue. Paris, 1994, lk 113. (1. tr 1987.)

⁴ J. S. C u r l, A Dictionary of Architecture. Oxford, 1999, märksõna "Hausmann".

⁵ S. K o s t o f, The City Shaped. Urban Patterns and Meanings Through History. London, 1991, lk 249–252.

ranget vahet tehes nimetavad pargis asuvad puisteed.

Ringväljak (*rond-point*) on prantsuse 17. sajandi linnaehituse leiutis, mida kõige puhtamal kujul esindab Louis XIV Võitude väljak (*Place des Victoires*). Ringväljaku keskel asub tavaliselt monument, millele on orienteeritud väljakule suubuvad tänavad. Ringväljak soodustas hiljem ringtee põhimõtte sündi liikluskorralduses. Markantseim *rond-point*'i näide on Pariisis kaheteistkümnne triumfikaarele suunduva tänavaga endine Täheväljak, mis oma lõpliku kuju sai Haussmanni ajal ning mida nüüd nimetatakse Charles de Gaulle'i väljakuks. Muide, ajalooliste kohtade ümbernimetamine kaasaja suursündmuste auks on revolutsioonideaegne prantsuse komme, mille venelased koos revolutsioonidega üle võtsid ja meilgi juurutasid.

Haussmanni uute tänavate mõõtkava oli rabav. Suurte kaubamajade tagant algav La Fayette'i tänav oli enam kui viie kilomeetri pikkune sirge. Kõige tähtsamate peatänavate ehitamist rahastas riik, peatänavaid riik ja linn kahasse ning tavalisi tänavaid linn üksi. Senise keskmiselt seitsme-ühedeksa meetri asemel olid uued tänavad 20–30 meetrit laiad. Välja töötati täiesti uus puisteestruktuur. Ehkki vihmaveekanalisatsioon, munakivist palju vaiksem makadam- ehk killustiksillutus, kõnnitee, majade nummerdamine, postkastid jm tänavauuendused pärinesid juba 1830. aastate Inglismaalt, mida seal maapaos viibinud Louis Bonaparte suuresti imetles, viidi neid võtteid nüüd väga ulatuslikult

ellu ja arendati tublisti edasi. Tänav jaotus selgelt kolmeks funktsionaalselt erinevaks tsooniks. Keskel oli sõidutee, siis tuli mõlemal pool puuderida istepinkidega puhketsoonina ja seejärel jakakäijate ala. Kõige laiematel peatänavatel oli keskel katkematu liikluse tsoon, siis mõlemal pool puuderida, selle taga kohalik liiklus võimalustega peatumiseks ning seejärel uus puuderida ja kõnnitee. Selline tänavate ruraalne avarus tavapärase suletud ruumi asemel ehmatas algul, kuid 1870. aastateks olid pariislased sellega harjunud.

Kõnnitee oli üksiti kaubandustsoon, kust astuti sisse poodidesse, kuid ühes vitriinakende suurenemisega hakkas peale ka silmadega šoppamine. 19. sajandi esimesel poolel oli olulise uuendusena levinud passaaž,⁶ kvartalit läbiv suletud kaubatänav. Ehkki mugav, osutus see siiski kalliks ja vähemahutatavaks. Laial bulvaril oli ruumi kauplemiseks veel nii poe ees kui ka kioskites ja otse tänaval. Ajaviitekirjandus oli hea kaup, mida otse kohvrüst tänaval müüa, ja tundub tõenäoline, et bulvarikirjanduse sõna siit pärinebki, ehkki Pariisi bukinistid on ammu Seine'i kaldale kolinud.

Tänavate juurde kuulusid uued heakorraldamise elemendid: asfalt- või bituumenkate, süsteemne valgustus (see tähendas ainult gaasilampe, sest veidral kombel polnud Haussmannil usku elektri tulevikku), puude tüvekaitse, prügikastid, kuulutustetulbad, pingid, aga ka avalikud käimlad (algul küll üsna meie ranna riietumiskabiinide moodi alt lahti), joogikaevud jne.

⁶ Vt Pariisi passaažide nimekirja: P. C h e m e t o v, B. M a r r e y, Architectures à Paris 1848–1914. Paris, 1980, lk 18.

Sisulise heakorra poole pealt on aga kõige olulisem selle nähtamatu, tänavate alla jääv osa – uskumatu hulk kilomeetreid veevarustus- ja kanalisatsioonitorusid. Tänni puhastatakse Pariisis tänavaid nii, et teatud kellaajal pannakse rentslites puhas vesi voolama ja kojamehed pühivad luuga prahi rentslisse, kust vesi selle minema uhub. Haussmannlikku avaliku ruumi traditsiooni kuulub ka 1881. aasta seadus, mis keelab reklaami kooli-, haigla- ja kirikuhoonetel jms. Meeldetuletus vastava seaduse olemasolust on aga kõnealuste hoonetele nii suurte tähtedega kirja pandud, et esmapilgul võib seda reklaamiks pidada.

Heakorrastatud tänav kutsus aega veetma.⁷ Tihedas keskaegses linnas polnud hämar ja röske tänav olnud just ahvatlev paik, nüüd aga sai tänavatel jalutamisest üks populaarsemaid harrastusi. Tänav, kuhu ilmuti mõõdukalt hästi rõivastatud ning kus oli sobimatu kiiresti ja sihipäraselt rutata, oli koht teiste jälgimiseks ja enda eksponeerimiseks, uut laadi anonüümseks suhtlemiseks. Pole ime, et uue ajastu kangelaseks saab uitaja, *flâneur*. Tänaval lahtirulluva eluteatri jälgimiseks oli kaks võimalust, seal ise osaleda või läbi kohvikuakna vaadata. 18. sajandi aadlisalonge asendasid 19. sajandil ühes elulaadi demokratiseerumisega üha enam kohvikud, kus suitsetati, joodi, tutvuti,

sõbruneti, vesteldi, aga soovi korral võidi ka üksi olla ja nii sees kui väljas toimuvat lihtsalt pealt vaadata. Enamasti asetses kohvik tänavanurgal, olles nii ise ligikutsuvaim, kuid pakkudes istujaile ka parimat väljavaadet.

Moodsate tänavate sihid pidid sulgema vaated monumentaalehitistega. Selleks kasutati kõigepealt ära juba olemasolevad ajaloo suurteosed, mis, nagu Notre-Dame, tuli lihtsalt hilisemate sajandite risust välja puhastada ja ajaloo ilu eksponeerida. Seega muutub ajalugu linnadekorratsiooniks, kus mälestused ühendatakse tänapäeva triumfiga. Rajati terve rida uusi kirikuid, koole, haiglaid, muuseume, mis kõik arvestasid linnavaadetega. Arhitekt Victor-Louis Baltard pidi 1860. aastal kavandama St. Augustini kiriku ebaproportsionaalselt suure kupliga, pakkumaks teatud bulvarite sihis võimsamat orientiiri. Hôtel de Dieu haiglal aga tuli paigutada kuppel maja suhtes täiesti ebalooilisse kohta, sest Haussmann vajas seda linnaehituslikult Sevastopoli bulvari sihile.

Olulisim uusehitis oli suurejooneline Opéra, mis asus Louvre'i juurest alanud avenüü tipus, kuid teistpidi mängis omaesise väljakuga kaasa ka *Grands Boulevards*'il. Muide Harald Armani stalinistlik Estonia-esine väljak tundub samuti siit inspireeritud olevat.⁸ Ooperi absoluutselt keskset rolli tollases maailmas on raske

⁷ Bulvarite mõju on personaalajaloo prisma läbi eesti keeles tutvustanud: M. M a i g r e, Argikäitumise muutumine Pariisis seoses parun Hausmanni ümberehitustega (1852–1870): Alfred Delvau tunnistus. Bakalaureusetöö TÜ üldajaloo õppetoolis. Juhendajad M. Tamm ja V. Berendsen. Tartu, 2001.

⁸ Eesti linnade peamised stalinistlikud kompositsioonid loonud ENSV Arhitektuurivalitsuse juht Harald Arman (1910–1965) oli 1937. aastal käinud Pariisi maailmanäitusel ja sõja ajal olnud Leningradis. Mõlemas suurlinnas kogetu on tema väljakuil hoomatav.

üle hinnata, see oli nii kultuuri- kui ajavii-
tehierarhia tipp. Vastukaaluks ooperile kui
lõbujanuse Pariisi sümbolile hakati
Montmartre'ile ehitama Sacré-Cœur'i
neobütsantslikku katedraali, sest kuskil
pidi ka kõlblus võidutsema.

Ühtse kõrgusjoonega tänavasein linna-
ruumi moodustajana on väga vana võte,
mis Pariisi jõudis monarhide rajatud väl-
jakutega. Juba 18. sajandi ehitusmäärused
ütlesid kindlalt, kui kõrged majad kui laia
tänavaa ääres peavad olema. Isegi 19. sajandi
esimesel poolel, kui Pariisis päris vähe
ehitati, ei lubatud arendajail madalamaid
maju ehitada, et suursugune tänavasein ei
manduks provintsilinna kombel hambu-
liseks. Haussmanni 1859. aasta ehitusmää-
rus andis uute laiemate tänavate ääres
ehitusõiguse kõrgematele majadele (näiteks
20 m laia tänavaa ääres 20 m kõrguse rääs-
tani, mis tähendas kuut täiskorrust) ja
üldises kinnisvarabuumis ei püüdnudki
enam keegi seda kasutamata jätta. Seega
tekkisid meeletult pikad ühtse hoonestu-
sega lõigud, kus majakõrgus ei muutunud
ja jätkuvad karniisid rõhutasid linnaruumi
horisontaalset dünaamikat. Hilisemad
majad on edevamad, aga Haussmanni-aeg-
sed majad on sageli nii sarnase fassaadiga,
et pilk ei märkagi, kus üks maja tänavasei-
nas teiseks üle läheb. Elamute fassaadil oli
vähe dekoori, seega tõusid toretsevad ja
ülepingutatult suured avalikud hooned
paremini esile ja linnaruum tundus vahel-
dusrikkam.

Kõik fassaadid olid lubjakivist, mis
samuti aitas kaasa linnapildi ühtsusele.
Kujunes arusaam, et puhas kaunistusteta
kivipind on kvaliteetviimistlus, mis ühen-
dab endas klassikalisisuse ja moodsa indust-

riaalsuse. Dekoori puudumine tegi maja
odavamaks, aga omanikele meeldis ka see,
et nii oli väiksem mõju moemuutustel.
Tavaliste tüürimajade fassaadi neutraalsust
mõjutas orienteeritus turule, vajadus meel-
dida võimalikult igale maitsele. Kui varem
elas omanik peakorruusel, siis nüüd tekki-
val, üksnes väljauurimiseks mõeldud majal
pole enam mõtet peakorruust suurema
kõrgusega rõhutada. Küll aga jääb peakor-
ruse ette traditsiooniline katkematu rõdu.
Rõdude rohkus liitis kodu ahvatlevalt elu-
lise tänavaga: kui mees uitas *flâneur*'ina
tänaval, siis koju mõistetud naine ja tee-
nija vaatasid rõdult. Tänav moodustas uues
metropoli eluteatris n-ö parteri, tänaväär-
sete majade rõdud aga pakkusid loozikoh-
ti. Korterimaja sisemus on omaette huvit-
tav teema, olgu siin linnaehituslikus kon-
tekstis mainitud ainult seda eripära, et
Pariisis ei asu teenijatoad korteris, vaid
kogu maja teenijate toad hõlmavad mahuka
pööningu.

Linnamaju kavandasid arhitektid üksikutele
eratellijatele ja kinnisvaraarendajatele.
Väga mõjukad olid linnavalitsuse
järelevalvearhitektid (*architects voyers*),
kes määrasid tingimused ja andsid ehitus-
lube, jälgisid, et karniisid ja aknad paik-
neksid kogu kvartali ulatuses ühtselt. Mõ-
nes uues piirkonnas lasi Haussmann ehi-
tada näidismaju, otsetõlkes "sööt maju"
(*immeuble d'amorce*), mis pidid teistele
eeskuju pakkuma. Haussmanni unistus oli
lua linna oma arhitektuuribüroo, kuid
see õnnestus vaid osaliselt. Kruntimisel
arvestati, et tekiks mõistliku suurusega
ristkülikud, välditi sügavaid krunte, et ei
sugeneks väheväärtuslikke elamisindu.

Seda, et Haussmann tajus linna hügieen-

nilise võrgustikuna, näitab tema püüd varustada iga linnajagu kaetud turuhoonega. Suurejoonelisim neist rohketest keisri nõudel edumeelseid metalltarindeid kasutanud puhta toidu templitest oli arhitekt Victor-Louis Baltard'i kavandatud hiiglaslik keskurg, mille lammutamine 1970. aastatel sai pöördepunktiks linnaehituses ja historitsistliku arhitektuuri väärtustamises.

Eriline koht Pariisi uuendamisel oli haljastusel. Keiser oli veendunud, et parke on vaja töörahva moraali turgutamiseks, Haussmann rääkis neist väsimatult kui linna kopsudest. Tõepoolest, enne Teist keisririiki oli linnas vaid paar aeda, nüüd rajati lääneservale suur ja võimas Boulogne'i mets jõukatele ning itta Vincennes'i mets töölistele. Esimest kasutati iga päev, teist ainult pühapäeviti, tööliste ainsal vabal päeval. Mõlemasse minek oli algul veel suur ettevõtmine, mistõttu olid olulised ka linna sisse rajatud pargid: Monceau, Montsouris ja Buttes-Chaumont. Metsas võis rohu peale minna, pargis muru peal käimist prantsuse kultuur ette ei

näe. Tänu keisri maapaos veedetud aastaile esindavad uued pargid vaba kujundusega inglise pargi stiili, mis kontrastina tõesti sobib tiheda asustusega elukvartalite vahele. Romantilisim on endistesse paemurdudesse rajatud Buttes-Chaumont'i park, kus juba olemas olnud suuri kõrgusvahesid ära kasutades loodi saarega tiik, kõrge kitsa kosega grott, künka tippu paviljon jne. Eri-pärasusetaotlust rõhutavad sealmail eksootilised taimeliigid, näiteks valge tüvega kask. Tänapäeva jaoks muudavad pargi eriti lustlikuks betoonpiirded, mis oma kujunduses imiteerivad puuoksi. Nagu kõik suurlinnade pargid, on need avatud ainult valgel ajal.

Ehkki Napoleon III ja Haussmann käsitasid Pariisi kui poliitilist, majanduslikku ja tehnilist objekti, aga veel mitte kui sotsiaalset organismi,⁹ tõid nende muudatused kaasa ka sotsiaalseid muutusi. Kujunes uus kapitalistliku suurlinna elulaad. Sedamööda, kuidas Pariisi linnaehituslik kogemus levis üle maailma,¹⁰ muutus kõikjal sarnasemaks ka suurlinlaste elutunnetus.

⁹ P. R a b i n o w, French Modern. Norms and Forms of the Social Environment. Chicago, 1989, lk 78.

¹⁰ Spiro Kostof vaatleb hausmanniseerimist ühe peamise suunana 19.–20. sajandi linnaehituses: S. K o s t o f, The City Assembled. The Elements of Urban Form Through History. London, 1992, lk 266–279.

ANDRES KURG

FLANÖÖRI MITU ELU

I
Eelmise sajandi vahetuse saksa sotsioloog Georg Simmel on oma lühikeses, ent mõjukas essees “Suurlinn ja vaimuelu” (*Die Grosstadt und das Geistesleben*, 1903) visandanud psühholoogilise portree mood-
sast linnaelanikust, kes reaktsioonina intensiivistuvatele emotsionaalsetele välis-
ärritajatele kujundab ühelt poolt välja rati-
onaalse viisi nendega toime tulemiseks, iseloomuliku *blasé* maailmavaate ja käi-
tumismaneeri. Ent teisalt lubab see suur-
linna anonüümne keskkond talle enneole-
matut individuaalset vabadust, võrreldes
“eelarvamuste ja triviaalsustega”, mis seo-
vad väikelinna elanikku: “Vastastikuse
reserveerituse ja ükskõiksuse ning intellek-
tuaalsete elutingimuste tähtsust indiviidi
sõltumatusele suurtes sotsiaalsetes üksus-
tes pole kunagi teravamalt hinnatud kui
suurlinna tihedas inimmassis, sest keha-
line lähedus ja ruumipuudus muudavad
intellektuaalse distantsi esmakordselt tõe-
liselt tajutavaks.”¹ Sellelt pinnalt võrsub
Simmeli jaoks uus “objektiivne” linnakul-
tuur, mis allutab indiviidi küll tööjaotuse
loogikale, nõudes vaid ühekülgselt spetsia-

liseeritud panust, aga võimaldab samas
ajaloos seniolematut olukorda, kus kultuur
ei toetu enam suurtele isiksustele, vaid on
ladestunud depersonaliseeritud saavutus-
tes.

Flanöör, 19. sajandi alguskümnendite
Pariisi linnapilti ilmunud jalutajatüüp, nii
nagu Walter Benjamin teda kirjeldab, on
ühtaegu suurlinna kangelane ja ohver, kes
on lummatud moodsa linna vaatamängust,
tajudes samas selle taga hävitustööd, toi-
tudes selle muutustest ja jäädes neile lõ-
puks alla. Tihe inimmass on flanööri pä-
riskeskkond, kus ta tunneb end koduselt
ja mille keskel ta naudib moodsat üksin-
dust. Ta pole tegelane massi hulgast, vaid
rahvahulka eemalt ihalev poeet: inimmass
on tema vaatlusobjekt ja suurlinnas liiku-
des on ta välitöödel. Ta ei sobitu kunagi
suurlinna ratsionaalse elurütmiga, vaid oma
jõude uitamisega avaldab pigem meelt
selle asjalikkuse ja pealesurutud tööjaotuse
vastu.² Pikemas essees “Der Flâneur” (mis
kuulub laiemasse Baudelaire’i käsitlusse³)
seostab Benjamin flanööri esiletõusu 19.
sajandi algupoole Pariisi populaarse lin-
nakirjandusžanriga, nn vaateraamatutega,

¹ G. S i m m e l, *Metropolis and Mental Life*. Rmt-s: *On Individuality and Social Forms*. Chicago, 1971, lk 334.

² W. B e n j a m i n, *The Arcades Project*. Cambridge, Massachusetts, 1999, lk 427.

³ Olen kasutanud raamatu ingliskeelset tõlget: W. B e n j a m i n, Charles Baudelaire. *A Lyric Poet in the Era of High Capitalism*. London, 1973.

följetonilaadsete kogumikega, mida müüdi tänavatel ja mille seas olid erilisel kohal tagasihoidliku välimusega “füsioloogiad” – raamatud, mis kaardistasid ja klassifitseerisid erinevaid inimtüüpe, keda võis suurlinnas kohata, tänavakaupmeestest dändideni teatri fuajeedes. “Pariisis ei olnud tüüpi keda *physiologue* ei oleks visandanud,”⁴ kirjutab Benjamin. Aga füsioloogiaid loodi sama moodi ka linnadest (*Paris la nuit*, *Paris dans l'eau*, *Paris pittoresque*) ning kui see aine sai ammen-datud, siis ka rahvustest ja loomadest.⁵ Benjamin viitab selle žanri poliitilisele ja sotsiaalsele mitmetimõistetavusele – see asetus Louis-Philippe’i repressiivse valit-susaja taustale ja püüdis olla sotsiaalse leppimise kirjandus, et visandada inimes-test üksteisele sõbralik portree. Simmeli kirjeldatud “kehaline lähedus” ja “intellek-tuaalne distants” tulenes suurlinna koon-dunud ja hulgakesti koos elavatest ja tegut-sevatest võõrastest, kellest igaüks – “nii kõige parem kui kõige armetum” – võis kaasas kanda “saladust, mis avalikuks tulemise korral muudaks ta teistele põlas-tusväärseks”⁶. Füsioloogiate eesmärk oli see ohtlikkus ära siluda, näidata, et sõltu-mata eelteadmistest või nende puudumisest on igaühel võimalik ära määrata mõõduja “elukutse, iseloom, taust ja elustiil”. See oli Benjamini jaoks “flanööri fantasmagoo-ria”, kes loodusteadlase kirega kollektio-

neeris linnatänavatel inimtüüpe, lugedes nende nägudelt välja vajalikku informat-siooni.⁷ Alfred Delvau, üks paljudest tol-leaegsetest följetonistidest, väitnud ennast pelgalt välimuse põhjal suutvat “eristada Pariisi seltskonda erinevaid kihte pidi, nii nagu geoloog eristab kivimikihte”⁸.

1840. aastate lõpul hakkas füsioloogiate žanri populaarsus hääbuma ja esile kerkis kirjandus, mis tegeles pigem linna-elu ohtude ja salapäraga, rahvahulgaga, mille anonüümsus soosis kuritegevust ja saladuste summutamist. Flanöör ilmus nüüd pigem kui detektiiv, kelle esmapilgul tähendusetul uitamisel ja jalutuskäikudel oli kindel siht ja vaatlustel oma seos. “Üks-kõik, millist jälge flanöör ajab, kõik nad viivad ta kuritööni,”⁹ kirjutas Benjamin. Detektiivilood maalisisid pildi salapärasest allmaailmaga Pariisist, kus vastupidiselt füsioloogiatele oli välimuse petlik ja detek-tiivi ülesanne oli sellest läbi näha.

Benjamini visandatud flanööri sugupuu on tehtud Charles Baudelaire’i tõlgenduse kontekstis, ja mõistagi on Baudelaire see, kelle töödes 19. sajandi teisel poolel saa-vutab flanöör oma kuulsuse moodsa aja poeedina, “moodsa elu maalijana”, kes tunneb end tõeliselt kodus suurlinna avalikes kohtades, rahvamassi hulgas, metro-poli kutsuva vaatamängu keskel.¹⁰ Õigu-poollest on Baudelaire ise Benjaminini jaoks täiuslik flanöör, moodsa intellektuaali

⁴ W. B e n j a m i n, Charles Baudelaire, lk 36.

⁵ Sealsamas.

⁶ Sealsamas, lk 38.

⁷ W. B e n j a m i n, The Arcades Project, lk 429.

⁸ W. B e n j a m i n, Charles Baudelaire, lk 39.

⁹ Sealsamas, lk 41.

prototüüp, kes samaaegselt on mäslev boheem (ilma kindla peatuspaiga ja koordinaatideta), kes kogub uurimismaterjali (et sõeluda mööduvast välja igavikulist) otse rahvamassi keskest tänavalt, ent on samas sunnitud end sellele massile maha müüma: “Just flanöörina ilmus intelligents turuplatsile – uskudes ise küll, et vaatlejana, kuid tegelikult juba selleks, et leida ostjat”¹¹.

“Turg” oli *flânerie* jaoks võtmelise tähtsusega. Kõrvutiasuvate väikeste poodidega ja klaaskatusega kaetud kaubapassaažid, mida Pariisi hakati rajama 18. sajandi lõpust alates, olid *flânerie* tekkimise eeltingimuseks. Benjamin kirjutab, et enne Haussmanni ümberkorraldusi ja bulvarite rajamist ei olnud igal pool linnas võimalik jalutada, sest kitsad ja sillutamata kõnniteedega tänavad pakkusid vähe kaitset sõidukite eest ja ilma passaažideta oleks *flânerie* seega olnud mõeldamatu¹². Passaažid olid üleminekuks kodude interjööri ja tänavate eksterjööri vahel, õieti olid nad tüpoloogiliselt üsna keeruliselt liigitatavad, sest kahe majaderivi vahele ehitatuna oli tegu sisemusega, millel ei olnudki väliskuju. Omalaadse üleminekutsooni staatust rõhutas ka klaaskatus, mis hägustas sise- ja välisruumi vahel kehtinud hierarhiaid; passaažid kombineerisid moodsaid tööstuslikke võtteid kõige kallimate materja-

lide ja ahvatleva kaubandusliku vaatemänguga. Füsioloogiate üks kunstiline võte oli muuta tänav hiiglaslikuks siseruumiks. Selles vaimus visandas Benjamin pildi linnatänaval elavast flanöörist, kellele majafassaadid asendasid võõrastetoa nelja seina, äride emailitud sildid salongi kaunistavaid õlimaale, “uudistetulbad olid ta raamatukogud ja kohvikuterrassid rõdud, kust ta heidab pilgu oma majapidamisele, kui töö on tehtud”¹³. Kaubapassaažid olid selles süsteemis luksuslikud salongid. Nende eriline ülesehitus võimaldas flanöörile iseloomulikku vaatlemispraktikat – ilma kauplusesse sisenemata võis läbi vitriinakende jälgida ligitõmbavaid esemeid ja samal ajal vaadelda aknapeegeldusest tema selja tagant mööduvaid inimesi. Flanöör laskis end kanda linna visuaalsel voolul, minnes sinna, kus paistis midagi huvitavat, tarbides linna eelkõige silmadega. See oli ka spetsiifiline viis linna lugemiseks, nii ülekantud kui otseses mõttes, kui pidada silmas reklaamide, kuulutuste ja siltide fragmentaarset tekstimassi, mida suurlinna keskkond jalutajale ette söötis. Flanöör polnud tarbija, kes ihaldanuks üksikuid esemeid, “ta ihaldas linna kui tervikut, mitte selle teatud osi”¹⁴.

Eelneva seletuse järgi oleks *flânerie* seega konkreetsete kohtadega seotud ruumiline praktika ja flanöör see, kes kuulub

¹⁰ Baudelaire'i, suurlinna ja modernsuse suhetest on *Vikerkaares* ilmunud Hasso Krulli artikkel, mis toetub samuti Walter Benjamini analüüsile, vt “Suurlinnade pikk vari. Baudelaire, modernism ja Eesti”, *Vikerkaar* 2000, nr 10.

¹¹ W. B e n j a m i n, Charles Baudelaire, lk 70–71.

¹² Sealsamas, lk 36.

¹³ Sealsamas, lk 37.

¹⁴ P. P a r k h u r s t F e r g u s o n, The flâneur on and off the streets of Paris. Rmt-s: K. Tester (toim.), The Flâneur. London, 1994, lk 27.

konkreetsesse aega ja kohta, 19. sajandi Pariisi. Selline flanöör kaob viimaks, sajandi lõpuks jääb tema eksistents alla suurlinna kasvavale ratsionaliseerumisele ja tempole. Benjamin kirjutab, et “1840. aasta paiku oli moes viia kilpkonn passaažidesse jalutama. Flanöörid sättisid nende järgi oma tempot. Kui asjad oluksid nende järgi korraldatud, oluks progress sunnitud sellise kiirusega kohanduma”¹⁵. 19. sajandi lõpu suurlinna kiirus oli kilpkonnaga jalutavale flanöörile vastuvõetamatu. Robert Musil pakubki kõige lihtsama seletuse – flanöör jääb auto alla, sest pole harjunud küllalt hoolikalt enne tee ületamist liiklust jälgima.¹⁶ Benjaminia jaoks hääbub flanöör siiski eelkõige “progressi marutuules”, järjest korrastatumaks muutuv ja kaubaringluse reeglitele üha enam allutatud linnas. Ühelt poolt kõik see, mida võiks nimetada tärkavaks kontrolliühiskonnaks: kohustuslik majade nummerdamine (Pariisis 1805. aastast alates, seadust siiski ei täidetud väga hoolikalt kuni sajandi keskpaigani), elanike registreerimine (et nad ei saaks end massis varjata) ja Haussmanni juhtimisel sajandi keskpaigas kindlakäeliselt ümber ehitatud tänavatevõrk – hügieenilisuse, korra ja efektiivse linnamajanduse nimel. Selline ootamatute ahvatlusteta linn ei saanud enam olla interjäär varasemas mõttes. Peamine oli siiski passaažide tühjenemine ja lammutamamine ning kaubamajade võidukäik.

Kaubamajja ei olnud võimalik enam satutada justkui muuseas, see ei olnud orgaaniliselt linnaga ühendatud või selle vahe-ruum nagu passaaž, vaid “päris” interjäär, kuhu mindigi tarbima. Benjaminini mõttekäik on tundlikum: kaubastumine, kaupaderinglus ja kapitalismi ratsionaliseerumine määras nüüdsest üheselt linliku eksistentsi mõtte, jätmata ruumi korrastamata salapärasele ruumile, mida flanöör saaks uurida. Kapital surus linna peale oma korra justkui loodusjoud.¹⁷

■ Ometi on flanöör 20. sajandil mitmel korral naasnud kui tegelane, kelle kaudu rääkida spetsiifilisest suurlinna eluviisist abstraktsemalt kui 19. sajandi Pariis näitel. Benjaminilt endalt pärineb 1929. aastast Franz Hesseli raamatu “Spazieren in Berlin” arvustus, mille pealkiri on tähendusrikkalt “Flanööri tagasitulek”¹⁸ ja mis viitab võimalusele kanda mitmeid 19. sajandi Pariisi praktikaid üle 1920. aastate Berliini. Antoine Roquentinil Sartre’i “Iivelduses” on ühiseid jooni flanööriga; *flânerie* oli keskne tunnetusviis nii sürrealistidele (kelle meetoditest ja teooriatest õigupoolest Benjamin saigi innustust oma passaažide käsitluse jaoks) kui situatsionistidele (kes tulevad sellest oma *derive*’i), rääkimata arvukatest hilisematest teostest (sh filmidest, kunstiprojektidest, *performance*’itest), mis toetuvad *flânerie*’le kui

¹⁵ W. B e n j a m i n, Charles Baudelaire, lk 54.

¹⁶ R. M u s i l, The Man Without Qualities. Tsit.: K. T e s t e r, The Flâneur, lk 13.

¹⁷ K. T e s t e r, The Flâneur, lk 13.

¹⁸ W. B e n j a m i n, The Return of the Flâneur. Rmt-s: Selected Writings: 1927–1934. Cambridge, Mass., 1999.

produktiivsele loomingulisele võttele. Tundub, et samaväärse teoreetilise renessansi on flanöör läbi teinud lääne kultuuriteoorias ja sotsiaalteadustes, kus temast on saanud märk eriomaselt urbanistlikust eksistentsist ning seostest moodsa ühiskonna ning linna vahel. Feministlikes teooriates kerkis juba 1980. aastatel huvifääri flanöör kui meesterahvas (naisflanööridest ei ole just palju teada), kes oma pilguga valitseb linnaruumi; flanööri pilk on saanud sünonüümiks mehe pilgule, “visuaalsele ja vuajeristlikule domineerimisele naiste üle”¹⁹, ja maskuliinsele vabadusele linnas segamatult ringi hulkuda. Niisiis on flanöör paljuski ka soospetsiifiline mõiste.

Linnakultuuri teooriate kõrgendatud huvi linnas liikuvate sotsiaalsete tüüpide vastu, kuhu flanööri kõrval kuuluvad 19. sajandil näiteks veel dändi, kaltsukaupmees, detektiiv, prostituu jt, võib paljus olla tingitud nende distsiplinaarsest määratlemisest, mis on olnud ahvatlev postmodernistlikule kultuuriteooriale laiemalt. Flanöör asub erinevate linnaga tegelevate elualade ristumispunktis (või pigem punktides), kus kohtuvad sotsioloogia, geograafia, filmitegijad, kirjanikud, kunstnikud, kultuuriteoreetikud, kirjanduskriitikud, arhitektid ja linnaelanikud. Võiks öelda, et flanööri ja tema kaaslaste kaudu on püütud tähistada epistemoloogilist murrangut linnauuringutes, kus staatiliste

nähtuste ja objektide ning nende tähenduste uurimiselt on pöördutud ruumipraktikate ja linnakeskkonna tajumise dünaamilisele analüüsile. Kui varasem linnauurimine püüdis saavutada kõikehaaravat teadmist linnast kui “asjast” või vormist (siin tasub mõelda neile arvukatele metafooridele, mis seda tervikut luua püüdsid: organism, keha, labürint, džungel), mille alusel koostada üldplaane ja arengustrateegiaid, siis nüüd uuritakse rohkem linnakohtade mikroajaloolisi kihistusi ja viise, kuidas linna representeeritakse ja konstrueeritakse. Need kihistused oleksid flanööri näite puhul mitte entsüklopeedilised ja ajaloolised teadmised, vaid pigem kriminaalkroonikalaadne tühi-tähi sündmustest, “mis juhtusid just selles kohas”²⁰.

Benjamini puhul on võimalik flanööri käsitlust vaadata koos tema teiste linnateemaliste tekstidega, *flânerie*’d kui viisi avada “ruumilist” ajaloomudelit, kus erinevad ajastud eksisteerivad samaaegselt ühes paigas kõrvuti (“Moskva tänavatega on iseäralikud lood: vene küla mängib neis peitust”²¹) ja sihitult lonkides on võimalik komistada kaotatud unistustele, möödunule ja moestlänule.²² See ajaloo “rämp”, veidrad esemed, mis olid veel kümmeaasta eest moodsad ja ihaldusväärsed, kuid asendati uute, veel ahvatlevamate ja veel moodsamatega, kannab tema jaoks kõige elavamast tunnistusest progressi hävi-

¹⁹ E. Wilson, The Invisible Flaneur. *New Left Review*, 191 (Feb. 1992), lk 8.

²⁰ M. Sheringham, City Space, Mental Space, Poetic Space: Paris in Breton, Benjamin and Reda. Rmt-s: M. Sheringham (toim.), Parisian Fields, London, 1996, lk 98.

²¹ W. Benjamin, Moskva, vt käesolev *Vikerkaar*, lk 28–56.

²² M. Savage, Walter Benjamin’s urban thought: a critical analysis. Rmt-s: M. Crang, N. Thrift (toim.), Thinking Space, London, 2000, lk 38–39.

tustööst ja varemetekuhjast, mis sellest maha jääb.²³ Mainitud Franz Hesseli raamatust rääkides kirjutab Benjamin, kuidas linna põliselanikust jalutaja viib iga tänav tagasi minevikku, ta kannab endaga kaasas lugusid lapsepõlvest, “mida linn on talle jutustanud”²⁴. Ent see ei piirdu mitte ainult jalutaja (autori) enda minevikuga, vaid sellise koha ja jalutamise interaktsiooni tulemusel avaneb talle teatav kollektiivse mälu ruum: “Kõndimisel tekitavad ta samad asfaldil jahmatava vastukaja. Silluti-sele langev gaasituled helk heidab sellele topeltpõrandale mitmetähenduslikku valgust. Linn kui meeldetuletusvahend üksildasele uitajale: see manab esile palju enamat kui ta lapsepõlv ja noorus, rohkemat kui tema enda elulugu. Ta toob nähtavale *flânerie* lõputu vaatamängu, mida me pidasime lõplikult minevikku jäetuks.”²⁵ Üheks flanööri multidistsiplinaarse populaarsuse põhjuseks võib siis õigustatult pidada linnaruumis liikumise, subjekti eneserännakute ja keele vahelisele suhtele kuju andmist, kus “luuakse produktiivne koostoime linna, meele, ajaloo ja teksti vahel”²⁶.

Paradoksaalsel kombel langeb teoreetiline huvi *flânerie* ja flanööri vastu kaasaja

linnauringutes kokku põhjalike muutustega läänemaailma linnade struktuuris ja sotsiaalsetes praktikates – protsessiga, mida võiks pidada flanööri surmaks ja täielikuks lahustumiseks tarbimise ja turismitööstuses. Teise maailmasõja järgne autostumine ja äärelinnastumine, igapäevane sõit mööda megamarketitega magistraalteed töölt koju on jalgsikõndimise igapäevase suhte linnakeskkonnast veelgi enam lahutanud ja jalakäijad marginaliseerinud. Kui Benjamin eristas passaažides aega veetvat flanööri jalakäijast, kes tuli tänavatele koos kaubamajade ajastuga²⁷, siis pärast autostumist tõusis suurlinnakogemuse keskpunkti pigem autos sõitja²⁸. Nii nagu tänapäeval “kaunid möödujad on end peitnud tumedate klaasidega autodesse”²⁹, on linnad killunenud valvatud turvatsoonideks ja nende vahelisteks aladeks. Samal ajal, nagu on märkinud Susan Buck Morss³⁰, on moodne eksistents ja massitarbimise ühiskond flanööri ainuomasest tunnetusviisist tegelikult küllastunud, flanööri ihalus ebatavaliste esemete ja eksootilise kohtade järele on lavastatud kontrollitud interjöörides, teemaparkides ja paketireisides. Tarbija pilk, mis surfab arvukatel reklaamid, pildilehtedel, moe-

²³ S. B u c k - M o r s s, *The Dialectic of Seeing. Walter Benjamin and the Arcades Project*. Cambridge, Massachusetts, 1989, lk 93.

²⁴ W. B e n j a m i n, *The Return of the Flâneur*, lk 262.

²⁵ Sealsamas, lk 262–263.

²⁶ M. S h e r i n g h a m, *City Space*, lk 85.

²⁷ W. B e n j a m i n, *Charles Baudelaire*, lk 54.

²⁸ Kristin Ross ongi kirjutanud prantsuse uue laine filmides kajastunud spetsiifilisest autosis-tuja viisist tajuda linna, n-ö liikuvast tajust. Vt K. R o s s, *Fast Cars, Clean Bodies*. Cambridge, Massachusetts, 1995, lk 38.

²⁹ Z. B a u m a n, *Desert Spectacular*. Rmt-s: K. Tester (toim) *The Flâneur*. London, 1994, lk 148.

³⁰ S. B u c k - M o r s s, *The Dialectics of Seeing*, lk 85.

ja erootikaajakirjadel, puldist vahetatavatel telekanalitel (kus võib lasta end kaasa viia mõnel juhtumisi vilksatanud huvipakkuval detailil), järgib suurepäraselt *flânerie* põhimõtet: “vaata, aga ära puutu!”³¹.

Kaasaja ostukeskuste ruumiline mudel ristab 19. sajandi kaubapassaaže hilisemate kaubamajadega: pikad väikeste poodidega ääristatud ülaltvalgustusega koridorid, mis mõlemas otsas lõpevad tavaliselt suuremate ostumagnetitega, sealjuures on üks neist toidupood ja teine mõni tuntum ketikaubamaja. Selline asetus kindlustab ostjate pideva voolu kahe pooluse vahel, tihti luuakse teede ristumispunkti või koridoride keskele suurem “sotsiaalne” ruum, kus aega surnuks lüüa, peale kooli ringi lonkida jne.³² Hüpermarketites on niisiis olemas kõik eeldused *flânerie*’ks, et seal vahel uidates lasta end kanda labürintlikul ruumil, ära eksida ja väljapääsu otsides leida midagi enneolematut. Kuni “kas ma saan teid aidata?” teie *flânerie* katkestab. Tarbimise kõikjaloleku ja edu üheks põhjuseks on selle üha laienev kombineerumine vaba aja veetmise ja meelelahutusega. Selline kooslus on tähendanud põhjalikke muutusi linnakeskustele, kus on omavahel ühendatud ajalooliselt väärtuslik keskkond ning “nooblimad” poed ja restoranid; ostukeskuste juures avatakse kunstigaleriisid, disainisalonge jne, mis

tagavad erineva seltskonna huvi niisuguste kohtade vastu. Linnade ajaloolistest keskustest on enamasti saanud turistidele suunatud teemapargid, kuhu “lihtsalt jalutamine” ja poeakende vaatamine on sisse kodeeritud. Nagu Zygmunt Bauman on tabavalt maininud, avastati ühel hetkel, et “moodne tung “eesmärgitult hulkuda” on kullaauk, kui sellele leida turg ja kasutus”³³. Ühes oma tuntuimas Pariisi essees kirjutab Benjamin: “See [flanööri] fantasmagooria, milles linn ilmub kord kui maastik, kord kui tuba, näib hiljem olevat inspireerinud kaubamajade kujundust, mis paneb *flânerie* seega tööle kasumi heaks.”³⁴ Nüüd on ring täis saanud ja ostukeskustest on saanud teemaparkide ja tarbimisparadiiside eeskujud ajaloolistele linnakeskustele.

Ekh ei olegi siis teoreetiline huvi flanööri vastu globaalse tarbimise ja kõiki eluvaldkondi ühendavate ostukeskuste ajastul sugugi nii juhuslik. Flanöör seisab paljus nende ruumiliste ja visuaalsete praktikate, tarbimisharjumuste ja sotsiaalse käitumise arengute alguses, mille tunnistajaks me tänapäeval oleme, mõistagi pea tundmatu seni hüpertrofeerunud vormis. Kas flanööri kaudu oleks siis võimalik diagnoosida 20. sajandi ostukeskusi kui “miniaturseid linnu, maailmamudeleid”³⁵? Walter Benjamin visandas “Pas-

³¹ Sellega viitab Benjamin 19. sajandil maailmanäituste väljapanekutele, mis olid “treeninglaagrid massidele, lubamata tarbida – mille kaudu nad õppisid empaatiat vahetusväärtusega”. S. B u c k - M o r s s, *The Dialectic of Seeing*, lk 93.

³² R. S h i e l d s, *Spaces for the Subject of Consumption*. Rmt-s: R. Shields (toim.), *Lifestyle Shopping. The Subject of Consumption*. London, 1992, lk 4.

³³ Z. B a u m a n, *Desert Spectacular*, lk 150.

³⁴ W. B e n j a m i n, *Paris, the Capital of the Nineteenth Century*. Rmt-s: *The Arcades Project*, lk 21.

saazide” käsitlust ajal, mil need olid unustusse vajumas, moest läinud veider ajalookola (ja mitte veel uuel ringil muinsusena kaubastunud), pöörates pilgu vahetult möödunudle, mille kaudu kõige paremini mõista olevikku. Tänaused kaubakeskused tunduvad pakatavat elujõust, ka e-kaubandus ei ole neile avaldanud ennustatud mõju, ent mitmed hiljutised kaubandusega seotud ruumilised muutused, kas või Tallinna kesklinnas, võiksid anda alust mitmesugusteks spekulatsioonideks tarbimise tuleviku üle.

III

Pöördusin lõpetuseks hoopis mujale ja püüaksin leida kaasaja linnakultuurist neid flanööri sugulashingi, kes vähem või rohkem on seotud linnaruumi redefiineerimisega ja subjekti ja füüsilise keskkonna vahel produktiivse koostoime loomisega. Flanööri kuju pakub lisaks tõdemusele tarbimise kõikehaaravatest kombitsatest ka kriitilise positsiooni moderniseeruva linnakeskkonna suhtes, võimaluse n-ö argiseks subversiivsuseks, millega vastu seista linnaruumi surumisele passiivse tarbimise raamidesse. Flanööri pilk ja kogemus linnast ei vasta selle tavapärasele asjalikule kasutusviisile. Kodulinna lihtsalt niisama, ilma eesmärgita uitamine, on linna utilitaarsest kodukorrast juba piisavalt hälbiv tegevus (mis on sobilik ainult turistidele). Ent see lisab oma ootamatu mõõtme ka

füüsilisele keskkonnale, avades ootamatult tavapäraseid kohti (mida varem ei ole selle pilguga vaadatud), seades kahtluse alla kivinenud väärtusi ja arusaamu linnast. Nagu öeldud, see on olnud produktiivseks võtteks paljudele kirjanikele, filmitegijatele; selles võib leida sekkuva kunsti ja argielu revolutsiooni ideede algeid. Öigupoolest võiks seda paljuski seostada ka huviga, mida olen varem nimetanud kasutaja revolutsiooniks³⁶ – arhitektuuri ja linnaruumi pidevaks kohandamiseks selles liikujate poolt, uute tähenduste loomiseks ja ümberloomiseks.

Rulasõitjad on olnud viimasel ajal teoreetikutele ja kuraatoritele enim huvi pakunud alternatiivse ruumipraktika näiteks. 1980. aastatest alates on nad muutunud osaks urbanistlikust kultuurist, nende tegevus on vahetult seotud modernistliku linnaruumiga, öigupoolest selle null-stiilis anonüümse tänavamööbli, reelingute ja treppide kasutuse redefiineerimisega. Siledate betoon- ja kivi-pindadega parklad, büroomajade esised, väljakud, tänavad, moodsate tarbimisruumide vahealad on kohad, kus rulatajad sõidavad (võimatu on neid ette kujutada vanalinnas). Nende spetsiifilisest sõidurütmist, mis ühe homogeense linnamaastiku sees keskendub üksikutele atraktsioonidele ja kulgeb rütmis “objekt-ruum-objekt-ruum”³⁷, koorub välja hoopis erilaadne kogemus linnast. Benjamin kirjutab, et “flanööri jaoks lõheneb

³⁵ Walter Benjamin viitab passaažidest kõneldes mitmel pool 1825. aastast pärit Pariisi linna-juhile, kus nende klaaskatuseid ja marmorsillutisi kirjeldatakse kui “hiljutist tööstusliku lukuse leiutist”, milles kahel pool ülaltvalgustatud koridori “on kõige elegantsemad kauplused, nii et selline passaaž on miniatuurne linn, isegi maailm”. Vt W. B e n j a m i n, Charles Baudelaire, lk 36–37.

³⁶ Vt A. K u r g, Kasutajarevolutsioon. Taktikad arhitektuuri hõivamiseks. *Maja* 2002, nr 1.

linn dialektalisteks poolusteks. Sellest saab tema ees avanev maastik ja teda ümbritsev võõrastetuba”³⁸. Tänapäeva mõistes oleksid rulatajad need, kes elavad linnas kõige “täielikumalt”. Sama moodi on rulasõitjad ühed vähestest linnas jõude aega veetvatest tüüpidest, vastupidiselt kohalikule enamusele, kes on alati kuhugi teel, või turistikku vaatamängu haaratud võõrastele. Õigupoolest on rulatajatel võimalus ise oma tempot reguleerida ja kiirusega mängida, logeleda laisalt väljakul ühe koha peal, või siis sõita mööda rahulikult promeneerivatest turistidest. Rulatajate täiesti arvestatavat rolli ka Tallinna linnakultuuris näitab hiljuti Estonia teatri esisele kõnniteele paigaldatud silt, mis keelab seal rulluisutamise, rula- ja rattasõidu (pooldamata keelustamist kui sellist üleüldse, jääb mulle eriti arusaamatuks jalgratta keelamine). Rulasõidu võime arhitektuuri ja kohtade tähendust ümber defineerida³⁹ ja näidata nende konstrueeritust või voolavust on ilmselgelt tundunud ohtlikuna majavaldatajatele, kes näevad selles kehtiva sümbolstruktuuri ja hierarhiate kallale kippumist ja püüavad neid kindlustada, tagades kohtade puutumatus. Muidugi võib ka rulatamine olla kaup ja rulatajate seas on popstaaride kuulsusele lähenevaid sõitjaid, nende varustus ja riietus on bränditud jne, ent enamik tänavatel ja väljakutel sõitjaid ei kujuta siiski endast nende “järelkasvu”

ega ole tõenäoliselt sinna läinud professionaalset karjääri silmas pidades.

Teine näide ei ole nii tugevalt seotud linna füüsilise keskkonnaga, vaid pigem katse diagnoosida tänapäeva suurlinna füsioloogiaid. Benjamini käsitlus flanööri on kantud paljus ka linnakeskkonna kahtisest tähendusest, melanhooliast, mis tõuseb esile tarbimise täitumatutest lubadustest ja vaatamängu võltsist unelmate-ilmast. See kaupade ja näivuse maailm suigutab meid otsekui narkootilisse unne. Elisabeth Wilsoni arvates on Benjamini kirjutistes ka utoopiline igatsus *millegi muu* kui linnaliku labürindi järele; sama moodi nagu melanhoolne igatsus “kaotatud maailma” järele saadab meid mitmetes postmodernistlikes kirjutistes.⁴⁰

David Fincheri film “Kakluskubi” (1999) näitab meile üksildast suurlinna varjunud meestegelast, kes oma hästikorraldatud ja kaunilt disainitud elus (uus Ikea kollektsioon igal hooajal) on sügavas depressioonis ja kannatab kroonilise unetuse all. Juhtumisi linnas ekseldes (või maniakaalselt oma unetuse eest põgenes) avastab ta munandivähiga meeste operatsioonijärgse tugirühma, kus iga mees jutustab “oma loo”. Seejärel lubatakse emotsioonidel vabaneda ja valitud paarilise kaisus end tühjaks nutta. See “vabanemine” toimib efektiivselt, mees saab üle

³⁷ I. B o r d e n, Another Pavement, Another Beach: Skateboarding and the Performative Critique of Architecture. Rmt-s: I. Borden, J. Kerr, J. Rendell (toim.), The Unknown City. Contesting Architecture and Social Space. Cambridge, Massachusetts, 2001, lk 187.

³⁸ W. B e n j a m i n, The Return of the Flâneur, lk 263.

³⁹ I. B o r d e n, Another Pavement, Another Beach, lk 182.

⁴⁰ E. W i l s o n, The Invisible Flâneur, lk 17.

hulga aja jälle magada. Siitpeale muutub erinevate haigete ja sõltuvusohvrite tugirühmade külastamine talle sundmõtteks, iga päev käib ta mõnes uues rühmas, ja kui vaja, hakkab jälle otsast peale. Ootamatult satub ta erinevates rühmades kokku Marlaga, kellel samuti pole midagi viga ja kes sama moodi on seal kui vabakuulaja, ka munandivähiga meeste tugirühmas. Peategelasele mõjub see paljastavalt ning ta langeb tagasi depressiooni: “Marla – suur turist. Tema vale peegeldas minu valet”. Meestegelasele, kes näeb end Marlas peegelduvat, on oluline eristada enda kogemust nendel käikudel Marla puhtalt turistlikust huvist. Tema haigete ja sõltlaste “katalogiseerimine” on autentsem, ta on valmis end tugirühmas jäägitult kaotama ja kallistama võhivõõraid ilma eelarvamuste ja kahtlusteta.

Anonüümsed tugirühmad võiksid seega antud kontekstis olla 20. sajandi lõpu füsioloogiad, kus meie haigus või sõltuvus aitab meil ületada võõrastust üksteise suhtes, ja Edward Nortoni kehastatud peategelane oleks niisiis kaasaegne flanöör. Selle kasuks räägib veel üks arenguliin samast filmist. Meestegelase ja tema kaaslaste Tyler Durdeni tegevus kakluskubis viib – peamiselt Tyleri eestvõttel – suure põrandaaluse organisatsiooni sünnini. Algusest peale salapärane Tyler kaob ühel hetkel ja Nortoni kehastatud minategelane asub teda otsima. Niisugune detektiiv *flâneur* viib ta lõpuks Tyleri koostatud

ambitsioonika plaani jälile hävitada korporatiivne pankademaailm ja distsiplinaarne tarbimisühiskond. Ent oma jälitustöö käigus avastab meestegelane, et Tyler Durden on tegelikult tema isiku kahestunud teine ja selle kuritöö toimepanija järelikult tema ise. Tom McDonough on maininud, et Benjamin tsitaati “Ükskõik millist jälge flanöör ajab, kõik need viivad kuritööni” on võimalik tõlgendada kahel moel: ühelt poolt on flanöör detektiiv, kes oma käikudel jõuab kuritöö jälile ja selgitab välja tõe, teiselt poolt nii, et flanöör on ise kurjategija ja tema käigud linnas, ükskõik kuidas need ka ei alga, viivad lõpuks kuritöö toimepanekuni⁴¹. “Kakluskubis” leiab see mõttekäik siis elegantse tõlgenduse: peategelase *flânerie* viib ta küll kuritöö jälile, ent selle kuritöö toimepanija on ta ise, tema kahestunud teisik, *flâneur*, *two in one*: kui detektiiv ja kui kurjategija.

Toodud näidetega ei tahtnud ma lisada järjekordset juhtumit flanööri niigi paksu toimikusse, pigem kaldun toetama neid, kelle jaoks flanöör on tänapäeval teoreetiliselt üleekspluateeritud tegelaskuju. Ent oluline oleks tema tuules leida – ja sellega on juba ka algust tehtud – teisi ruumilise praktika vorme, mis aitavad diagnoosida ja kaardistada kaasaja linnakogemust selle keerukuses ja paljususes. Ükskõik siis kas see tähendab kõndimist, sõitmist või ühe koha peal seismist.

⁴¹ T. M c D o n o u g h, The Crimes of the Flâneur. *October* 102, Fall 2002, lk 101.

REIN RAUD

TRAJEKTOORID LÄBI LINNA AEGRUUMI

Kui ma külastasin 1988. aastal esmakordselt seoses ühe rahvusvahelise üritusega Tokyot, elasin ma suures hotellis Shinjuku linnaosas. Korraldajad soovisid, et osavõtjad läheksid mõnda üritusepaika ka iseseisvalt ning varustasid meid kaartidega, mille abil lähimast rongijaamast vastavasse kohta jõuda, eeldades, et me leiame jaamast õige rongi ise üles. Aga alati ei olnudki see nii lihtne ja kui ma hakkasin Shinjuku jaamas vastutulijatel juhatuset küsima, ei osanud peaaegu keegi mind aidata – midagi niisugust polnud ma Jaapani linnades ja äritänavail, ka mitte Tokyos, varem kogenud. Jaamast läbi tõttavad reisijad olid küll enamasti igati sõbralikud, kuid nad ei teadnud tõepoolest, kuidas jõuda sinna, kuhu nemad ise ei läinud. Samuti polnud suuremat abi seintel rippuvatest kaartidest, sest need näitasid ainult seda, kuidas rongijaamad füüsilises ruumis üksteisele järgnevad ning enamasti vaid ühe raudteekompanii üht konkreetset liini. Shinjuku jaama läbivad aga kuue kompanii liinid ja suurimale neist, JR-le, kuulub rohkem kui 20 platvormi – seega kui sa ei tea, millise kompanii millisel liinil su sihtjaam asub, oled sa sama hästi kui eksinud. Tokyo-suguses linnas ringiliikumine eeldab niisiis teatavat linnapädevust. Inimestel, keda

päevarutiin toob kogu aeg Shinjuku-taolise sõlmjaama, on tavaliselt oma paikapanud trajektoor, mis ei koosne üksnes raudteeliinidest, vaid ka kindlatest ustest, vagninumbristest, väljapääsudest, läbikäikudest jne. Kui sa oled aga Jaapani ühiskondliku transpordi süsteemis liiklema õppinud, osutub see tegelikult palju kasutajasõbralikumaks kui mõne lääne suurlinna oma – informatsioon selle kohta, milline vagun peatub millise väljapääsu juures millises jaamas, seisab tavaliselt postidel kirjas ja sageli juhatavad teed silutisele veetud jooned.

Kogu see korraldus on hädavajalik transpordisüsteemi toimimiseks ja tohutu reisijatehulga teenendamiseks, aga samas aitab see ka standardiseerida linnas liikumise trajektoore. Sa ei koosta oma teekonda täielikult ise, vaid pead kohanduma juba sinu jaoks konstrueeritud malliga – veelgi enam: see liikumismall on tegelikult osa sellest kultuuriruumist, milles sa liigud. Ka jaapani maastikuarhitektuur põhineb järgnevasel: aias jalutades tuleb kõiki vaateid nautida õiges järjekorras, nii et uued ja ootamatud vaatenurgad lisanduksid üksteisele, luues järk-järgult tervikmulje kohast kui kunstiteosest. Tervik ei ole siin võrreldav maaliga, mida me tajume kohe

Tõlgitud käsikirjast “Trajectories through urban/social timespace”.

ühe tervikuna ning pöörame alles seejärel oma suva järgi tähelepanu detailidele – pigem sarnaneb see filmiga. Aias ringijalutamine ja selle mitmesuguste osade vaatlemine kindlaksmääratud rada järgimata ning seega selle autori algset kavandit eirates oleks seesama, mis filmi stseenide vaatamine juhuslikus järjekorras. Niihästi jaapani aias kui metroojaamas oled sa alati juba tervikusse hõlmatud, paigutatud punktina teekonnale, mis viib sind õigesse sihtkohta. Vastasel korral eksid sa lihtsalt ära.

Ehkki niisugune kontseptsioon on leidnud oma täiuslikema väljenduse jaapani kultuuris, ei ole see kaugeltki võõras ka lääne mõtlemisele. Louis XIV kirjutas teatavasti mitmesuguseid juhtnööre Versailles' aedade õigeks nautimiseks, milles on täpselt ära näidatud, kuhupoole tuleb mingis konkreetses kohas pead pöörata.¹ Ka siin on keha füüsiline liikumine konstrueeritud ruumis allutatud tervikunägemusele, ehkki see ei haaku eriti sujuvalt lääneliku arusaamaga eneseküllasest, olemuselt muutumatust subjektist, mis säilitab oma suveräänse terviklikkuse, vastandades end ulatuvusega asjade maailmale, mida tuleb tajuda, analüüsida ja oma vajadustega kohandada. Me teame, et niisugune subjekt on ise keeruka konstrueerimisprotsessi tulemus ning selle säilitamiseks kasutatakse pidevalt mitmesuguseid sotsiokultuurilisi tehnikaid. Võrreldes tänapäeva Aasia ühiskonnamaastikku Läänega võib seega küsida, kas Jaapani näide ei võimaldaks meil paremini mõista mõningaid meie enda kultuurireaalsuses kehtivaid malle ja

mehhanisme. Läänemaailma terviklik subjekt on uusaja jooksul muutunud “modulinimeseks” (kui kasutada Ernest Gellneri tabavat terminit²), mis lülitab oma identiteedi aspekte sisse ja välja vastavalt ühiskondlikele rollidele, ning juba etteantud ühiskondliku vastasmõju mallid kujundavad teda seega märksa sügavamalt, kui tavapärase arusaam subjektiivsusest aimata laseb. Ajal, mil üha rohkem inimrühmi Jaapanis imetlevad ja harrastavad uut ja trendikat “individualismi” ning Läänemaailmas pannakse juhtimisretoorikas üha enam rõhku “meeskonnatööle” ja turustatakse mitmesugustele ühiskonnagruppidele standardiseeritud “elustiile”, on Lääne ja Aasia kultuurilaadid hakanud üksteisele lähenema. Mõlemal pool on arusaam subjektist teinud läbi sügava muutuse, ja kuigi lõpptulemused pole kaugeltki sarnased, on mõlemad kultuurid suurel määral teineteisele avanenud ning võimalikuks on saanud tähendusrikas ja mitmetasandiline suhtlus, mida tõestab näiteks jaapani ja hiina popkultuuri menu Läänes.

Alles on aga jäänud kardinaalne erinevus arusaamises “neutraalsusest”: lääne subjekt peab ennast “neutraalseks” ning võimeliseks omal suval astuma mitte-neutraalsetesse suhetesse teistega; need suhted eeldavad alati teatud nihet või eemaldumist subjekti algpositsioonilt, millesse ta võib hiljem tagasi pöörduda. Lääne subjekt konstrueerib end neutraalse pilgu ehk kujuteldava vaatlejapositsiooni najal, mida eeldatakse niihästi teadustes kui kunstides. Erwin Panofsky on oma tuntud käsitluses

¹ L o u i s X I V , *Manière de montrer les jardins de Versailles*. Paris, 1992 (esmatr. 1689–1705).

² E. G e l l n e r , *Conditions of Liberty*. Harmondsworth, 1996 (esmatr. 1994).

perspektiivi kohta öelnud, et seda “saab mõista niihästi distantseeriva ja objektiveeriva reaalsustaju triumfina kui ka distantseeritava inimliku valitsemistahte triumfina; see on niihästi välismaailma konsolideerimine ja süstematiseerimine kui mina-sfääri laiendamine”³. Aasia subjekti jaoks oleks see võimatu, sest tema jaoks ei ole neutraalset positsiooni olemas – subjekti tingivad, määratlevad ja korraldavad alati kontekstuaalsed tegurid, mis ise seejuures muutuvad. Niisuguse vastasmõju alaks ongi see, mida moodsa jaapani filosoofia rajaja Nishida Kitarō on nimetanud “kohaks” ehk *basho*’ks⁴, ning kõik kohad, kuhu me võime sattuda, on just nimelt säärased. Selles seoses väärib märkimist, et jaapani keel kasutab ruumilisi termineid ka isiku kohta, nt *anata*, mille õpikutähendus on ‘sina’, tähendas algselt ‘sealpool’ ning üks tavalisi viise endale ja oma kaaslasele viitamiseks on *uchi* ehk ‘seespool’. Niisiis kui lääne arusaam subjektist põhineb selle vastandusel maailmale, siis jaapani subjekti põhitunnus on hõlmatus maailma. Kahtlemata on seda nähtust mõjutanud ka traditsioonilise ühiskonna struktuur, võimatus liikuda järgalt eristatud kihtide vahel, aga ka tahtmatus vastandada ennast koos teiste inimestega elusmaailmale ja loodusele üleüldse.

Kuid seda on tinginud veel ka teised tegurid, nt keele struktuur. Nagu ma olen mujal üksikasjalikumalt argumenteerinud⁵,

kujutavad lääne keeled maailma asjade kogumina, omistades objektistaatuse nii-võrd küsitavatele “asjadele” nagu taevas, valu või vestlus, samas kui mitmed aasia keeled käsivad maailma protsessina ning sõnad osutavad seal sagedamini sündmustele või sündmuste elementidele – niisiis on mägi väga aeglaselt arenev ja pikk sündmus. See peaks ka seletama mitmesuguste aasia maailmavaadete üht põhitunnust – arusaama kõikide asjade sügavamast ühtsusest ja läbipõimumisest, mida lääne inimesed kalduvad müstifitseerima, sest neil on raske loobuda asjasuse mõistest, kuigi maailma tuleks mõista kõikide nähtuste kuuluvusena ühte suurde maailmasündmusesse, mis on pidevalt teoksil, ja kuna paljud asjad hõivavad oma eksistentsikestuse jooksul mõneks ajaks mõne teise asja füüsilise ruumi, siis saab nende läbipõimumisest rääkida ainult siis, kui asuda ajatule vaatepunktile.

Traditsioonilise lääne vaateviisi järgi on subjekt asi, kuna aasia vaateviisi järgi on see alati sündmuse osa või aspekt. Mõlemal perspektiivil on oma kindel kultuuriline kehtivus omaenda kasutus sfääris, kuid kumbki pole kõikehõlmav. Samas tuleb siiski märkida, et teatavad (ja mitte üksnes pealiskaudsed ja trendikad) arengud on juba pannud objektikeskse keele loogilised piirid tõsiselt proovile ning tänapäeval on palju kergem seostada hägusaid piire, olemuslikku ähmasust ja voo-

³ E. P a n o f s k y, *Perspective as Symbolic Form*. New York, 2002, lk 67–68 (esmatr. 1927).

⁴ N. K i t a r ō, *Bashoteki ronri to shūkyōteki seikaikan*. *Nishida Kitarō zenshū*, vol.11. Tokyo, 1979 (esmatr. 1945).

⁵ R. R a u d, *Objects and Events: linguistic and philosophical notions of ‘thingness’*. *Asian Philosophy*, vol.12, 2002, nr 2. Eesti k.: Keeled, sündmused ja asjad. *Vikerkaar* 2003, nr 1–2.

lavat vastasmõju meie kultuurikeskkonnaga. Tuleb ainult viia need distsipliinipiiridega lahutatud, kuid samas suunas osutavad arengud kokku, et pakkuda uut perspektiivi keerukamate sotsiokultuuriliste nähtuse analüüsiks.

Ühes ammuses artiklis võttis Anthony Wallace tarvitusele kasuliku mõiste “labürindirada” [*mazeway*] tähistamaks “kõikide inimkäsituses olevate kognitiivsete kaartide summat, mis käivad mina, käitumusliku keskkonna ja väärtuslike kogemuste või olemis seisundite kohta, mis inimest ligi tõmbavad või eemale tõukavad” ja “mis on pikaajaline kogemuse üha muutuv saadus”⁶. Selles mõttes on labürindirajad ainus kanal, mille kaudu saab reaalsus meile ligipääsetavaks. Wallace märgib, et indiviid on oma vastasmõjus labürindirajaga käsitletav küberneetilise masinana, mis saab signaale keskkonnast, töötleb neid ja reageerib neile vastavalt teatavale koodile.⁷ Siinkohal on tähtis, et selles mudelis kaotab indiviidi vastandamine keskkonnale igasuguse mõtte ning läbi niisuguse ruumi liikuv isik on tegelikult osa sellest ruumist, mida omakorda ei saa võtta staatiliselt antuna, vaid pidevalt muutuva keskkonnana. “Moodulinimene” on väga otseses mõttes kõigi oma labürindiradade kogusumma, kui me võtame sellesse mõistesse ka otsustamisvõime ja valikumehhanismid, mida indiviid kindlatel ristteedel rakendab.

Niisugune avaram käsitlus toob meid lähemale sellele aegruumi mõistele, mida kasutavad Torsten Hägerstrand ja tema järgijad Lundi ajageograafia koolkonnas. Hägerstrand soovib vaadata ühiskonda protsessina, mida saab esitada kolmemõõtmelise mudelina, milles esimesed kaks mõõdet moodustavad territooriumi kaardi ja kolmandaks mõõtmeks on aeg. Niisuguses mudelis esinevad üksiktrajektoored sakiliste joontena, mis näitavad inimeste liikumist läbi aegruumi ning aitavad meil paigutada neid igal konkreetsel hetkel kaardile. Neid trajektoore kujundavad objektiivselt ühelt poolt inimeste enda eesmärgid ning teisalt mitmesugused kitsendused. Inimese elukogemuses vastavad need trajektoored labürindiradadele, mida mööda nad liiguvad ja millesse nad n-ö kuuluvad, kuid ajageograafilises mudelis on nende multiversumid, nagu Martin Gren neid nimetab, ühendatud laiemasse tervikusse, vaatleja pilgu poolt kujundatud universumisse.⁸ Greni jaoks on vaatleja ebaproblemaatiline positsioon ehk neutraalne pilk ajageograafilise lähenemisviisi peavoolu puudus, samal ajal kui teiste jaoks on just nimelt ühendamise võimalikus see, mis muudab need mudelid praktiliselt rakendatavaks. Niisugused mudelid võimaldavad meil näiteks tuvastada probleeme linnaruumi organiseerimises, kus võivad ilmned kitsendused, mis sunnivad inimesi äärmiselt käänulistesse, palju aega

⁶ A. Wallace, *Driving to Work. Rmt-s: Context and Meaning in Cultural Anthropology*. Ed. M. E. Spiro. New York, London, 1965, lk 277–278.

⁷ Sealsamas, lk 287–288.

⁸ M. Gren, *Time-geography matters*. Eds. J. May, N. Thrift. London, New York, 2001, lk 212.

ja ressursse nõudvatesse trajektooriesse. Need mudelid seletavad ka selliseid näidisjuhtumeid nagu “Jane” – üksikema, kes on sunnitud pidama madalalpalgalist töökohta, sest lasteaed asub tema töökoha lähedal, mitte aga kõrgemalpalgalise alternatiivi juures.⁹ Niisugused ajageograafilised uurimused on viinud nt Alfred Gelli järeldusele, et see lähenemine ei ole lihtsalt keel ajas ja ruumis jaotunud esemete ja sündmuste kirjeldamiseks, vaid selle abil saab analüüsida ka ühiskonnasüsteeme.¹⁰ Seega saab ja tuleb ajageograafilist lähenemist kombineerida teiste ühiskonna- ja kultuurianalüüsi meetoditega, et kontseptualiseerida meie elumaailma.

Kui mõista indiviidi trajektoori läbi aja ja ruumi laiemalt, meenub kohe mõiste “elukäik” või “elulugu”, mida Thomas Luckmann on määratlenud kui “igasugust sotsiaalselt objektiviseeritud suulist või kirjalikku skeemi või mudelit indiviidi elu kulgemise kohta”¹¹. Luckmann väidab, et biograafilised skeemid, “ajaliste kategooriate hulgad, mille abil inimene ome elu jooksul sobitub temast üleulatuvasse skeemi”¹² suudavad seostada “tüüpilise indiviidi elu suuri osasid või koguni tervet tema elu transtsendentse ajaloolise ajaga”¹³ ja seega nad moodustavad “individuaalsete eluprojektide aluse”, “koosnedes vormel-

likest versioonidest ehk võimalikest eludest”¹⁴. Biograafia sarnaneb Luckmannil Pierre Bourdieu “trajektoori” mõistega, mida viimane määratleb kui “tegutseja järjestikuste momentide hulka struktureeritud (hierarhilises) ruumis (mis allub ise nihetele ja moonutustele) ehk täpsemalt väljal leiduva erinevat liiki kapitali jaotusstruktuuris, olgu selleks majanduslik kapital või mingi eriline sissepühitsuskapital”¹⁵. Bourdieu mõiste on seotud tema teooriaga väljadest, mis on teineteisest eraldi, kuigi omavahel seotud ja mida ei saa liita ühtsesse mudelisse, sest nendes toimivad erinevad, isegi vastandlikud loogikad – nt materiaalne kasum või rikkus, mida väärtustatakse majandussuhete väljal positiivselt, võib osutada negatiivseks kultuuritootmise väljal, kus vaesus on vaimse väärikuse märk ja kommertsedu viitab kompromissidele. Selle mudeli aluseks on mõistagi 20. sajandi alguse prantsuse kultuuri olukord ning see kehtib nii mõneski muus kontekstis, kuid selle nõrkuseks on mõlema välja loogika artikuleerimine samades terminites. Bourdieu vaate järgi pööratakse kultuurivälja loogika majandusväljal ümber, aga kui need kaks välja on tõesti teineteise peegelpildid, siis peaks majandusväli automaatselt omistama positiivse väärtuse banaalsusele, totrusele ja

⁹ P a l m ja P r e d, A time-geographic perspective on problems of the inequality of women. Rmt-s: A Social Geography of Women. Ed. K. Burnett. Chicago, 1978.

¹⁰ A. G e l l, The Anthropology of Time. Oxford, 1992, lk 197.

¹¹ Th. L u c k m a n n, The Constitution of Human Life in Time. Rmt-s: Chronotypes. Eds. J. Bender, D. Wellbery. Stanford, 1991, lk 163.

¹² Sealsamas, lk 161.

¹³ Sealsamas, lk 162.

¹⁴ Sealsamas, lk 163.

¹⁵ P. B o u r d i e u, The Field of Cultural Production. Cambridge, 1993, lk 276.

maitsetusele, mida ta kindlasti alati ei tee.

Sellest raskusest oleks võimalik üle saada, kui ühendada Bourdieu mitmed väljad ühte ühiskonnaruumi kontiinumi, milles indiviidi positsioon oleks määratud mitme teguriga üheaegselt (joonis 1). Tema sotsiaalne kapital koosneb mitut liiki aktivitest ja nende vahekord määrab ära, millise serva poole ta kaldub horisontaaltasandil, kuna vertikaaltelg näitab seda, kui palju tal niisugust kapitali on. Need, kes on võimule lähedal, võivad seega domineerida teiste üle, kui nende võimumäär on kõrge, ja nende üle domineeritakse, kui nende võimumäär on madal. Kuid nii domineerimine kui domineeritus iseloomustavad siiski neid indiviide, kes on võimule lähedal: need, kes jäävad võimust kaugemale, ei astugi võimusuhetesse. Selles mõttes on võimu vastand isiklik vabadus, st indiviidi võime määrata oma suhteid ülejäänud ühiskonnaga omaenda tingimustel.

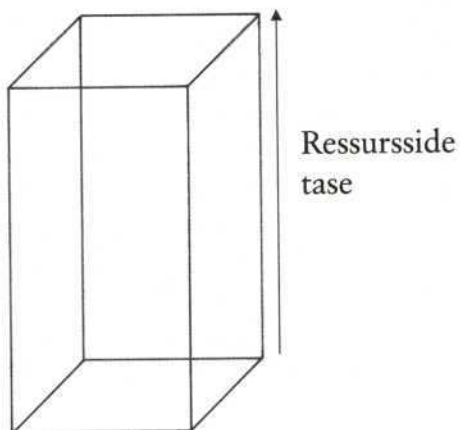
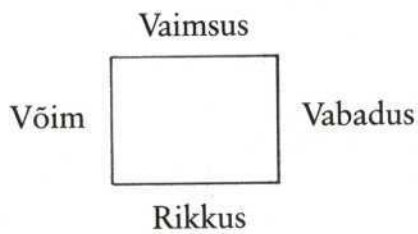
Sel mudelil on veel üks tugev külg, võrreldes iseseisvate väljade mudeliga: see võimaldab meil kujutleda trajektoore, mis algavad ühes positsioonis ja lõpevad teises, mis bourdieulikes terminites tähendaks väljade vahetust, mis tuleb läbi teha nt kunstnikuks hakkaval börsimaakleril või poliitikuks hakkaval luuletajal. Tegelikult me võime iseloomustada ühiskonda selle järgi, millised mudeli osad on nendes "navigeeritavad": traditsioonilist tüüpi ühiskonnas (joonis 2), milles erinevate kihtide vahel on ranged barjäärid, sisaldaks "ühiskonnatahukas" eraldiseisvaid

"mulle" – need võimaldaksid elukäike, mis ei kalduks väga palju kõrvale algpositsioonist, ning sotsiaalse kapitali liigid jaotuksid väga ebaühtlaselt, tõugates igauht ruumi servade poole. Revolutsioon kõrvaldaks need barjäärid, võimaldades sotsiaalset ja kultuurilist mobiilsust igas suunas, sellal kui stabiilne demokraatlik ühiskond (joonis 3) koondaks kõik oma liikmed kusa-gile keskme lähedusse, andmata ühelegi neist liiga suurt eelist teiste ees.

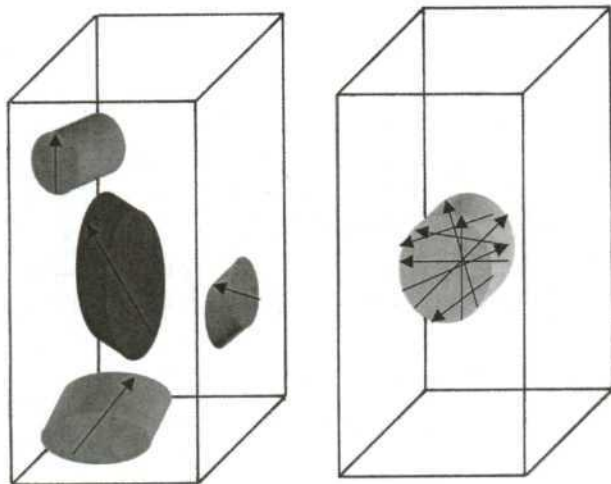
Ma soovitsaksin nüüd otsida malle, mis seovad seda abstraktset mudelit tegelikult elatava ruumiga. Mike Crang on juba viidanud, et "trajektoori termin ei kehti üksnes füüsilise liikumise kohta, vaid ka päritud kalduvuste ja võimete ning mitmesuguse suutlikkuse kohta koloniseerida tulevikku", ning ta soovitab meil vaadelda mitte seda, kuidas "kehad aegruumis liiguvad, vaid seda, kuidas nad aegruumi loovad"¹⁶. Henri Lefebvre'i tööd viitavad samas suunas. On ütlematagi selge, et sotsiaalsete ja ruumiliste mustrite kattuvus ei ole kunagi absoluutne, kuid seos on siiski sügavam, kui esmapilgul paistab. Ma ei pea antud juhul silmas rikkaste ja vaeste elurajoonide eraldatust või teatud elanikkonna osa paiknemist äärelinnades või erivärvilisi getosid. Palju huvitavam on jälgida, kuidas eluloo trajektoorid kattuvad indiviidi trajektooridega läbi linnaruumi. Nende tabamiseks laenakem Kevin Hetheringtonilt termin "kohustuslikud läbimine-kupunktid", mida ta kirjeldab järgmiselt: "kohustuslik läbiminepunkt on tähtis koht konkreetse võrgustikus. See on koht,

¹⁶ M. Crang, Rhythms of the city: temporalised space and motion. Eds. J. May, N. Thrift. London, New York, 2001, lk 193–194.

Joonis 1

Joonis 2-3

millel on selle võrgustiku suhtes legitimeeriv staatus. Näideteks kohustuslikust läbiminepunktist on laboratoorium teadusvõrgustikus, volikogu saal kohaliku poliitika võrgustikus, galerii kunstivõrgustikus. See, mis läheb vastavates valdkondades arvesse teaduse, poliitika või kunstina, omandab õiguspärase ja tunnustatava staatuse alles siis, kui nende väljade praktikad ja materjalid läbivad need korrastavad ja legitimeerivad kohad.”¹⁷ Kui me mõtleme indiviidi trajektooridest, mis liiguvad läbi linna sotsiaalse ruumi ja liigendavad seda vastavalt juba kehtivatele mallidele, siis on kohe selge, et nad peavad läbima niisuguseid kohustuslikke punkte kahes mõttes. Eluloo trajektoore on sageli kirjeldatud üleminekutena, mida Tamara Hareven on defineerinud kui “indiviidi muutumise protsesse sotsiaalselt konstrueeritud ajakavas”, mida “peetakse normatiivseks, kui neid kogeb valdav enamik populatsiooni”¹⁸. Niiviisi käsitletud elu on sageli nimetatud ka projektiks, teadlikult kavandatud sündmuste- ja tegudejadaks, mida tuleb läbi viia kindlas järjekorras, kavakohaselt. Marilyn Strathern on oletanud, et projektilaadne arusaam elust on keskklassi teadvust määratlev tunnus.¹⁹ Nägemus elust kui projektist tuleneb ju tõepoolest teadlikult mõõdupuid ja norme järgivast enesekujundamisest ning on seda moodustav tegur – see ei seostu samal määral

nende inimestega, kes norme kehtestavad või rikuvad või pole neist teadlikud.

Niipea kui inimese elunägemus koha-
neb projekti raamidega, muutub see süs-
teemile ligipäasetavaks. Näiteks David
Plath on näidanud, kuidas üks Jaapani
pank on sidunud inimese elukäigu abst-
raktse malli väga detailse individuaal-
se reaalsusega reklaamikampaanias, mis
pakub klientidele säästu- ja laenuskeemi,
mis muudab vajalikud rahasummad nei-
le kättesaadavaks teatud pöördelistel elu-
hetkedel, mis peaksid saabuma kindlatel
aegadel.²⁰ Enamik neist üleminekuhetke-
dest on seotud kohustuslike läbimineku-
punktidega, mida on võimalik ruumiliselt
lokalisoida: sa lähed koolist ülikooli või
kutsekooli ja sealt tööle ning samal ajal
kolid oma vanematekodust tõenäoliselt
ühiselamusse või ühetoalisse korterisse ja
sealt perekorterisse või -elamusse ja kogu
aeg on need liikumised teineteisega kor-
relatsioonis. On enam-vähem välistatud,
et kutsekooli lõpetanu võiks osta oma
teenistuse eest endale otsekohe maja ääre-
linnas, ja on palju tõenäolisem, et teatud
füüsilise liikumise mallid, teatud ajageo-
graafilised trajektoorid vastavad kindlatele
eluloomallidele. Nagu Henri Lefebvre on
öelnud: “maja ostja ostab päevarežiimi
ja see moodustab osa omandatud ruumi
kasutusväärtusest”²¹. Zygmunt Bauman on
jutustanud, kuidas loengureisil sõidutas

¹⁷ K. H e t h e r i n g t o n, *Moderns as Ancients: Time, Space and the Discourse of Improvement*. Eds. J. May, N. Thrift. London, New York, 2001, lk 52.

¹⁸ T. H a r e v e n, *Synchronizing Individual Time, Family Time, and Historical Time. Rmt-s Chronotypes*. Eds. J. Bender, D. Wellbery. Stanford, 1991, lk 172.

¹⁹ M. S t r a t h e r n, *Foreword: the mirror of technology. Rmt-s: Consuming Technologies: Media and Information in Domestic Spaces*. Eds. R. Silverstone, E. Hirsch. London, 1992.

²⁰ D. P l a t h, *Long Engagements: Maturity in Modern Japan*. Stanford, 1980, lk 87–90.

üks tuttav ta autoga lennujaamast hotelli nii, et sõit kestis kaks tundi, kuid pärast viis taksojuht ta kümne minutiga tagasi – lihtsalt sellepärast, et mõningaid linna agulirajoone tema kolleegi mentaalsel kaardil ei eksisteerinud, kuid taksojuht tundis otseteid, olles elanud justkui hoopis teises linnas.²²

Tuleb rõhutada, et kohustuslike läbiminekupunktide roll ei seisne lihtsalt inimese initsieerimises uude eluetappi, enamasti on nad ka sotsiaalsete trajektooride ristumiskohad. Nendesse punktidesse viib ja nendest väljub mitmeid teid. Selles mõttes on ülikoolid ja õnnepaleed nagu raudteejaamad, kus kohtuvad erinevate sihtpunktidega inimesed: jaamas võid sa istuda teise rongi peale, kohustuslikes läbiminekupunktides võid sa vahetada saatusi, minna ühelt rutiinselt mallilt üle teisele, ühelt eluloo trajektoorilt teisele – prestiižikamale ja ihaldusväärsemale või lihtsalt sinu vajaduste ja ambitsioonidega paremini sobivale.

Seega on võimalik kaardistada linna nii, et seda ei kujutata ehitiste, tänavate, väljakute ja parkide paigutusena, vaid kui organismi, kui hoovuste koosvoolu läbi teatud punktide. Me võime isegi kujutleda metatrajektoore, tüüpilisi malle, mille

järgi lülitatakse ühelt trajektoorilt teisele, ja me võime samuti jälgida teatud kohustuslike läbiminekupunktide rolli suurenemist või kahanemist teatud linnas teatud ajavahemiku jooksul. Niiuguses mudelis on majade ja tänavate tegelik sisu ja vorm ebaoluline: näiteks kui kultuur vahetab religiooni ja lammutab templid, et ehitada asemele kirikud või mošeed, siis mudel ei teiseneks, sest inimesed käiksid ikka samal eesmärgil samades kohtades. Ja ümberpöörduvalt – olulised katkestused võivad toimuda nii, et sotsiokultuurilistes struktuurides midagi silmanähtavalt ei muutu, kuid areng, mis võib suures perspektiivis tunduda pisike – uue metrooliini avamine, hüljatud ranna arendamine moekaks kuurordiks –, võib suunata suured inimvood hoopis teistele radadele või paigutada nad täielikult ümberkujundatud elurajooni, teisendades oluliselt nende rutiine ja elumustreid. Käsitledes linna niiviisi kui elusorganismi, võime me näha, kuidas suur ja väike ajalugu konvergeeruvad seal samamoodi, nagu nad konvergeeruvad iga inimese päriselus ja kuidas iga üksikisik, kuuludes sellesse organismi, mõjutab ja kujundab selle elu, nii nagu linn mõjutab ja konstrueerib indiviidi. Linn ei ole objekt, vaid sündmus.

Inglise keelest tõlkinud MV

²¹ H. L e f e b v r e, *The Production of Space*. Oxford, 2000, lk 339 (esmatr. 1981).

²² Z. B a u m a n, *Liquid Modernity*. Cambridge, 2000, lk 103–104.

MICHEL DE CERTEAU

JALUTUSKÄIGUD LINNAS

Vaatajad või kõndijad

Vaade Manhattanile World Trade Center'i 110. korruselt. Tiuled rebestavad uduloo-ri, mille alt ilmub nähtavale linnasaar, meri keset merd, mis tõuseb kõrgusesse Wall Streeti pilvelõhkujatena, langeb Greenwichi kohal, kerkib taas Midtowni katuseharjadel, raugleb Central Parkis ning kaob viimaks üksikute rüngastena teisel pool Harlemit. Vertikaalide lainetus. Pilkk peatab hetkeks selle rahutu voogamise. Hiiglaslik mass tardub silme all ning muutub teksturoloogiaks, milles põimuvad ühte ülimald ambitsioonid ja äärmuslik mandumine, kõikvõimalike rasside ja stiilide teravad vastasseisud, juba lobudikeks muutunud vanade kõrghoonete ja ruumi tõkestavate moodsa linnaehituse sissetungide kontrastid. Erinevalt Roomast ei ole New York kunagi selgeks õppinud vananemise kunsti ega kasutanud ära kõiki minevikulademeid. New Yorgi olevik loodub tund-tunnilt, seni saavutatut kõrvale heites ja tulevikule väljakutseid esitades. See linn koosneb paroksüsmilistest paikadest monumentaalsetes reljeefides.

Vaataja võib seda lugeda otsekui õhus valla laotuvat maailma. Seal on kirjas *coincido oppositorum*'i arhitektuurilised figuurid, mis vanasti joonistati välja müstilistes miniatuurides ja tekstuurides. Sel betoonist, terasest ja klaasist laval, mida kahest ookeanist (Atlandist ja Ameerikast) eraldab külm vesi, kehastavad maailma esileküündivaimad karakterid ülemäärase priiskamise ja tootmise hiiglaslikku retoorikat.¹

Millise teadmiserootikaga on seotud säärase kosmose lugemisest tekkiv eks- taas? Tundes sellest tugevat naudingut, küsin ma endalt, kust saab alguse mõnu, mida pakub "terviku nägemine", kõige määratuma inimliku teksti pealtvaatamine ja kokkuvõtmine.

Tõus World Trade Center'i tippu tähendab linna haardest pääsemist. Keha ei ole enam tänavate kammitsas, mis teda anonüümse seaduse järgi edasi-tagasi kihutavad, ega osale kaasamängija ega alistununa loendamatute erinevuste melus, New Yorgi neurootilises liikluses. Kõrgusse tõusnu väljub massist, mis võidab ja segab ühte kõik identiteedid, nii autorite kui pealtvaa-

Michel de Certeau, *L'invention du quotidien*. 1. Arts de faire, Paris, Gallimard, (1980) 1990, ptk VII: "Marches dans la ville", lk 139–168.

¹ Vt A. M é d a m, New York City. *Les Temps Modernes*, august–september 1976, lk 15–33, mis on imetusväärne tekst; vt ka tema teost "New York Terminal", Paris, 1977.

tajate omad. Viibides Ikarosena nende vete kohal, ei pruugi ta hoolida Daidalose trikikidest lõpututes kihavates labürintides. Tõus teeb ta nägijaks, viib ta kaugusse ning muundab maailma, mis teda seni võlus ja “valdas”, silme all lebavaks tekstiks. Tõus laseb seda teksti lugeda, olla nagu päikese Silm, jumala pilk. Visuaalse ja gnostilise tungi puhang. Olla ainult üks nägev punkt – see on teadmise unistus.

Kas pärast tuleb taas laskuda hämarasse ruumi, kus ringlevad rahvahulgad, keda võis näha ülevalt, aga mitte enam all viibides? Ikarose kukkumine. 110. korrusel esitab plakat hetkeks nägijaks saanud jalakäijale otsekuu sfinksi mõistatuse: *It's hard to be down when you're up.*

Soov näha linna oli olemas enne, kui leiutati selle rahuldamiseks vajalikud vahendid. Kesk- ja renessansiajal kujutasid kunstnikud linna niisuguse silma vaatenurgast, mida ometi polnud veel kunagi eksisteerinud.² Nad leiutasid korraga nii linnulennu linna kohal kui ka panoraami, mida selline asend vaadelda võimaldas. Juba see väljamõeldis tegi keskaegsest vaatajast taevase silma ning löi jumalaid. On's olukord muutunud pärast seda, kui tehnilised protseduurid on rajanud “kõikejalgiva võimu”³? Endisaegsete kunstnike poolt välja mõeldud totaliseeriv silm elab edasi meie rajatistes. Arhitektuursete toodete tarbijaid painab seesama nägemiskihk,

materialiseerides täna selle utoopia, mis eile piirdus ainult maalidega. 420 meetri kõrgune torn – Manhattani käil – ehitab edasi väljamõeldist, mis paneb inimesi end lugema, muudab linna keerukuse loetavaks ning laseb selle läbipaistmatul liikuvusel hanguda läbipaistvaks tekstiks.

Kas meie silme ees laiuv tohutu teksturoloogia kujutab endast midagi muud kui representatsiooni, optilist artefakti? See on analoogiline faksiimilega, mille projekteerimise kui teatud liiki distantseerimise käigus valmistavad ruumikujundaja, linnaplaneerija või kartograaf. Panooram-linn on “teoreetiline” (see tähendab, visuaalne) simulaakrum, ühesõnaga – pilt, mis saab võimalikus vaid siis, kui unustada ja maha salata kõik linnaga seotud praktikad. Nägijast jumal, kelle see fiktsioon loob ja kes, nagu ka Schreberi jumal, tunneb ainult laipu⁴, peab väljuma igapäevaste toimingute hämaratest põimingutest ja muutuma neile võõraks.

Tavalised linna-praktikud elavad, vastupidi, “all” (*down*), madalamal lavedest, kust alates nähtavus kaob. Nemad on selle kogemuse elementaarseim vorm – jalakäijad, *Wandersmänner*, kelle keha kuuletub linna käsikirjalise “teksti” jämedatele ja peentele joontele; nemad kirjutavadki linnateksti, suutmata seda ise lugeda. Need praktikud kasutavad ruume, mida pole näha; nad tunnevad neid niisama pimesi,

² Vt H. L a v e d a n, *Les Représentations des villes dans l'art du Moyen Age*. Paris, 1942; R. W i t t k o w e r, *Architectural Principles in the Age of Humanism*. New York, 1962; L. M a r i n, *Utopiques: jeux d'espaces*. Paris, 1974; jne.

³ M. F o u c a u l t, *L'œil du pouvoir*. Rmt-s: J. B e n t h a m, *Le Panoptique (1791)*. Paris, 1977, lk 16.

⁴ D. P. S c h r e b e r, *Mémoires d'un névropathe*. Paris, 1975, lk 41, 60 jne.

nagu teineteist tunnevad kaks armuembuses keha. Radu, mis selles põimingus ristuvad, ja tundmatuid luuletusi, millesse iga keha kuulub ühe elemendina, mille autoriks on teised, ei ole võimalik lugeda. Kõik toimub nii, nagu iseloomustaks asustatud linna organiseerimise praktikaid pimestatus.⁵ Nende edasipürgivate ja ristuvate kirjutiste võrgustikud moodustavad keeruka loo, mil pole autorit ega pealtvaatajat ning mis koosneb trajektooride fragmentidest ja ruumide muutustest. See ei sarnane representatsioonidega mitte kunagi ega mitte kusagil.

Igapäeva elu, mida silm ei suuda kujutluslikuks tervikuks muuta, on omal kombel kummaline: see ei kerki pinnale, või siis on selle pealispind ainult eendunud piir, serv, mis eristub selge siluetina silmaga nähtava maailma taustal. Ma tahaksin otsida tolles kogumis üles need praktikad, mis on võõrad visuaalsete, panoptiliste ja teoreetiliste konstruktsioonide "geomeetrilisele" või "geograafilisele" ruumile. Need ruumipraktikad viitavad *operatsioonide* ("toimimisviiside") erilisele vormile, "teisele ruumilisusele"⁶ (see tähendab, "antropoloogilisele", poetilisele ja müütilisele ruumikogemusele) ning asustatud linna *läbipaistmatule* ja *pimedale* liikuvusele. Nõnda poeb *ülemaine*, metafoorne linn vargsi sisse plaanipäraselt rajatud ja loetava linna selgesse teksti.

1. Linna mõistest linna praktikateni

World Trade Center pole kaugeltki ainus, küll aga monumentaalseim lääne urbanismi figuur. Optilise teadmise atoopia-utoopia taotleb juba ammu linnakogumist sündinud vastuolude ületamist ja artikuleerimist. Küsimus on inimkollektsiooni või -akumulatsiooni juhtimises. "Linn on suur klooster," ütles Erasmus. Perspektiivne ja prospektiivne vaade moodustavad läbipaistmatu mineviku ja ebakindla tuleviku topeltprojektsiooni käsitletaval pealispinnal. Need kaks vaateviisi on (alates 16. sajandist?) ajendanud urbanistliku *fakti* ümberkujunemist linna *mõisteks*. Palju varem kui mõiste ise tõstab esile vastava figuuri ajaloost, eeldab ta, et see fakt oleks käsitletav urbanistlikust ratsionaalsusest oleneva üksusena. Linna ja mõiste liit ei samasta neid kunagi, ent põhineb siiski nende progresseeruval sümbioosil: linna planeerimine tähendab, et *mõeldakse läbi* reaalsuse enda *paljusus* ning ühtlasi *lastakse* sel paljutisel mõtlemisel *reaalselt teostuda*; seega, et osatakse ja suudetakse artikuleerida.

Operatoorne mõiste?

Utopistliku ja urbanistliku diskursuse⁷ alusel rajatud "linna" määratlevad kolm võimalikku operatsiooni.

⁵ Juba Descartes tegi oma *Regulae*'s pimestusest asjade ja kohtade tunnetamise tagatise, vastandina nägemise illusioonidele ja eksimustele.

⁶ M. M e r l e a u - P o n t y, *Phénoménologie de la perception*. Paris, 1976, lk 332–333.

1. Toodetakse *puhas* ruum: ratsionaalne organisatsioon peab kõrvaldama sealt igasuguse füüsilise, vaimse ja poliitilise reostuse, mis seda kahjustaks.

2. Asendatakse traditsioonide mõistematatu ja visa vastupidavus *mitte-ajaga*, sünkroonse süsteemiga; ühemõttelised teadusstrateegiad, mis on saanud võimalikuks kõikide andmete ühele tasapinnale seadmise tagajärjel, peavad välja vahetama tavainimeste taktikad, mis kasutavad kavalalt ära “juhuseid” ning taastavad säärase sündmus-lõksude ja nähtavusvigade abil kõikjal ajaloo läbinähtamatusi.

3. Ja viimaseks luuakse anonüümne ja *universaalne subjekt* – linn ise, millele saab (otsekuu tema poliitilisele mudelile, Hobbes'i Riigile) vähehaaval omistada kõik need funktsioonid ja tunnused, mis varem esinesid hajutatult ja kuulusid paljudele reaalsele subjektidele, rühmadele, ühendustele, üksikisikutele. Just nagu pärisnimi, nõnda annab ka “linn” võime tajuda ja konstrueerida ruumi piiratud hulga stabiilsete, üksteisest eristatavate ja omavahel seotud omaduste alusel.

Tolles kohas, mida organiseerivad “spekulatiivsed” ja klassifitseerivad operatsioonid⁸, toimub ühtaegu nii juhtimine kui elimineerimine. Ühelt poolt viivad ümbertegemised, kohavahetused, akumu-

latsioon jms linna koostisosade ja funktsioonide diferentseerimise ja ümberjaotamiseni, teisalt heidetakse kõrvale kõik see, millega pole midagi teha – säärase funktsionalistliku administratsiooni “jätmed” nagu ebanormaalsus, hälve, haigus, surm jne. Muidugi, korra võrgustike tihenedes lubab progress aina rohkem jätmeid uuesti regulatsiooniringi viia ning teisebda puudujääke endid (terviseks, turvaks jms). Tegelikult aga ei lakka progress kunagi tekitamast seatud eesmärkidele otse vastupidiseid tulemusi: kasusüsteem genereerib kadu, mis mitmesugustes kasusüsteemist väljapoole jäävates viletsuse vormides ja selle seesmistes priiskamise vormides pidevalt tootmist “kulutamiseks” pöörab. Lisaks toob linna ratsionaliseerimine kaasa selle müüdistamise strateegilistes diskursustes, soodustab hüpoteesile rajatud kaalutlusi ning tagab lõppkokkuvõttes paratamatult linna hävingu.⁹ Ja viimaks annab funktsionalistlik organisatsioon eesõiguse progressile (ajale), pannes seega unustama progressi võimalikkuse eeltingimust – ruumi ennast, millest saab teadusliku või poliitilise tehnoloogia jaoks midagi mõeldamatut. Nõnda siis funktsioneerib Linn-mõiste ümberkujundamiste ja kohandumiste teostumispaigana, samuti sissetungide objektina, aga ka lakkamatult

⁷ Vt F. C h o a y, Figures d'un discours inconnu. *Critique*, aprill 1974, lk 293–317.

⁸ Linnatehnikaid, mis klassifitseerivad asju ruumiliselt, võib siduda “mälukunsti” traditsiooniga (vt F. A. Y a t e s, *L'Art de mémoire*. Paris, 1975). Suutlikkus teadmiste ruumilise korraldatuse rajamiseks (koos iga “paiga” vastavusega teatud “kujundile” või “funktsioonile”) lähtub oma toiminguis sellest samast “mälukunstist”. See “kunst” määrab ära ka utopiate iseloomu ja teda kohtame Benthami “Panoptikumis”. Stabiilne vorm sõltumata sisude (minevikud, tulevikud, olevikud) ja plaanide (säilitada või luua) kirevusest, mis on seotud teadmiste järjestike staatusetega.

⁹ Vt A. G l u c k s m a n n, Le totalitarism en effet. *Traverses*, 1977, nr 9, lk 34–40.

uute atribuutidega rikastuva subjektina: ta on ühtaegu nii masinavärk kui ka modernsuse kangelane.

Hoolimata kõigist moonetest, mida linna mõiste on iganes võinud arengus läbida, tuleb täna kindlasti tõdeda, et samal ajal kui linn leiab (diskursuse järgi) sotsiaal-majanduslikes ja poliitilistes strateegiatel rakendust totaliseeriva ja kvaasimüütilise määrgina, tõuseb linna elus aina rohkem esile see, mille urbanistlik projekt linnast välja arvas. Võimu keel “urbaniseerub”, kuid linn ise jäetakse vastuoluliste, väljaspool panoptilise võimu piire üksteist täiendavate ja kombineeruvate liikumiste mõju alla. Linnast saab poliitiliste legendide peateema, kuid see ei kujuta endast enam ette programmeeritud ja kontrollitavate operatsioonide välja. Linna ideologiseerivate diskursuste all vohavad väljalootava identiteedita, arusaadava toimeteta, ratsionaalselt läbinähtamatute – ja seega ka juhitamatute – jõudude septsused ja kombinatsioonid.

Praktikate taastulek

Linn-mõiste mandub. Kas see tähendab, et haiguse all, mis vaevab nii linna rajanud mõistust kui linnaga tegelevaid professionaale, kannatavad samavõrd ka linnade elanikud? Võib-olla käivad linnad alla just sedamööda, kuidas nurjuvad neid varem organiseerinud protseduurid. Kuid sääraseid analüüse ei maksa pimesi usaldada. Tarkuseteenrid on alati arvanud, et muutused, mis kõigutavad vaid nende eneste ideoloogiaid ja positsioone, ähvardavad

hävitada kogu universumi. Nad teevad oma teooriate viletsusest viletsusteooria. Kui nad lasevad oma eksitustel “katastroofidena” paista ning tahavad rahvast igasuguste juttudega “paanikasse” ajada – kas peaks neil siis taas kord õigus olema?

Me ei tarvitse aga jääda tolle diskursuse väljale, mis säilitab eesõigustatud seisundi, pöörates lihtsalt oma sisu vastupidiseks (rääkides nüüd progressi asemel hoopis katastroofist), vaid võime proovida teist teed – analüüsida mikroobseid, ühtaegu ainulaadseid ja mitmekesiseid praktikaid, mida urbanistlik süsteem pidanuks ohjeldama või maha suruma, kuid millel ometi on õnnestunud selle allakäik üle elada; jälgida noid pulbitsevaid protseduure, mida panoptiline administratsioon pole kaugeltki suutnud kontrollida ega kaotada ning mis on üha kasvavas seadusetuses taas tugevnenud, edasi arenenud ja imbutunud järelevalvevõrkudesse, jõudes loetamatuid, kuid kindlaid taktikaid järgides nii kaugemale, et neist iga päev juhindutakse ja neid salaja juurde luuakse – see on tõsiasi, mida üksnes jälgimisorganisatsioon oma tänapäeval sõgestunud võtete ja diskursuste abil varjab.

Seda teed võiks kirjeldada Michel Foucault' võimustruktuuride analüüsi jätkamise või ka täiendamisena. Tema võttis suuna tehniliste vahendite ja võtete uurimisele, “vähetahtsatele instrumentaalsustele”, mis siiski suudavad “detailide” organisatsiooni abil muuta inimliku mitmekesisuse “distsiplinaarseks” ühiskonnaks ning juhtida, eristada, liigitada ja hierarhiseerida igasuguseid hälbeid õpin-

¹⁰ M. F o u c a u l t, *Surveiller et punir*. Paris, 1975.

gutes, tervises, õigusemõistmises, sõjaväes ja töös.¹⁰ “Nende distsipliini tihti silmatorkamatute riugaste”, “väikeste, kuid veatute” mehhanismide tõhusus tuleneb suhetest protseduuride ja ruumi vahel, mida nad ümber jaotavad, et teha sellest “operaator”. Kuid millised *ruumipraktikad* vastavad neile distsiplinaarset ruumi tootvatele aparaatidele just selsamal alal, kus distsipliin kehtestatakse? Praeguses olukorras, mida iseloomustab juhtimise kollektiivse maailma ja ümberkohandumise individuaalse maailma vastuolu, ei muutu see küsimus sugugi vähem oluliseks, kui mõõnda, et tegelikult on just ruumipraktikad need, mis varjatult panevad paika sotsiaalse elu määravad tingimused. Tahaksin jälgida mõnda neist mitmepalgelistest, vastupidavatest, kavalatest ja kangekaelsetest protseduuridest, mis pääsevad distsipliini haardest, tarvitsemata lahku da distsipliini rakendusalt, ning mis peaksid viima meid igapäevaseid praktikaid, elamisruumi ja linna rahutukstegevat tuttavlikkust käsitleva teooriani.

2. Saalivate sammude kõne

“*Jumalanna ilmutab end kõnnakus*”
Vergilius, “*Aeneis*”, I, 405.¹¹

Lugu algab maapinnal, sammudest, mis seal astutakse. Samme on mustmiljon, kuid nad ei moodusta rida. Me ei saa neid loendada, sest igal ühikul on oma kvalitatiivne eripära: puute- ja liikumistaju stiil.

Sammude sahisev mass on loendamatu hulk ainukordsusi. Nende mäng kujundab ruumi. Nad põimivad paigad kokku. Särasena on jalakäijate mootorika üks neist “reaalsetest süsteemidest, mille olemasolu tegelikult loobki linna”, aga millel “pole mingit füüsilist asupaika”.¹² Nad ei lokaliseeru, küll aga loovad ise ruumi. Nad ei ole oma mahutisse rohkem sisse kirjutatud kui need hiina hieroglüüfid, mille vestlejad sõrmega oma käele joonistavad.

Muidugi, kõndimise protsesse saab märkida linnakaardile, nõnda et sinna jäädvustatakse nende jäljed (tihedamad seal, kus käiakse rohkem, hõredamad seal, kus käiakse vähem) ning trajektoorid (mis kulgevad siit-, mitte sealtkaudu). Kuid nagu sõnad, nii osutavad ka need jämedamad või peenemad jooned üksnes juba möödunu puuduolemisele. Marsruudikirjeldustest on kadunud see, mis oli: möödumise akt ise. Kõndimine, uitamine või vaateakende silmitsemine, mis ongi minejate tegevus, muundatakse punktideks, mis moodustavad plaanil kõike ühtsustava ja ilma kindla suunata joone. Niisiis jõuab meieni ainult sammude relikvt projektsiooni tasapindses mitte-ajas. Olles ise nähtav, muudab ta nähtamatuks operatsiooni, tänu millele ta ise üldse võimalikuks sai. Niisugune fikseerimine on ka lahutamatu seotud unustamise protseduuridega. Jälg asendab praktika. See toob ilmsiks geograafilise süsteemi (apla) olemuse: võimelisena tegevust loetavaks muutma, paneb ta seda tehes unustama maailmas olemise viisi.

¹¹ Vrd Vergilius, *Bucolica. Aeneis*. Tallinn, 1992, lk 72. Tlk. A. Oras. *Toim.*

¹² Ch. Alexander, *La cité semi-treillis, mais non arbre. Architecture, Mouvement, Continuité*, 1967.

Jalakäijate lausungid

Võrdlus kõneaktiga lubab meil minna kaugemale¹³, mitte jääda pidama pelga graafiliste esituste kriitika juurde, peatudes loetavuse piiridel ja piiedes sealt ligipääsmatut teisepoolsust. Kõndimise akt on urbanistlikus süsteemis seesama mis lausumine (*speech act*) keele või kuuldavale toodud lausungite suhtes.¹⁴ Kõige elementaarsemal tasandil on kõndimisel tõepoolest kolmekordne "lausuv" funktsioon: esiteks topograafilise süsteemi *omandamine* jalakäija poolt (niisamuti nagu kõneleja võtab omaks keele ja kohandub sellega); teiseks koha ruumiline *realiseerimine* (niisamuti nagu kõneakt on keele heliline realisatsioon); lõpuks eeldab see *suhteid* erinevate positsioonide vahel, see tähendab, pragmaatilisi "kokkuleppeid" liikumise vormis (niisamuti nagu verbaalne lausumine on "allokutsioon", "teise paigutamine enda vastu" ning kokkulepete sõlmimine vestluskaaslaste vahel).¹⁵ Niisiis näib, et võime kõndimist kõigepealt määratleda kui lausumisruumi.

Seda problemaatikat võiks muide laiendada kirjutamisakti ja kirjutatu vahelistele suhetele ning isegi üle kanda "liigutuse" (liigutuse ja pintsli tõmbe) suhetele lõpetatud pildiga (vormide, värvide jms-ga). Vaadeldes lausumist esmalt ainult verbaalse kommunikatsiooni väljal, poleks

lausumine seal midagi enam kui üks selle rakendusi, ja lausumise lingvistiline modaalsus oleks üksnes esmane tagasipeegeldus palju üldisemast eristusest süsteemis *rakendatavate vormide* ja selle süsteemi *rakendamismooduste* vahel, see tähendab, kahe "erineva maailma" vahel, sest "samad asjad" on kummaski välja joonistatud vastandlike reeglite järgi.

Sellest vaatenurgast näeme, et jalakäija lausumisel on kolm tunnusjoont, mis seda algusest peale ruumilisest süsteemist eristavad: kohalolu, katkestatus, "faatilisus".

Esiteks, kui ruumiline kord tõepoolest organiseerib võimaluste hulga (näiteks väljak, millel saab vabalt ringi kõndida) ja keeldude hulga (näiteks sein, mis takistab edasipääsu), siis kõndija aktualiseerib mõningad neist. Seeläbi teeb ta need nii olevaks kui paistvaks. Samas ta ka nihutab neid ja leiutab uusi, sest kõndimine annab oma kõrvalteede, kõrvalpeõigete või improviseatsioonide kaudu mõnele ruumielemendile eesõiguse, teisendab neid või jätab unarusse. Nõnda näiteks suurendab Charlie Chaplin oma jalutuskepi võimalusi: ta teeb ühe ja sama esemega mitmesuguseid toiminguid ning ületab piirid, mille on jalutuskepi kasutamisele seadnud selle objekti algne otstarve. Niisamuti muudab kõndija iga ruumilise tähistaja millekski muuks. Ja kui ta ühest küljest realiseerib vaid mõningad ehituskorra

¹³ Vt R. Barthes'i osutusi ajakirjas *Architecture d'aujourd'hui*, nr 153, detsember 1970 – jaanuar 1971, lk 11–13: "Me räägime oma linnast (...) selles lihtsalt elades, jalutades ja seda vaadates"; vt ka C. S o u c y, *L'image du centre dans quatre romans contemporains*. Paris, 1971, lk 6–15.

¹⁴ Vt arvukaid uurimusi, mis sellele teemale on pühendatud alates John Searle'i artiklist "What is a Speech Act?". Rmt-s: *Philosophy in America*. London, Ithaca, 1965, lk 221–239.

¹⁵ E. B e n v e n i s t e, *Problèmes de linguistique générale*. Kd 2. Paris, 1974, lk 79–88.

poolt ette antud võimalused (käib ainult siin, mitte seal), siis teisalt ta tekitab uusi võimalusi (näiteks luues otse- ja kaudteid) ning keelde (näiteks vältides teadlikult teid, mida peetakse lubatuks või kohustuslikuks). Seega – ta valib. “Linna kasutaja nopib välja lausutu kilde, et neid varjatult aktualiseerida.”¹⁶

Nõnda tekitab ta katkestuse, kas siis ruumilise “keelega” teatud tähistajaid välja valides või neid kasutamise käigus ümber paigutades. Mõni koht muutub tema valiku tagajärjel elutuks või haihtub sootuks, teistest koostab ta “haruldasi”, “juhuslike” või lubamatuid ruumilisi “väljendeid”. Kuid see juhatab meid juba kõndimise retoorika juurde.

Lausumise raames konstitueerib kõndija lähtuvalt oma asukohast läheduse ja kauguse, otsustab, mis on *siin* ja mis on *seal*. Tõsiasi, et määrsõnad *siin* ja *seal* on verbaalses kommunikatsioonis just nimelt kõneleva instantsi indikaatorid¹⁷, kujutab endast ühtelangevust, mis aina tugevdab lingvistilise lausumise ja kõndimis-lausumise paralleelsust; lisaks aga peab selline ruumitähistus (*siin-seal*), mida kõndimine paratamatult eeldab ja mis näitab ruumi omaksvõetust tol hetkel kellegi “mina” poolt, looma *teise* – selle “mina” suhtes *teise* –, ning rajama seeläbi kohtade konjunktiivse ja disjunktiivse liigenduse. Kolmest eelmainitud tunnusjoonest tõstaksin aga eriti esile “faatilist” aspekti, mõistes

selle all (nii nagu Malinowski ja Jakobson seda eristasid) nende terminite funktsiooni, mis kontakti loovad, säilitavad või katkestavad – näiteks “halloo”, “no hästi” jne.¹⁸ Kõndimine, mis vaheldumisi järgib ruumi ja sunnib ruumi ennast järgima, teeb ümbruse orgaaniliselt liikuvaks, muudab selle faatiliste *topos*’te järgnevuks. Ja kui faatiline funktsioon ehk püüe saavutada kommunikatsiooni iseloomustab juba häälitsevate lindude keelt ning kujutab endast “esimest verbaalset funktsiooni, mille lapsed omandavad”, siis pole sugugi üllatav, et see funktsioon, mis informatiivsele vestlusele eelneb või sellega paralleelselt toimib, niisamuti keksib või käpuli käib, tantsib või jalutab, õrnalt või jõuliselt mõjub... Just nagu halloo’de rida kajade labürindis.

Kõndimis-lausumise [*énonciation piétonnière*] nõnda kaardistamisest eraldanud, võiksime veel analüüsida selle modaalsusi ehk mitmesugust tüüpi suhteid, mis sellele on marsruutidega (või lausungitega). Kõndimine omistab marsruutidele kas tõeväärtuse (“aleetilised” modaalsused nagu paratamatus, võimatus, võimalikkus, sattumuslikkus), tunnetusväärtuse (“episteemilised” modaalsused nagu kindel, välistatud, tõenäoline, vaieldav) või viimaks veel kohustuslikkusega seotud väärtused (“deontilised” modaalsused nagu kohustuslik, keelatud, lubatud, vabatahtlik).¹⁹ Kõndimine jaatab, seab

¹⁶ R. Barthes, *op. cit.*; C. Soucy, *op. cit.*, lk 10.

¹⁷ E. Benveniste, *Problèmes de linguistique générale*. Kd 1. Paris, 1966, lk 253.

¹⁸ R. Jakobson, *Essais de linguistique générale*. Paris, 1970, lk 217.

¹⁹ Modaalsuste kohta vt H. Parret, *La Pragmatique des modalités*. Urbino, 1975; A. R. White, *Modal Thinking*. Ithaca, 1975.

kahtluse alla, saadab ohtu, moonutab, austab jne neid trajektoore, mida ta "kõneleb". Kõik modaalsused mängivad selles kaasa, muutudes igal sammul ning jaotudes proportsioonidesse – ridade kaupa ja vahelduva intensiivsusega, mis sõltub hetkest, marsruudist ja kõndijast. Lausumisoperatsioonid on lõpmata mitmekesised. Seega ei ole neid kuidagi võimalik nende graafiliseks jäljeks taandada.

Rännaku retoorika

Rändajate rajad toovad ilmsiks rea pöördedeid ja moondeid, mida võib võrrelda "fraasi sõnajärje" või "stilistiliste kujunditega". Kõndimises avaldub oma retoorika. Fraaside "järjestamise" kunstile vastab rajaleidmise, marsruudi suunamise kunst. Nagu tavakeel²⁰, nii eeldab ka viimati mainitud kunst eri stiilide ja tavade olemasolu ning kombineerib neid omavahel. *Stiil* annab omapära "lingvistilisele struktuurile, mis toob sümboolsel tasandil ilmsiks (...) ühe inimese fundamentaalse maailmas olemise viisi"²¹; stiil tähistab üht kordumatut eripära. *Tava* omakorda määrab kindlaks sotsiaalse fenomeni, mille kaudu kommunikatsioonisüsteem

tegelikkuses avaldub; tava on seotud normiga. Stiil ja tava joonistavad üheskoos välja "toimimisviisi" (samuti rääkimisviisi, kõndimisviisi jne), ent stiil kujutab endast alati ainulaadset sümboolika-kasutust, samas kui tava on teatud koodi element. Ühte põimudes moodustavad nad tava-stiili, olemise ja tegutsemise viisi.²²

Võtame nüüd kasutusse "elutsemise retoorika" mõiste – viljaka tee, mille avas Alain Médam²³ ja mida süstematiseerisid Sylvie Ostrowetsky²⁴ ja Jean-François Augoyard²⁵ – ning eeldame, et retoorikas katalogiseeritud "troobid" pakuvad meile mudeleid ja hüpoteese, mille abil analüüsida kohtade omaksvõtmise viise. Mulle näib, et retoorika mõiste rakendamise kehtivustingimusteks on kaks postulaati: 1) eeldus, et ka ruumipraktikad vastavad ehitatud korra põhielementide manipulatsioonidele; 2) eeldus, et nagu retoorilised troobid, nii kujutavad ka ruumipraktikad endast suhtelisi kõrvalekaldeid urbanistlikus süsteemis kindlaks määratud "sõnasõnalisest mõttest". Sel juhul oleksid sõnalisised kujundid ja kõndimise kujundid (viimastest oleks meil juba üks stiliseeritud valik: võrdlus tantsufiguuridega) üksteisega homoloogilised – mõlemad seisnevad "kä-

²⁰ Vt P. L e m a i r e, *Les Signes sauvages. Une philosophie du langage ordinaire*. Ottawa, 1981, eriti sissejuhatus.

²¹ A. J. G r e i m a s, *Linguistique statistique et linguistique structurale. Le Français moderne*, oktoober 1962, lk 245.

²² Samast nähtusest lähedases valdkonnas – tummade viipekeele retoorikas ja poetikas, vt E. S. K l i m a, U. B e l l u g i, *Poetry and Song in a Language without Sound. Rmt-s: The Role of Speech in Language*. Eds. J. Kavanagh, J. E. Cuttings. Cambridge (Mass.), 1975.

²³ A. M é d a m, *Conscience de la ville*. Paris, 1977.

²⁴ S. O s t r o w e t s k y, *Logiques du lieu. Rmt-s: Sémiotique de l'espace*. Paris, 1979, lk 155–173.

²⁵ J.-F. A u g o y a r d, *Pas à pas. Essai sur le cheminement quotidien en milieu urbain*. Paris, 1979.

sitlustes” või operatsioonides, mis puudutavad isoleeritavaid üksusi²⁶, ning “kahe-mõttelises ümberseadmistes”, mis pööravad ja nihutavad mõtet kahetähenduslikkuse poole²⁷, just niisamuti nagu liikuv objekt muudab ähmaseks ja mitmekordseks fotografeeritud objekti. Nende kahe mooduse analoogia on hästi märgatav. Lisaksin veel, et linnaplaneerijate ja arhitektide geomeetiline ruum näib olevat samaväärne “õige tähendusega”, mille lingvistid ja grammatikud konstrueerivad selleks, et saada enda käsutusse normaalne ja normatiivne tasand, millega suhestada “kujundlikud” hälbed. Tegelikult ei leidu seda “õiget” (ilma kujundliku tähenduseta) igapäevases kasutuses – ei kõnes ega kõndimises – mitte kuskil; see on pelk fiktsioon, mille samuti loob üks spetsiifiline tava – metalingvistiline teaduslik tava, mis just toda eristust läbi viies teistest eristubki.²⁸

Kõndimise žest kasutab ära ruumikorraldust, nii panoptiline kui too ka on: kõnd pole sellele võõras (see ei toimu kuskil mujal), aga ka mitte samavormiline (ruumikorraldus ei tee kõndimist selleks, mis ta on). Kõnd tekitab ruumikorralduses varje ja kahemõttelisust, viib sinna vargsi sisse hulganisti omaenda osutusi ja tsitaate (sot-

siaalseid mudeleid, kultuuritavasid, personaalseid koefitsiente). Ja kõnd ise on kesk ruumikorraldust järjestikuste kohtumiste ja juhuste tagajärg, mis teda lakka-matult teisendavad ja temast teisesuse vapi teevad; see tähendab, kõndimine kannab mööda ruumi laiali kõike, mis ruumikorralduse marsruutides üllatavat, läbitungivat või kütkestavat leidub. Just need erinevad aspektid niihästi loovad kui ka piiritlevad retoorikat.

Analüüsidest ruumipraktikatest kõnelevate juttude alusel “igapäevase väljenduse moodsat kunsti”²⁹, tõstis J.-F. Augoyard põhjapanevatena esile eelkõige kaht stiilifiguuri: sünekdohhi ja asündetoni. Ma usun, et neist põhiprintsiipidest, neist kahest teineteist täiendavast poolusest lähtudes joonistubki välja ruumipraktikate struktuur. Sünekdohh on kõnekujund, mille puhul “sõna kasutatakse tähenduses, mis on osa sellesama sõna teisest tähendusest”³⁰. Enamasti kasutatakse mingi terviku ühe osa nimetust, viitamaks kogu tervikule. Näiteks mõistetakse “pea” all “inimest” niisuguses väljendis nagu “ma ei tea, mis sellest helgest peast saanud on”; ja samamoodi peetakse oma teekonnast pajatades väikest kivimaja või mullahunnikut parkiks. Asündeton on sidesõnade, konjunkt-

²⁶ Oma analüüsis kulinaarsetest praktikatest loeb Pierre Bourdieu määravaks mitte toiduaineid, vaid nende prepareerimist. Vt P. B o u r d i e u, *Le sens pratique. Actes de la recherche en sciences sociales*, nr 1, veebruar 1971, lk 77.

²⁷ J. S u m p f, *Introduction à la stylistique du français*. Paris, 1971, lk 87.

²⁸ “Õige teooriast” [*théorie du propre*], vt J. D e r r i d a, *Marges de la philosophie*. Paris, 1972: “La Mythologie blanche”, lk 247–324.

²⁹ J.-F. A u g o y a r d, *Pas à pas*.

³⁰ T. T o d o r o v, *Synecdoques. Communications*, nr 16, 1970, lk 30. Vt ka P. F o n t a n i e r, *Les Figures du discours*. Paris, 1968, lk 87–97; J. D u b o i s *et al.*, *Rhétorique générale*. Paris, 1970, lk 102–112.

sioonide ja määrsõnade ärajätmine lauses või lausete vahel. Kõndides avaldub see läbitud ruumi selekteerimises ja killustamises. Kõndija hüppab üle kohtade ühendustest ja ka tervetest ruumiosadest, jättes need kõrvale. Sellest vaatepunktist meenutab igasugune kõndimine hüppamist või hüplemist, nagu lapsed keksivad “seotud jalu”. Kõndides praktiseeritakse konjunktiivsete kohtade vahelejätmist.

Tegelikult on need kaks rändamise figuuri teineteisega seotud. Sünekdohh paisutab ühte ruumielementi, laskmaks sel mängida “enama” (terviku) rolli ning kasutades seda terviku asemel (jalgratas või mööbliese kaupluse vaateaknal tähendab kogu tänavat või isegi linnaosa). Asündeton elimineerib, loob “vähemat”; ruumilises pidevuses avanevad puuduolemised, sellest säilivad ainult valitud tükid, võiks isegi öelda, et reliktid. Asündeton asendab tervikud fragmentidega (seab vähema enama asemele), sünekdohh sõlmib need taas lahti, kaotades konjunktiiv ja konsekutiivi (eimiski millegi koha peal). Üks tihendab: võimendab detaili ja minimaliseerib tervikut. Teine lõikab: kaotab pidevuse ja derealiseerib selle tõenäosuse. Ruum, mida praktikad nõnda töötlevad ja suunavad, muutub paisutatud singulaarsusteks ja eraldatud saarekesteks.³¹ Need paisutamised, kahandamised ja killustamised teevad retoorilisest tööst antoloogilist

(kõrvuti asetatud tsitaatidest koosneva) ja elliptilist (lünkadest, lapsustest ja allusioonidest koosneva) tüüpi ruumilise fraseerimise. Kõndimisfiguurid asendavad tehnoloogilise süsteemi sidusa ja ühtsustava, “seotud” ja simultaanse ruumi läbipääsudega, millel on müüdi struktuur – vähemalt kui mõista müüti diskursusena, mis käsitleb konkreetse eksistentsi kohta/mitte-kohta (või algupära), või rahvatarkuse-teri täis pikitud jutuna, allusiivse ja fragmentaarse loona, milles leiduvad augud suubuvad sotsiaalsetesse praktikatesse, mida see lugu sümboliseerib.

Ruumi seesuguse stilistilise metamorfoosi figurideks on žestid. Või pigem, nagu Rilke ütles, igiliikuvad “žestide puud”. Need panevad liikuma isegi ravigepedagoogilise instituudi tardunud ja masinlikustatud territooriumi, kus debiilsed lapsed hakkavad mängima ja tantsima oma “ruumiliste lugude”³² katusealuses. Need žestide puud kasvavad kõikjal. Nende metsad marsivad tänavail. Nad kujundavad lava ümber, kuid neid ei saa kujutlusvõime abil ühte kindlasse kohta fikseerida. Kui siiski tahta neid kuidagi illustreerida, sobiksid selleks vilkuvad ja vahelduvad pildid, kollakasrohelist ja metallsinised ilukirjad, mis hääletult kisendavad ning linna maa-aluseid tsoone viirutavad; tähtede ja numbrite “pitskiri”, püstoliga maalitud täiuslikud vägivalla žestid, kir-

³¹ Selle ruumi kohta, mille praktikad muudavad saarekeseks, vt P. B o u r d i e u, *Esquisse d'une théorie de la pratique*. Genève, 1972, lk 215 jj; P. B o u r d i e u, *Le sens pratique*, lk 51–52.

³² Vt A. B a l d a s s a r i, M. J o u b e r t, *Pratiques relationnelles des enfants à l'espace et institution*. Paris, 1976; samadelt autoritelt vt ka “Ce qui se trame”. *Parallèles*, nr 1, juuni 1976.

jutatud šivad, tantsivad graafikud, mis hetketi ilmuvad metroorongide mürina saatel: need on New Yorgi graffitid.

Kui ongi tõsi, et žestide metsad ennast näitavad, siis pole ikkagi võimalik nende kulgu pildil peatada ega nende liikumiste mõtet tekstis kirjeldada. Nende retooriline üleinimlikkus võtab võimust ning pühib minema urbanismi enda analüütilised, seostatud mõtted. See on "semantika eksirännak"³³, mille tekitavad massid, kes linna mõnes piirkonnas hajutavad ja teisel liialdatult esile tõstavad; nad väänavad, murendavad ja moonutavad linna korda, olgu see iseeneses nii liikumatu kui tahes.

3. Müütilised: see, mis "paneב käima"

Nende liikumiste figuurid (sünekdohhid, ellipsid jt) iseloomustavad ühtviisi nii "teadvustamatuse sümboolikat" kui ka "diskursuses avaldunud subjektiivsuse teatud tüüpilisi protseduure"³⁴. Sarnasus "diskursuse"³⁵ ja unenäo³⁶ vahel tuleneb samade "stilistiliste võtete" kasutamisest: järelikult puudutab see ka kõndimispraktikaid. "Vana troopide kataloog", mis pakkus Freudist Benveniste'ini kahe esimesena mainitud väljendusregistri retoorikale sobilikku inventari, kehtib samavõrd ka kolmanda, liikumispraktika puhul. Kui need kolm valdkonda on tõepoo-

lest paralleelsed, siis mitte ainult sel põhjusel, et kõikides valitseb lausumine, vaid ka sellepärast, et lausumise diskursiivne vallandumine oleneb nii sõnastamise, kujutlemise kui kõndimise puhul suhtest *koha*, kust see lähtub (seega lähtekoha, algupära), ja *mitte-koha* ("möödumise" viisi) vahel, mille see tekitab.

Niisiis, olles osutanud lingvistiliste formatsioonide ja kõndimisprotsesside sarnasusele, võime vahetada vaatepunkti ning käsitleda viimaseid teisest küljest – oneiriliste figuratsioonidena –, või vähemalt tõsta tol teisel tahul esile selle, mis on ruumipraktikas lahutamatu seotud kohakujutlustega. Kõndimine tähendab koha puudumist. See on lõputu puudulemise ja oma koha otsimise protsess. Ekslemine, mida linn ise juurde tekitab ja ühte kokku keskendab, teeb linnast suure sotsiaalse *kohatuse* kogemuse. Tõsi, loendamatuks kaduvväikesteks deportatsioonideks (kohavahetusteks ja retkedeks) pihustunud kogemuse, mida täiendavad oma põiminguis linnakudet loovate rändavate rahvamasside suhted ja ristumised ja mis lõpuks tähistatakse märgiga, mis peaks olema koht, aga on tegelikult ainult nimi – Linn. Identiteet, mille säärane koht annab, on seda enam sümboolne (puht nimeline), et hoolimata linnakodanike sotsiaalsest ja majanduslikust ebavõrdsusest ei leidu seal midagi peale reisijate sagimi-

³³ J. D e r r i d a, Marges de la philosophie, lk 287 (metafoori kohta).

³⁴ E. B e n v e n i s t e, Problèmes de linguistique générale. Kd 1, lk 86–87.

³⁵ "Diskursus" on Benveniste'i jaoks "keel, nii nagu teda võtaks omaks inimene, kes räägib ja seda intersubjektiivses situatsioonis". (E. B e n v e n i s t e, Problèmes de linguistique générale. Kd 1, lk 266.)

³⁶ Vt nt S. F r e u d, L'Interprétation des rêves. Paris, 1973, lk 240–300, nihkest ja tihendamisest kui "unetööle" omastest "figuratsiooni mehhanismidest".

se, üldises ringluses pruugitavate rendiela-
mute võrgustiku ning läbi näiliselt omaste
kohtade trampimise; see on üürikorterite
maailm, mida kummitab mitte-koht või
ka kohakujutlused.

Nimed ja sümbolid

Ruumipraktikate ja eelkirjeldatud
puuduolemise suhtele osutab just nimelt
see, et ruumipraktikad mängivad “päris-
nimedel” ja “pärisnimedega”. Käimise
suuna ja sõnade tähenduse suhte tulemusel
tekib ruumis kaks näiliselt vastandlikku
liikumist – üks neist on seotud väljaspool-
susega (kõndimine on iseenda välja-aseta-
mine), teine seespoolsusega (stabiilse tä-
histaja all ilmneb liikumine). Käimine
allub tõepoolest semantilistele tropismi-
dele;³⁷ seda tõmbavad ligi või tõukavad
eemale hämara tähendusega nimetused,
samal ajal kui linn ise muutub paljuski
“kõrbeks”, kus hullumeelsus ega isegi õud
ei esine enam varjude vormis, vaid muu-
tuvad, just nagu Genet’ teatris, kalgiks
valguseks, varjudeta urbanistliku teksti
tootjaks, mida kõikjal loob tehnokraatlik
võim ja mis seab iga elaniku järelevalve
alla (miks – pole teada). “Linn hoiab meil
pidevalt pilku peal ja me ei suuda seda
iivelduseta taluda,” ütleb üks Roueni ela-
nik.³⁸ Pärisnimed uuristavad ruumidesse,
mida võõras mõistus halastamatult läbi
valgustab, varjatud ja tuttavlike tähenduste
varjupaiku. Nad “loovad mõtte ja suu-

na”³⁹. Teisisõnu, nad ajendavad liikumisi
just nagu sisemised kutsumused või amet-
likud väljakutsed, mis suunavad ja moo-
nutavad teekonda, andes sellele seni ette-
nägematuid mõtteid (või suundi). Pärisni-
med loovad kohtades mitte-koha, muuda-
vad kohad üleminekukohtadeks.

Kui mu Sèvres’is elav sõber läheb Pa-
riisis külla oma emale, kes elab teises lin-
naosas, kulgeb ta mööda Saints-Pères’i ja
Sèvres’i tänavaid. Nende tänavate nime-
dest moodustub lause, mille tema jalad
tema enese teadmata kokku panevad.
Tänavate ja majade numbrid (112. tänav
või Saint Charles’i tänavaja maja nr 9.)
mõjutavad magnetväljana trajektoore ning
võivad painata ka kujutlusilma. Mu teine
sõber väldib alateadlikult tänavaid, mis
kannavad nime ja seetõttu “tähistavad”
tema jaoks käsklusi või teatud identitee-
te samal viisil nagu ametlikud väljakutsed
ja klassifikatsioonid; ta tõttab mööda ni-
meta ja märgistamata radu. Kuid selgi
juhul on just pärisnimed need, mis pane-
vad ta liikuma, ehkki negatiivsel moel.

Mis siis ikkagi pärisnimede kaudu
kuuldavale tuleb? Koondunud linna pea-
lispinda hierarhiseerivatesse ja semantili-
selt korrastavatesse konstellatsioonidesse,
toimides operaatoritena kronoloogilistes
süsteemides ja ajaloolistes õigustustes,
minetavad need sõnad (*Borrégo, Botzaris,*
Bougainville...) vähehaaval – otsekui ku-
lunud mündid – neisse vermitud väärtu-
se, kuid nende tähistamisvõime kestab

³⁷ Tropismid – suundused, kohakindlate organismide, eriti taimede liigtused, mis tulenevad kindlasuunalistest ärritajatest. *Tlk.*

³⁸ Ph. Dard, F. Despois *et al.*, *La Ville, symbolique en souffrance*. Paris, 1975, lk 200.

³⁹ Originaalis: *ils font sens; sens* tähendab prantsuse k-s nii ‘mõtet’ kui ‘suunda’, ja siinkohal ongi autor mõlemat silmas pidanud, mis aga ei ole ühe sõnaga eesti keelde tõlgitav. *Tlk.*

kauem neile algselt omistatud otstarbest. *Saints-Pères, Corentin Celton, Place Rouge...* Need nimed võtavad kergesti vastu polüseemiat, mida mõeldud neile omistavad; kaugenedes kohtadest, mida nad kunagi pidid tähistama, saavad neist kujutuslikud kohtumispaigad teekonnal, mida nad metafoorideks muutununa ise suunavad – põhjustel, mis ei ühti enam neile algselt antud väärtusega ning mis võivad olla möödakäijatele teada või teadmata. See kummaline toponüümia hõljub tõelistest kohtadest irdunult linna kohal otsekuu varitsevate “mõtete” pilvine geograafia, juhtides sealt ülevalt füüsilisi jalutuskäike: *Place de l’Etoile, Concorde, Poissonnière...* Nimede konstellatsioonid suunavad liiklust, just nagu reisidel juhitud taevatähtedest. “Concorde”i väljakut pole olemas,” ütles Malaparte, “see on idee.”⁴⁰ Kuid see on midagi enam kui “idee”. Me peaksime veel ja veel võrdlusi tegema, saamaks selgust pärisnimede maagilistes jõududes. Näib, nagu kannaksid rändajad pärisnimesid käes, lastes neil end ühtviisi nii juhtida kui ehtida.

Sidudes žeste ja samme, rajades mõtteid ja suundi, püüavad need sõnad oma esialgsel määratlust tähendusest tühjendada, ära kulutada. Nii saavad nad vabadeks, hõivatavateks ruumideks. Olles semantiliselt hõrenenud, suudavad nad oma rik-

kalikke võimalusi sisaldavas määramatuses välja liigendada teise, poeetilise geograafia, mis lasub täht-tähele, olgu siis lubatud või keelatud tähenduste geograafia kohal. Nad rajavad liikluse funktsionalistlikus ja ajaloolises korras vargsi uusi marsruute. Käimine järgib neid: “Täidan suure tühja ruumi kauni nimega.”⁴¹ Inimesi panevad liikuma just tähendustest järele jäänud väärtuslikud reliktid, teinekord ka nende tühised jäänused, enda vastandiks pöördunud suurte ambitsioonide riismed.⁴² Samme sümboliseerib ja suunab eimiski või peaaegu-eimiski – nimed, mis on just nimelt lakanud olemast “päris”.

Neis sümboliseerivates tuumades joonistuvad välja (ja võib-olla saavad aluse) kolm ruumipraktikate ja tähistamispraktikate suhete erinevat (kuid seotud) funktsiooni: *usutavus, mäletatavus ja esialgsus [primitif]*. Need tähistavad seda, mis “lubab” ruumi omaks võtta (või teeb selle võimalikuks või usutavaks); samuti seda osa vaikivast või taandunud mälestusest, mis omaks võetavas ruumis kordub (või ennast taas meelde tuletab); ja lõpuks seda, mida omaks võetud ruumis struktureerib ja lakamatult tähistab lapselik algupära (*infans*)⁴³. Need kolm sümboolset vahendit (legend, mälestus ja kujutus) organiseerivad *topos*’ed nii linna enda diskursuses kui ka linna kohta käivas diskursuses –

⁴⁰ Vt ka nt epigraafi P. Modiano romaanis “Place de l’Etoile”. Paris, 1968.

⁴¹ J. d u B e l l a y, Regrets, 189.

⁴² Nt suur ambitsiooniline linnaprojekt Sarcelles, mille nimi on muutunud linnaelanike jaoks sümboliks ja kehastab kogu Prantsusmaa jaoks totaalset läbikukkumist. See äärmuslik ümberkehtastumine pakub kokkuvõttes linnaelanikele “prestiiži”, erandlikku identiteeti.

⁴³ Originaalis: *une origine in-fantine (infans)*. Autor vihjab ladinakeelsele sõnale *infans*, mis tähendab: *see, kes ei räägi*. Niisiis tasub siin tähele panna nende struktuuride sõnatust, mis eestikeelsest sõnast ‘laps’ kuidagi kuuldavale ei tule. *Tlk.*

viisil, mis ei allu urbanistlikule süstemaatilisusele. Neid võib ära tunda juba pärisnime funktsioonides: nad muudavad koha, mille rüütavad teatud sõnaga, elamiskõlblikuks või usutavaks (tühjenedes klassifitseerivast jõust, saavad nad võime “lubada”, “läbi lasta” midagi muud); nad tuletavad meelde ja kutsuvad välja vaime (kadunuks peetud surnuid), kes liigutavad veel, peitununa žestidesse ja kõndivatesse kehadesse. Ja kuivõrd nad nimetavad, see tähendab, suruvad peale teise antud ettekirjutuse (loo), ning teisendavad funktsionalistlikku identiteeti, sest seisavad ise sellest lahus, tekitavad nad kohas tolle erosiooni ehk mitte-koha, mille sinna õõnestab teise antud seadus.

Usutavad ja mäletatavad: elamiskõlblikkus

Pealtnäha paradoksaalsel kombel on diskursus, mis paneb uskuma, ühtlasi seesama, mis jätab ilma tollest, mille ta ise ette kirjutab, teisisõnu, mis iial ei anna seda, mida lubab. Ehkki see diskursus kaugeltki ei väljenda tühjust ega kirjelda millegi puudumist, loob ta tühjust. Ta teeb tühjusele koha. Ja nõnda ta kujundab päevi; ta “lubab” mängida kindlaksmääratud kohtade süsteemis. Ta “võimaldab” tekitada mänguruumi (*Spielraum*) identiteetide analüütilisel ja klassifitseerival malelual.

Ta teeb elamiskõlblikuks. Seepärast kirjeldan ma seda kui “kohalikku võimu” [*autorité locale*]. See on süsteemipuu, mis küllastab kohtade tähendust, taandab nad tähendusele, muutes selle peaaegu “talumatuks”. Seega on sümptomaatiline tendents, et funktsionalistlik totalitarism püüab noid kohalikke võime elimineerida (ka juhul, kui ta programmeerib mängu ja pidustusi), sest need rikuvad süsteemi ühehäälsust. Totalitarism ründab seda, mida ta väga tabavalt nimetab *ebausuks* [*superstitions*]:⁴⁴ ülemääraseid, piiri ületavaid semantilisi kihte, mis poevad sisse “enama” ja “liialdusena”, andes ajaloo või poeesia valdusesse osa territooriumist, mida tehnikalistlike põhjuste ja finantsilise rentaabluse eestseisjad tahaksid endale hoida.

Pärisnimed juba ongi tegelikult “kohalikud võimud” või “ebausk”. Ka need asendatakse numbritega: telefonis ei valita enam nime *Opera*, vaid seda asendav number 073; mitte enam *Calvados*, vaid 14. Niisamuti läheb lugude ja legendidega, mis kummitavad linnaruumis just nagu mingid üleliigsed ja väljast tulnud asukad. Neile peetakse nõiajahti lihtsalt tehnstruktuuri loogika järgi. Kuid lugude väljajuurimine (just nagu hävitatakse puud, salud ja varjulised paigad, kus need legendid elavad)⁴⁵ teeb linnast “piinleva sümboolika”.⁴⁶ Nii tehakse linn elamiskõlb-

⁴⁴ Autor viitab prantsuskeelse sõna eelkäijale, ladinakeelsele sõnale *superstitio*, mis omakorda tuleneb sõnast *superstare* – ‘kõrgemal asuma, millegi kohal asetsema’. See etümoloogiline taust läheb kaduma eestikeelses vastes “ebausk”. *Tlk.*

⁴⁵ F. L u g a s s y, Contribution à une psychosociologie de l'espace urbain. L'habitat et la forêt. Paris, 1970.

⁴⁶ Ph. D a r d, F. D e s p o n s e t al., La Ville, symbolique en souffrance.

matuks. Siis saavad tõeks ühe Roueni elaniku sõnad: “Ei, siin pole ühtegi erilist kohta, välja arvatud minu enda kodu – see on kõik... Siin pole midagi.” Ei midagi “erilist” – see tähendab, et miski pole tähendusrikas, miski ei avane mälestuses ega muinasloos, miski ei kannu teisesuse märki. Usutavaks jääb ainult oma kodukoobas, kus veel mõnda aega säilivad legendide urbed, varjude praod. Peale selle on ühe linnakodaniku sõnul olemas ainult “kohad, kus ei saa enam millessegi uskuda”.⁴⁷

Just tänu sellele, et kohalegendid annavad võimaluse tähendusrikkaid vaikimisi keldrisse tallele panna ja sõnadeta lugusid pööningul säilitada – või pigem tänu võimele rajada kõikjal keldreid ja pööninguid, tekitavad nad (*legenda*: see, mida tuleb lugeda, aga ka see, mida saab lugeda) igal pool väljapääse, lahkumise ja naasmise teid – järelikult elamiskõlblikke ruume. Kahtlemata asendavad jalutuskäigud ja reisid väljapääse, äraminekuid ja tagasitulekuid, mida vanasti võimaldasid legendid, mis tänapäeva kohtadel puuduvad. Füüsilisel ringiliikumisel on samasugune rännufunktsioon nagu eilsel või tänasel “ebausul”. Reisimine (nagu kõndiminegi) asendab legende, mis avasid ruumi teisesusele. Sest mida siis rännak lõpuks muud annab kui mitte võimaluse teatud tagasipöördumise tulemusel “avastada omaenda mälu tühermaid”; rändur võib kaugetesse paikadesse põigates taas märgata, kui häm-

mastav on tema oma kodu ümbrus, ning “leiutada” uusi kalleid mälestusi ja legende (“pildikesi mahasalatud Prantsusmaa maakohtadest”, “muusika- ja luulekatkeid”).⁴⁸ Lühidalt, kas pole rändamine nagu “vallajuurdumine oma algupärast” (Heidegger)? Niisugune pagulus, kuhu minnakse kõndides, toodab väga täpselt seda legendaarsust, mis puudub käesoleval hetkel lähedasel kohal; see on fiktsioon, mida muuseas iseloomustab samasugune kahetisus nagu unenägu või rännuretoorikat – see on nihke ja tihendamise tagajärg.⁴⁹ Järelikult võime neid tähistamispraktikaid (mis seisnevad endale legendide jutustamises) pidada niisama tähtsaks nagu igasuguseid ruumide leiutamise praktikaid.

Eelmainitud vaatepunktist lähtudes ei ole nende tähistamispraktikate sisu ega ammugi mitte neid organiseeriv printsiip sugugi vähem tähendusrikas sellepärast, et tegemist on legendidega. Kohapajatused on peen töö. Nad koosnevad maailma jäänustest. Isegi kui nende “ebausuilmitingute” kirjanduslik vorm ja subjektiivne skeem vastavad kindlatele mudelitele, mille struktuure ja kombinatsioone on viimasel kolmel aastakümnel üsna palju kordi analüüsitud, koosneb nende materjal (kõik “manifestatsiooni” retoorilised detailid) ikkagi nimetamistest, taksionoomiatest, heroilistest või koomilistest predikaatidest jms – ühesõnaga, pihustunud semantiliste kohtade kildudest. Need

⁴⁷ Ph. Dard, F. Despons *et al.*, *La Ville, symbolique en souffrance*, lk 174, 206.

⁴⁸ C. Lévi-Strauss, *Tristes tropiques*. Paris, 1955, lk 434–436 (eesti k-s: *Nukker troopika*. Tallinn, 2001, lk 445–447).

⁴⁹ Sama võiksime tõdeda reisifotode kohta, mis asendavad lähtepeaiga legende.

heterogeensed, isegi vastandlikud elemendid täidavad jutustuse homogeense vormi. Ette antud raami, pealesurutud korra piiresse sugenevad lisandused ja teisesused (mujalt, väljastpoolt pärinevad detailid ja täiendused). Niisiis on ruumipraktikad ka ehituskorraga seotud. Ilmneb, et tähenduse ellipsid, kõrvalekalded ja kaod on ehituskorra pealispinna kõikjal läbi torkinud ja augustanud: ehituskord on sõeljas kord.

Verbaalsed reliktid, millest jutt koosneb ning mis on seotud unustusse vajunud lugude ja arusaamatuks muutunud žestidega, asetsevad üksteise kõrval kollaažis, kus nende suhted pole läbi mõeldud ja kus nad seepärast moodustavad vaid sümboolse terviku.⁵⁰ Nad liigenduvad lünklikult ja tekitavad nõnda teksti struktureeritud ruumis antitekste, varjumise ja põgenemise võimalusi, läbipääse teistele maastikele, just nagu keldrid ja kõrvalsed parginurgad: "Oo, massiivid, oo mitmused".⁵¹ Jutud, mis päästavad valla pihustamisprotsesse, vastanduvad *kõmule*, sest viimane on alati käskiv ja kehtestav, ruumi nivelleerimise tagajärg; kõmu tekitab massiliikumisi, mis tugevdavad korda, sest nad on lisaks tegema-panemisele ka veel uskuma-panevad. Jutustused mitmekesistavad, kuulujutud ühtlustavad. Isegi kui jutustused ja kuulujutud põhimõtteliselt võivad teineteises vastastikku võnkeid tekitada, näib tänapäeval toimuvat pigem kihistumine: jutud

privatiseeruvad ning tõmbuvad korterite, perekondade või indiviidide varjulistesse nurkadesse, samal ajal kui meediakõmu kõige üle laotub, *Linnana* (mis on teatud anonüümse seaduse isandsõna) kõik pärisnimed välja tõrjub ning kõik ebausulmingud, mis on süüdi selles, et nad talle ikka veel vastupanu avaldavad, lämmatab või vähemalt nendega võitleb.

Juttude hajumine osutab juba ka mäletatava hajumisele. Tegelikult on mälu anti-museum: ta pole lokaliseeritav. Mälust tuleb ainult sähvatusi legendidesse. Nii objektid kui sõnad on iseeneses õõnsad, sisutud. Minevik magab seal, nagu ka igapäevastes kõndimise, söömise, magamaheitmise žestides, milles suiguvad möödunud aegade revolutsioonid. Mälestus on ainult rändav nägus prints, kes hetkeks äratab meie nõiutud metsas Uinuvad Kauritarid – meie sõnadeta lood. "*Siin* asus pagaripood." "*Seal* elas ema Dupuis." Hämmastaval kombel kujutavad need läbielatud kohad endast puuduoleva kohalolu. See, mis end näitab, tähistab seda, mida enam ei ole: "*Näete, siin oli...*" – aga seda pole enam näha. Näitavad asesõnad nimetavad siin nähtava nähtamatuid identiteete. Tegelikult just selles koha definitioon seisnebki: see on rida ümberpaigutusi ja teda ennast moodustavate killunenud kihtide vahelisi mõjutusi, see on mäng kõigis neis liikuvais kihtides.

⁵⁰ Termineid, mille vahekorrad pole läbi mõeldud, vaid suhestatud vajalikkuse alusel, võib nimetada sümboolseteks. Sellise määratluse kohta, mille järgi sümbolism on kognitiivne seadumus, mida iseloomustab läbimõelduse "defitsiit", vt D. S p e r b e r, *Le Symbolisme en général*. Paris, 1974.

⁵¹ F. P o n g e, *La Promenade dans nos serres*. Paris, 1967.

⁵² Lyoni äärelinna elanik (Pierre Mayoli intervjuu); vt Luce Giard'i ja Pierre Mayoli raamatu "Habiter, cuisiner" 2. köide.

“Mälestused seovad meid selle paigaga. Need on täiesti isiklikud, need ei huvitaks kedagi teist, aga lõpuks sünnib ikka just niimoodi linnajao vaim.”⁵² Ei leidu kohta, kus ei kummitaks terve hulk vaime, kes seal vaikuses redutavad ja keda võib “välja kutsuda” või kutsumata jätta. Elatakse ainult kohtades, kus kummitab – see skeem on otse vastupidine *Panoptikumi* skeemile. Ent “vaimud” – nagu need Notre-Dame’i kuninglikud gooti skulptuurid, mis katkistena müüriti kahe sajandi eest ühe Chaussée-d’Antini elumaja keldrisse⁵³ – ei räägi enam, kui neid ei nähta. See on vaikiv teadmine. Sellest, mida teatakse, kuid mis maha vaikitakse, jõuavad “meie sekka” ainult pool-sõnad.

Kohad on killustunud ja kokku tõmbunud lood, nad on möödanikud, mille teised on näpanud endale lugemiseks, nad on aegade kuhjatiseid, mis võivad küll taas laiali valguda, kuid pigem püsivad ootel jutustustena, jäädes ise piltmõistatuseks; ja lõpuks on nad sümbolisatsioonid, mis nagu tsüstidena peituvad keha valus või naudingus. “Siin armastan ma ennast väga”⁵⁴: see on ruumipraktika, mille hästi olemine toob tagasi keelde, kus see hetkeks sähvatuseks välja joonistub.

Koht, lapsepõlv ja metafoorid

“Metafoor on ühte asja tähistava nime ülekandmine teisele asjale.”
Aristoteles, “Poeetika”, 1457 b⁵⁵

Mäletatav on see, mida saab kohast kujutleda. Juba tolles palimpsestlikus kohas liigendub subjektiivsus välja puudolu alusel, mis teda struktureerib nagu eksistents ning paneb ta “olemas olema”, *Dasein*.⁵⁶ Ent nagu juba nägime, ei saa see olemas olemine teoks kuskil mujal kui ruumipraktikates, see tähendab, *teiseks ülemineku viisides*. Lõpuks tuleb seal ära tunda otsustav ja algupärane kogemus, mis üha kordub mitmesugustes metafoorides: nimelt kogemus, mille laps saab ema kehast eristudes. Just siis saavad võimalikuks ruum ja subjekti lokaliseerimine ruumis (“mitte-tervik”). Me ei hakka pikalt peatuma tuntud analüüsil, mille Freud esitas kõnealusest aluskogemusest, jälgides oma pooleteiseaastase pojapoja mängu: pois viskas nõõri otsa seotud niidirulli endast rahuloluhüüatuse *o-o-o-o* saatel eemale (*fort*, mis saksa keeles tähendab “ära”, “läinud” või “ei suutnud”) ning tõmbas selle siis enda juurde tagasi, hüüdes rõõmsalt *da* (mis pidi tähendama “siin”,

⁵³ *Le Monde*, 4. mai 1977.

⁵⁴ Vt eespool viide 52.

⁵⁵ Vrd J. Undi tõlge: “Ülekanne on võõra nime kandmine kas soo <mõistelt> liigile, liigilt <soo> mõistele, liigilt liigile või taolisuse põhjal”. Aristoteles. Luulekunstist (Poeetika). Tallinn, 2003, lk 47. *Toim.*

⁵⁶ Originaalis: *être là*; see tähendab üldiselt ‘olemasolemist’, sõna-sõnalt ‘seal olemist’, ‘sel kohal seal olemist’. Niisiis aitab prantsuse keel siin kaasa järeldusele, et olemas olla tähendab just nimelt kohal olla. *Dasein* (mõiste, mida Heidegger kasutas inimese kohta) tähendab saksa k-s sedasama ‘kohal olemist’, ‘olemasolemist’. *Tlk.*

“tagasi tulnud”)⁵⁷; piisab, kui jätame meelde selle (ühtaegu ohtliku ja rahuldust pakkuva) lahtirebimise eristamatusest, mis valitses emaihus, mida antud juhul sümboliseerib niidirull. Lahkumine emast (see, et ta ajuti kaob ja et mõnikord laseb laps tal kaduda) konstitueeribki puudulemisele tugineva lokalisatsiooni ja väljaspoolsuse. Juubeldav manipulatsioon, mis laseb emaliku objekti “ära saata” ja ühtlasi kaotada *iseenda* (kuivõrd ollakse identne tolle emaliku objektiga), võimalus olla olemas ilma teiseta (olla olemas just teise puudumise tõttu), kuid paratamatus suhtes tolle kadunuga – see ongi “esmane ruumiline struktuur”.

Kahtlemata on võimalik niisuguses diferentseerimises kaugemale minna – nimetamiseni, mis juba eraldab meessoolisena identifitseeritud loote emast (aga kuidas on tüdrukuga, kes sellest hetkest peale on paigutatud teistsugusesse suhtesse ruumiga?). Tolles alguses mängus, nagu ka lapse “juubeldavas elevuses”, kui ta peeglisle vaadates tunnistab ennast *ühheks* (see on *tema*, ühtsustatav), ehkki näeb ainult *teist* (*miskit* – kujutist, millega ta ennast samas-

tab) – on oluline just “ruumi omastamise” protsess, mis määrab ülemineku teisesusse nii olemise kui ka koha seaduseks. Seega tähendab ruumi praktiseerimine lapsepõlve juubeldava ja vaikiva kogemuse kordamist; see tähendab antud kohas *teine olemist* [*être autre*] ja *teisesusse, teisale minemist* [*passer à l'autre*].

Nõnda algab kõndimine, mida Freud võrdleb emakese maa jalge alla tallamisega.⁵⁸ See mina ja minu suhe määrab edaspidi kindlaks koha sisemised teisenemised (koha kihtide vahelised mängud), samuti ühte kohta kuhjunud lugude vallakätkemise rännakutes (ringkäikudes ja reisides). Lapsepõlv, mis determineerib ruumipraktikaid, avardab ajapikku oma mõjutusi, paisub, ujutab üle privaatsed ja avalikud ruumid, purustab nende loetavad pealispinnad ning loob plaanipäraselt rajatud linnas “metafoorse” linna; või siis põhjustab nihke, millest unistas Kandinsky: “Kõigi arhitektuurireeglite järgi rajatud suure linna paiskab korruga segamini kõiki arvutusi trotsiv jõud”.⁵⁹

Prantsuse keelest tõlkinud Mirjam Lepikult

⁵⁷ Vt kahte analüüsi Freudi teostes “Unenägede tõlgendamine” ja “Sealpool mõnuprintsipi” (eesti k-s: Ahistus kultuuris. Sealpool mõnuprintsipi. Tallinn, 2000, lk 110–112). Vt ka S a m i - A l i, L'espace imaginaire. Paris, 1974, lk 42–64.

⁵⁸ S. F r e u d, Inhibition, symptôme et angoisse. Paris, 1968.

⁵⁹ V. K a n d i n s k y, Du spirituel dans l'art. Paris, 1969, lk 57.

MICHEL DE CERTEAU (1925–1986) on üks 20. sajandi omanäolisemaid prantsuse mõtlejaid, kelle tööd on leidnud laias maailmas avastamist ennekõike viimasel kümnendil. Certeau mahukas looming kätkeb 16.–17. sajandi müstikute kirjatööde editsioone ja analüüse, esseid ajalookirjutuse olemusest, psühhoanalüüsist ja teoloogias, uurimusi argikäitumise praktikatest jne. Certeau elukäik on samavõrd kirev kui tema loomingki: ta õpib ülikoolis ajalugu, teoloogiat ja filosoofiat, astub 25-aastaselt Jesuiitide Ordusse, kuulub Lacani Ecole freudienne'i asutajate hulka, õpetab mitmes Pariisi ülikoolis, seejärel Genfis ja viimaks mitu aastat Californias. 1986. aastal sureb ta vähki. Käesolev peatükk on tõlgitud tema ühest tuntumast raamatust *L'invention du quotidien* (1980), mis sisaldab 1970. aastatel Certeau juhtimisel läbi viidud argielu uuringute esialgseid tulemusi ja analüütilisi mudeleid. (Samast tekstist on varem inglise keele kaudu eestindatud katke *Sirbis* 26.02.1999.)

M.T.

JUSSI S. JAUHAINEN

KRIITILISE LINNAURIMISE TAUSTAST JA VÕIMALUSTEST EESTIS

Linnad koosnevad töö ja tarbimise, liikumise ja püsimise, mängu ja loovuse, põnevuse ja igavuse kohtadest, kus eksisteerivad üheskoos tegevused, mida on raske ühtsena määratleda või saab seda teha vaid kujutluses.¹ Tarbimine on siiski tegevus, mis sellest mitmekesisusest hoolimata linna kõiki ülejäänud tegevusi ühendab – olgu otseselt või kaudselt. Linna peab üleval tarbimine ja linnaruumist on saamas tarbimisese.

1990. aastatel Eestis toimunud muutuste kõige nähtavam tulemus on kaubastumine. Suurimate linnade tänavapildis asendab defitsiitkaubanduse halle ja tühje lette märkide, asjade ja esemete värvikas paljusus. Ostukeskusi on kerkinud nagu seeni pärast vihma. Tundub, et Euroopa uste avanemisega on alanud lausa paduvihm. Igale poole endistesse tööstusrajoonidesse ja uutele aladele rajatakse kaubamaju ja meelelahutuskeskusi. Linnadesse ja nende lähedusse tekib uusi, kirju välimusega ning avatud või suletud väravaga elamurajoone. Tekivad mobiilsed tarbimisvõimalused. Linnaruumis sebitakse nagu sipelgapesas.

Tallinnasse maanduva lennuki aknast avaneb pilt, kus kodanikud rabelevad ostukeskusest teiseni nagu sipelgad seente

vahel. Ostukeskus ongi sipelgapesa, kuhu kodanikud kannavad kokku raha, mis tasapisi kuhjub ja mille tulemusel ostukeskus-pesa laieneb. Inimesed teevad palverännakuid Tallinna, Tartu ja teiste linnade ostukeskustesse. Tasapisi on Tartust ja Tallinnast moodustunud Tarbilinn, kus ostja on kuningas, jumalaks on kaup ja kuninga suhtlus jumalaga toimub tarbimisena raha vahendusel.

Tänapäeva linna iseloomustab paljude tegevuste ja kohtade samaaegne üksteise peale ladestumine. Eesti linnade sisenemine maailma tarbimisruumi toimub inimeste igapäevapraktikate kaudu. Seda kirjeldab hästi loosung, mis käidi välja 1960. aastatel seoses Kuu vallutamise (kus teadaolevalt ostukeskusi veel ei ole): “väike samm ühele inimesele, aga suur kogu inimkonnale”. Kas astumine globaalse majanduse tarbimismaailma oli eestlasele ja Eesti linnadele sujuv samm või komistas sealjuures ka keegi?

Kriitiline lähenemisviis linna- uurimises

Et jõuda mingite järeldusteni kaasaegse linna kohta, on oluline neid linna vaadel-

¹ A. A m i n, N. T h r i f t, Cities reimagining the urban. Cambridge, 2002.

da, neis liikuda, linnaellu siseneda. Kuid akadeemilises mõttes jääb muidugi üksnes otsese kontekstiga tutvumisest väheks. Tänapäeva linna uurimiseks on vaja ka uusi ideid, kuna nii Eesti kui teiste maade linnad on viimase paari aastakümne jooksul oluliselt muutunud.

Üleminekuaastate Eestis on linnade arengu analüüsile hämmastavalt vähe tähelepanu pööratud, ehkki eelkõige just linnad peegeldavad ekraanina ja vahendavad sõlmpunktidenä sisselülitumist sellesse uude märkide, kaupade ja tarbimise maailma.

Eesti uusliberaalses tormijooksus globaalse majanduse poole on kahjuks kõrvalle lükatud paljud akadeemilised lähenemisviisid, mis linnade uurimisel kasulikud võiksid olla. Eriti pean siin silmas kriitilist käsitlusviisi, mis on mõjutatud läänelikust marksismitõlgendusest ja mõnedest Frankfurti koolkonna esindajate ideedest. Käesolevas kirjutises ongi mu eesmärgiks tutvustada lugejaid lühidalt kriitilise linna uurimisega, mis kunagi tõsiselt Eestisse pole jõudnud. Tõsi, 1970.–1980. aastatel, läänelikust marksismist mõjutatud kriitilise linna uurimise tipp-perioodil, ilmus ka Eestis linna uurimusi, kus oli viiteid Marxile ja marksismile. Kuid see “kriitilisus” tähendas kahjuks pigem kohustuslikku refereeringut kui sisulist vaatenurka linnaanalüüsimisel.² Tänapäeval on olukord

teine ning kriitiline ja uusmarksistlik lähenemisviis võiksid anda häid võimalusi linnade uurimiseks ka Eestis. Marx on surnud ning vaevalt EL-i ja NATO-ga liitunud Eestis keegi veel tõsiselt kardaks seda kommunistliku manifesti tonti, mis üle-eelmisel ja eelmisel sajandil käis ringi mööda Euroopat.

Kui vaadelda vastseid suundumusi linna uurimises, on märgata, et kriitiline lähenemine ja uusmarksism on taas esile tõusmas. Seda lähenemisviisi on kasutatud uurimaks globaliseerumise tagajärgi, sh uusi sotsiaalseid liikumisi linnades (anti-WTO, anti-G8 jt), ning sotsiaalset ebaõiglust, mis tekib seoses töö ja kapitali järjest ebavõrdsema jaotusega. Samuti on selgitatud sidet globaalsete linnade “kaltsakproletariaadi” ja “ärieliidi” vahel ehk seda, kuidas illegaalsete immigrantide ja piiratud õigustega varjupaigaotsijate tööpanust on vaja, et globaalne suurlinn ellu jääks.³ Nii teadlased kui aktivistid on uudse praktika välja pakkunud paindlikku “tänavamarksismi”, mis eeldab teoreetiliste mõistete ja ühiskondliku praktika omavaheliste seostamist. Nii püütakse vältida ülemäära struktuurilist ühiskonnapilti, mis iseloomustas eelmist kriitilise linna uurimise kõrgaega mõne aastakümne eest.⁴ Dialektika kasutamise võimalused säilivad ka globaliseerunud ühiskonna kriitikas. Paljud 21. sajandi alguse linnaliikumised ongi

² Nt: R. P u l l a t, Linnad kodanlikus Eestis. Ajaloolis-demograafiline käsitlus. Tallinn, 1978; L. V o l k o v, Eestimaa asustus. Tallinn, 1980.

³ M. P S m i t h, Transnational urbanism. Locating globalisation. Oxford, 2001; Spaces of neoliberalism. Urban restructuring in North America and Western Europe. Toim. N. Brenner, N. Theodore. Oxford, 2002.

⁴ A. M e r r i f i e l d, Dialectical urbanism. Social struggles in the capitalist city. New York, 2002.

mõjutatud kriitilisest lähenemisest ja marksismist, nt rahvusvaheline linnauurijate ja aktivistide ühine võrgustik INURA (www.inura.net).

Siinses kirjutises tutvustan lugejaid lühidalt mõtetega, mida kriitilise linnauurimise kõrgajal 1960. aastate lõpust 1980. aastate alguseni esitasid selle suuna põhisindajad Henri Lefèbvre, David Harvey ja Manuel Castells. Ning lõpuks püüan vaadelda, kas kriitiline linnauurimine võiks pakkuda midagi olulist analüüsima ka Eesti linnade praegust olukorda.

Kriitilise marksistliku linnauurimise eeskujud: Lefèbvre, Castells, Harvey

Kriitilise marksistliku linnauurimise järgi on linn, nagu tootmine üldse, üks osa kasumi ja ülejäägi tootmisele orienteeritud kapitalistlikust protsessist. Linnade ja nende maakasutuse areng toimub vastavalt kapitalistliku ühiskonna reeglitele, mida soodustab ka avalik sektor, näiteks seadusandluse ja linnaplaneerimisega. Indiviidi mõju on väike, kuna kapitalistlikud struktuurid koos ideoloogiaga sätestavad ühiskonna põhireeglid.

Linnauurijate huvi marksismi vastu algas 1960. aastatel. Peamiseks ideeks oli vaadelda Marxi töid ruumi vaatenurgast. Ruumi käsitati kui ühiskondlikku toodet, mis sisaldab ja vahendab ühiskonna struktuuriomadusi. Ei arvatud, nagu määraksid sotsiaalsed struktuurid otseselt ruumi ku-

junemist: sotsiaalseid protsesse ja ruumi kujunemist nähti toimuvat vastasmõjus, kuid tollase vaateviisi kohaselt siiski struktuuridele allutatuna.

Näitena ruumilisuse hindamisest ühiskonna ja linnade materiaalsuse kaudu võib mainida arutelu globaalse majanduse ja kohtade vahelistest seostest. Linnade arengu tõlgendamise lähtekohaks oli, et kapitalistlikus ühiskonnas juhib tegevust majandusliku kasumi taotlus ja tegevusest saadava ülejäägi taasinvesteering kasumi suurendamiseks. Linnad on selles olulised kohtadena, mis võimaldavad taasinvesteeringut. Ühelt poolt on linnad majandus- ja rahavoogude vahendajad, teisalt investeeringu objektid. 1970. aastate alguse teoreetilistest ja poliitilistest uurimustest liiguti 1980. aastatel analüütilisema lähemisviisi poole. Kõige sügavamalt ja ulatuslikumalt on linnaruumi, linnastumist ning linnade rolli ühiskonnas kriitilise ja marksistliku pilgu läbi analüüsinud linnauurijad Henri Lefèbvre (1901–1991), Manuel Castells (1940) ja David Harvey (1934).

Henri Lefèbvre

Prantsuse ühiskonnateoreetik Henri Lefèbvre oli aktiivne teadlane ja professor Pariisis, sõbrustas situatsionistide ja sürrealistidega ning heideti välja Prantsusmaa kommunistlikust parteist.⁵ Ta oli õpetajaks mitmele urbanistide põlvkonnale, sh Guy Debord'ile ja Jean Baudrillard'ile, ning mõjutas oluliselt mitmete anglo-ameerika

⁵ Vt R. Shiel ds, Lefèbvre, love and struggle. London, 1998.

linnaurijate mõtlemist, sh David Harvey, Edward Soja ja Fredric Jamesoni oma ning kaudselt ka Manuel Castelli mõtteid, kes samas ka kritiseeris Lefèbvre'it. Eelkõige Lefèbvre'i tööde tõttu kasvas marksismi rakendamine linnauurimises ja ta on ilmselt kõige rohkem linnauurimise ruumi-mõistet mõjutanud autor.

Marksism oli Lefèbvre'i tähtsaim läh-tealus kapitalistliku ühiskonna ja linna analüüsimisel. Ta leidis, et marksism on sotsiaalsete praktikate uurimise meetod, hoolimata sellest et Marx ise polnud suutnud ennustada tehnoloogia ja teaduse tähenduse kasvu ühiskonnas. Marksismi kasutades uuris Lefèbvre Teise maailmasõja järgset linnastumist Prantsusmaal. Tema kriitilise lähenemise taustaks olid ehitus uuslinnades, suurlinnade äärealadel ja eeslinnades ning kasvanud sotsiaalsed probleemid Prantsusmaa linnades. Väärib mainimist, et needsamad äärealad on seniajani linnauurijate huviobjektiks. Marksism pakkus väljakutse struktuuri ja tegutseja vaheliste suhete tõlgendamiseks.

Lefèbvre'i peamisteks marksismile toetuvateks linnauurimusteks olid "Le Droit à la Ville" (1968), "La Révolution Urbaine" (1970) ja "La Pénsee Marxiste et la Ville" (1972). Lisaks nendele ja veel mitmekümnele raamatule avaldas ta 1974. aastal raamatu "La Production de l'Espace" (ingl k-s 1991 pealkirjaga "Production of space"), millest kujunes 1990. aastatel kõige rohkem viidatud töö kriitilises linnauurimises.

Lefèbvre'i eesmärgiks oli uurida ruumi ajalugu ja mõistet. Linn oli talle empiiriline nähtus. Linnastumist 20. sajandi kapitalismi kontekstis oli aga vaja teoreetilisemalt

mõtestada ning see nõudis ka ruumi mõiste teoretiseerimist. Lefèbvre tõlgendas kapitalistlikku ruumi nii protsessina kui kohana, mis on alati omavahel seotud. Konkreetsete kohtade uurimiseks oli vaja dialektilist meetodit – niihästi konkreetse koha tõlgendamiseks ulatuslikumas abstraktses ruumis kui ka selgitamaks, kuidas kapitalism visualiseerib ennast konkreetsetes kohas.

Teoses "La Production de l'Espace", mis käsitles ruumi sotsiaalset tootmist, võttis Lefèbvre kasutusele ruumilisuse triaadi mõiste. Tema kontseptsioon käsitles kolme ruumi, mis on alati omavahel seotud ega seisa kunagi üksteisest lahus.

1. Esimene ruum hõlmab materiaalseid ruumipraktikaid ehk tajutavaid ruume. See ruumipraktika on inimeste igapäevane tegelik ruum, mida me oma ruumitegevustega uuendame ja taastoodame. Ruumipraktikaid struktureerivad igapäevased realiteedid ning ka üldisemad sotsiaalsed ja urbaansed realiteedid. Kogemuslikest ruumipraktikatest koosneva tajutava ruumi moodustavad füüsilised ja materiaalsed voolud, ülekanded ja koostoimed. Need on erinevad rajad, võrgud ja mustrid konkreetsetes füüsilises linnaruumis.

2. Teiseks on ruumi representatsioonid ehk kujutatavad ruumid. Mõeldud on loogilist ja teoreetilist ruumi ning ruumipraktikate abstraktset esitamist. Need abstraktsed ruumi representatsioonid on intellektuaalse ruumi lahtimõtestamised, suulised kõnemärgid, domineerivad koodid ja teadmised ruumivaatlusest. Näiteks arengukavad ja planeeringud, millega suunatakse konkreetse ruumi arendamist. Linnaplaneerimises kasutatava abstraktse

ruumi tootmine on seotud sotsiaal-majandusliku planeerimisega, ruumiteaduste rakendamisega, vaatamängu muutumisega ühiskondliku elu juhtmõtteks ning järelevalve kui ruumiliste praktikate kontrollimise mehhanismiga.

3. Kolmandaks on representatsiooni ruumid ehk elatavad ruumid. Igas inimtegevuses peitub sügavam ruumilisus, kuna tegevus ja mõtted on paratamatult ajalisruumilised. Näiteks igapäevaelu rütm, maskuliinsete või feminiinsete inimgruppide ruumikasutuse tavad, tavalised inimesed ja ebatavalised elanikud. Sellist elatavat "kogemusruumi" tajutakse ja see on seotud kogemusega, kodeeritud ja kodeerimata sümbolika ning mitteverbaalsete sümbolitega. Siin on tihti oluline kohalviibimise moment, kujutletud raamistik, metafooriline ja kultuuriline ruum.⁶ See ruum tähendab ka võimalust hakata vastu hegemooniale, mida tekitatakse abstraktse ruumi projektis.

Lefèbvre'i järgi on ruumilised protsessid kapitalistlike sotsiaalsete suhete loodud. See tähendab, et kapitalistliku ühiskonna moodustumiseks on oluline abstraktne ruum. Abstraktse ruumi tootmises mängivad tähtsat rolli konkreetsed kohad, mis on abstraktse ruumi hetkeliselt materialiseerunud olemus. Arengukavade ja planeeringute abil toodab kapitalism abstraktset ruumi, mis hõlmab tarbeesemeid, globaalset arenguloogikat, raha võimu ja poliitilist riiki. Ruumi sotsiaalset tootmist on oluline mõista, kuna klassivõitlus toi-

mub alati konkreetses ruumis. Lefèbvre jäi elu lõpuni truuks oma marksismi-vaatenurgale, 1980. aastatel huvitus ta linnaelurütmide uurimisest.⁷

Manuel Castells

Kriitilise linnauurimise teine põhikuju oli fašistlikust Hispaaniast Pariisi põgenenud sotsioloog Manuel Castells. 1972. aastal avaldas ta raamatu "La Question Urbaine", mis kujunes "bestselleriks" inglise keeles ("The Urban Question: a Marxist Approach"). Tollast Nanterre'i ülikooli teadlast Castelli oli tugevasti mõjutanud althusserlik struktuuriline marksism ning ta suhtus kriitiliselt Lefèbvre'i teooriatesse, kuna tema arust oli Lefèbvre'i marksismitõlgenduses liiga vähe struktuuralsust, pigem oli see pelgalt urbaanne marksism. Mõnikord tekkis Castellsil koguni küsimus, kas linnad ja urbaansus üldse ongi legitimeeritud uurimisobjekt.

Castells käsitas linna kui tarbimise, tööjõu uuendamise ja kollektiivse tegutsemise asukohta. Linn oli tema jaoks klassisuhete ja sotsiaalse elu mahuti. Ta peahuvi oli selgitada, kuidas areneb linnastunud kapitalistlik tootmisviis ning millised on suhted linnalise ruumi ja ühiskonna struktuurimuutuse vahel. Seega, ruum on ühiskonna väljendus ja erinevate tootmisviiside ajalooline liigendus. Linnaruumi uurimine on oluline, kuna just linnades toimuvad sotsiaalsed protsessid ja sotsiaal-

⁶ R. S h i e l d s, Lefèbvre, love and struggle. London, 1998.

⁷ H. L e f è b v r e, Writings of cities. Oxford, 1996.

se elu organiseerumine, mille abil uuendatakse kapitalismi jaoks vajalikku tööjõudu. Tarbimine on üks viis tööjõu uuendamiseks ja töö realiseerimiseks.⁸ Riigi roll on tähtis, kuna see korraldab kollektiivseid teenuseid ja suunab niiviisi ka ühiskonna toimimiseks vajalikku tarbimist. Linnaelanikud sõltuvad kapitalismi struktuuridest ning linnaruumi kriisid tähendavad tarbimise struktuurilist kriisi. Linnad ja urbaansus on kapitalismi lahutamatu osa.

Castells esitas selge struktuuralse skeemi selle kohta, mis on linn ja kuidas linnad ühiskonnas arenevad. Ühiskonna sotsiaalne süsteem on jaotatud majanduse, poliitika ja ideoloogia allsüsteemideks. Castelli järgi oli 1970. aastatel kõige tähtsamaks linnaruumi tootmise allsüsteemiks saanud majandus. Majanduslikul tasemel toimub linnaruumis tootmine, tarbimine ja vahetus, millel on kindel ruumiline ulatus ja mis väljendub erinevaid tegevusi ühendavate elementide kaudu. Ideoloogilisel tasemel toimub ruumi visuaalne ja sümboolne organiseerimine, mida väljendavad konkreetse linna märgivõrgustikud. Poliitilisel tasemel toimub ruumi institutsionaalne organiseerimine elamuehituse korraldamise ja linnaplaneerimise kaudu. Ruum koosneb niisiis majanduslikust, poliitilisest ja ideoloogilisest süsteemist, mis omakorda koosnevad mitmetest omavahel seotud elementidest. Konkreetse linna ruumistruktuur moodustub nende allsüsteemide vastasmõju ja koostoime tulemusena kohalikus, regionaalses, riik-

likus ja globaalses mõõtkavas.

Keskseteks küsimusteks on Castellsile sotsiaalsed probleemid, linnaplaneerimine ja ühiskondlikud liikumised linnas. Nimelt väljenduvad ühiskonna probleemid linnade kriisides ning kriiside ja nende lahendamise abil on võimalik kapitalistlikku ühiskonda reguleerida. Riik ei eksisteeri mitte ainult teatud juhtivate klasside domineerimise tõttu, vaid ka selleks, et oma püsijäämise nimel reguleerida ühiskonnas esinevaid kriise. Linnaplaneerimise ülesandeks on reguleerida kriise ja eelpool nimetatud allsüsteemide konflikte. Ühelt poolt konfliktid uuendavad sotsiaalset olukorda, teisalt aga viivad ühiskondlike kriisideni. Selle näiteks olid 1960. aastate lõpu sotsiaalsed rahutused Prantsusmaa linnades.

Hiljem on Castells selgitanud sotsiaalsete liikumiste rolli ühiskondlike muutuste edasiviijana linnades ("The City and the Grassroots", 1983). Castelli meelest on uuemad sotsiaalsed liikumised sõltumatud ja erinevad 1970. aastate töölisprotestidest. Ka praegu on California ja Madridi ülikooli professor Castells üks maailma tuntumaid sotsiaalteadlasi. Ta huvid on pöördunud infotehnoloogia valda, 1990. aastate lõpus on ta avaldanud paljukiidetud triloogia "The Information Society" ja hiljuti raamatu "The Internet Galaxy". Nendes raamatutes on marksismi asendanud usk mobiilsesse tehnoloogiasse kui ühiskonna sotsiaalsesse vabastajasse.

⁸ A. Merrifield, *Dialectical urbanism. Social struggles in the capitalist city.*

David Harvey

Kriitilise lähenemisviisi tuntuim esinda- ja linnageograafias David Harvey pööras teoses "Social Justice and the City" (1973) tähelepanu kapitalismi negatiivsele mõjule linnakeskkonnas. Eriti suureks probleemiks pidas Harvey linnades eksisteerivat sotsiaalset ebavõrdsust, mis oli tema meelest kapitalistliku ühiskonna urbaanse arengu loogiline tulemus. Kolimine rahulikust Britanniast ühiskonnarahutustest pulbitsevatesse Ameerika Ühendriikidesse tegi lõpu ta varasemale usule objektiivsete mudelite maailma.

Ka Harvey jaoks oli ruumil linna kontekstis väga tähtis roll, kuna kapitalistliku ühiskonna põhimõisted töö, kapital ja raha on olemuselt ruumilised. Muutus linnastruktuuris ja maakasutuses ning ruumilisuse tähendust ühiskonna struktuurilises arengus tõlgendas Harvey eelkõige eesmärgiga mõista ühiskonda. Vabadus ja valikuvõimalused on kapitalismi teenivad müüdid. Tähtsateks teguriteks, mille abil areng toimub, on kapitaliturg, riigi tegevus, väärtuste ja ülejäägi tootmine ning asjade tarbimine ja tööjõu uuendamine. Mitmed heaoluühiskonna aspektid on kapitalismi varjatud osad. Näiteks tervishoid ja korrapidamine on loodud tagamaks küllaldaselt efektiivne hulk töötajaid ja tarbijaid.

Nagu Castells, oli ka Harvey huvitatud linna ja ühiskonna kriisidest. Esimene kriis ühiskonnas on üleakumuleerumine. Kapitali toodetakse rohkem, kui seda on võimalik kasutada, mis viib kapitali väärtuse languseni. Teine kriis toimub spekulatsioonitulemusena finantssfääris, mis

viib raha väärtuse langemisele. Nende kriiside lahendamiseks on vaja riigipoolset tegutsemist ja imperialismi, uuskolonialismi ja sõda, millega lahendada konkureerivate riikide vahelisi suhteid. Kolmas kriis on seotud kapitali devalveerumisega, mille tulemusena toimub süstemaatiline ja pidev ruumi ümberstruktureerimine piirkondadevahelise konkurentsi kaudu. Lõpuks seostuvad piirkondlikud kriisid globaalsete kriisidega, mille lahendamises on integraalseks elemendiks taas imperialism.

Raamatus "Limits to Capital" (1982) kujundas Harvey välja idee kapitalistliku linna arengust, milles on oluline roll konkurentsipõhisel maarendil ja finantskapitalil. Linnastumise ajalugu ei tähenda mitte ainult teatud linnade ajalugu, vaid kogu kapitalistliku linnasüsteemi ajalugu ja kapitalismi koordineerimist, milles investeringute ülejäägid liiguvad ühest kohast teise. Akumulatsiooniseaduse järgi on kapitalistlikus linnasüsteemis kolm kapitaliringlust, mis seletavad postindustrialise ühiskonna teket. Linnade areng on kapitali aina kõrgematesse ringlustesse tõusmise tulemus, mis peegeldub linnades konkreetsete muutustena maakasutuse vallas.

1. Esimene kapitaliringlus on massiliseks tarbimiseks mõeldud toodete tööstuslik tootmine. See väljendub tööstusaladena linnades, mille arv alates 19. sajandi teisest poolest plahvatuslikult suurenes. Ühel hetkel ei toonud investeerimine traditsioonilisse masstarbimise jaoks tootvasse tööstusse enam piisavalt suurt kasumit. Seetõttu tuli kapitalistidel hakata investeringuid koondama uutesse objektidesse. Tööstuse ehk esimese ringluse ülejääk investeeriti teise astme ringlusesse.

2. Teise astme moodustab tootmisprotsessi täiustamine ning linnakeskkonna ja elamute ehitamine. Sellega on võimalik seletada kesklinnas asuvate endiste tööstusrajoonide ümberehitamist prestiižseteks elamukvartaliteks, samuti suurlinnade keskuste taasarenemist 1980. aastate lõpus pärast traditsioonilise masstoodangu kriisi. Samuti seletab see uute tootmis- ja logistikakeskuste teket, millega püütakse leida uued tarbimisnišid võimalikult kiiresti.

3. Ka teise astme investeeringul on ruumilised ja majanduslikud piirangud. Niisiis suunatakse ülejääk edasi kolmanda astme ringlusesse, milleks on teadus, tehnoloogia ja haridus. Selle konkreetseteks näideteks linnades on teaduspargid, hariduskompleksid ja infotehnoloogiakeskused. 1980. aastate alguses, kui Harvey kirjutas oma raamatu, oli neid küll veel suhteliselt napilt, kuid praegu muudetakse vanu tööstusrajone agaralt elurajoonideks ning sealt edasi koolitus-, teadus- ja tehnoloogiakeskusteks. Majanduskriisid ja linna ümberehitamine on niisiis kapitalistliku majanduse lahutamatu koostisosa. Ületootmine ja teatud kriisid majanduses on vajalikud, et kindlustada kapitalistliku ühiskonna arenguhüpe ja ülejäägi võimalikult suur taasinvesteering.

Harvey järgi on ruumilisust tähtis uurida sellepärast, et linnastunud ühiskonna muutused ilmnevad just konkreetsetes kohtades. Samuti muutub konkreetsetes kohas inimestele tähenduslikuks ruumi materiaalsus. Niisiis me toodame oma igapäevaelus ruumipraktikate kaudu prak-

tilist ruumi, tihti seda ise märkamata.

Linnastunud ühiskonna uurimist on Harvey dialektikale ja marksismile toetudes ka jätkanud ning avaldanud viimastelgi aastatel mitu raamatut: nt "Environment, Justice, and Geography of Difference" (1996), "Spaces of Hope" (2000) ja "Imperialism and Geography" (2003). Nagu 1970. aastate alguses, on Harvey nüüdki arvamusel, et akadeemilised ja sotsiaalsed liikumised peaksid teineteisega liituma teadusliku analüüsi ja sotsiaalse tegevuse vahendusel. Seetõttu peaks linna-geograafia eesmärgiks olema ühiskonnas nõrgemal positsioonil olevate sotsiaalsete gruppide abistamine.

Järeldusi Eesti jaoks

Eestis on piisavalt ruumi marksismil põhinevale kriitilisele linnauurimisele. Näiteks Harvey ideed kapitali ringlusest võiks püüda kontekstualiseerida Tallinnas, kus 1990. aastatel hakkasid investeeringud liikuma tööstusest elamutesse-korteritesse ning praegu tehakse investeeringuid haridus- ja teadusinfrastruktuuri. Olen juba varem esitanud idee ka neljandast ja viiendast kapitaliringist. Neljandaks oleks tarbimisruumi tootmine ja viiendaks linna-ruumi arendusõigustega spekuleerimine ja kauplemine, ostmine, müümine ja vahetamine ilma reaalsete projektideta.⁹ Ka selle kohta on näiteid Tallinnast ja teistest Eesti linnadest.

Samuti võiks rakendada marksismi lähtekohti, püüdes selgitada ähvardavat

⁹ J. S. J a u h i a i n e n, Linna regeneratsioon ja vahepealne ruum. *Maja* 2000, 26:3

agulistumist mitmetes suurtes paneelma-
jarajoonides. Nagu 1960. aastatel USA
getodes, on üürihinnad nendes piirkonda-
des veel suhteliselt odavad. Seetõttu on
elanike tihedus üsna suur ning majad “too-
davad” lisaväärtust ilma lisainvesteeringute
vajaduseta. Kriitiline lähenemine toob
lisaväärtuse ka linnaosade uuendamise
protsessi vaatlusse. Castelli ideedest läh-
tudes oleks võimalik sügavamalt kriitiliselt

analüüsida linnaplaneerimise ja riigi rolli
Eesti linnade kaubastumises. Lefèbvre'i
ideed ruumi sotsiaalsest tootmisest või-
maldaksid laiemaid tõlgendusi kasutamise
ja tarbimise ning neile vastupanu osutamise
võimalustest konkreetsetes linnakohtades
– kui keegi julgeb komistamist kartmata
astuda sammu dialektilise tänavamarksis-
mi poole.

MEIE INTERVJUU

Linn, urbaansus, virtuaalsus. Vestlus Rob Shieldsiga

Rob Shields on sotsioloogia ja antropoloogia professor Ottawas Carleton University's, kus ta on tegev ka geograafia ja keskkonnauuringute vallas. Oma käsitlust sotsiaalsetest ruumidest on ta välja arendanud mitmes raamatus, nagu The Virtual (2003), Places on the Margin (1992), Lefèbvre, Love and Struggle – Spatial Dialectics (1998). Ta on asutanud ajakirja Space and Culture.

Alustaksin "linna tunnetamise" teemast. Artiklis "A Guide to Urban Representations" (Rmt-s Anthony King, toim., Representing the Urban. New York, 1994) te ütlete, et kui me kõneleme linna reaalsusest kui asjast, siis tegelikult me "klassifitseerime keskkonda linnana ja seejärel esemestame linna asjana. Arusaam "linnast" iseeneses on representatsioon". Palun selgitage, mida see väide võiks tähendada linnauurimise ja -uurija jaoks?

See küsimus on linna kui tunnetusobjekti probleemis kõige kesksel kohal. Kuidas me "tunnetame" linna – millistel tingimustel muutub urbaansus "tunnetatavaks"? Muidugi ei ole linn otseses mõttes objekt. Igapäevaelus me nõustume ja mängime kaasa ideega, nagu saaksime haarata kogu linna, vaadeldes selle väikest osa, mida me isiklikult kogeme. Todorov ni-

metab seesugust objekti keeruliseks tervikuks. Me eeldame, et linn jätkub meie vaateväljast edasi stereotüüpselt, vaibudes lõpuks mingitel topograafilistel, majanduslikel või administratiivsetel servadel. See võib tunduda kummaline, kuid meid on lapsest peale ja kogemuste kaudu õpetatud uskuma mitte ainult maastike jätkumist vaatevälja piiride taga, vaid ka kaarte ja ametlikke dokumente. Me võime küll kõrgustesse pürgida, kuid nagu De Certeau on osutanud, linnulennulise pilgu hinnaks on see, et me ohverdame linnaelu lähidetailide tunnetamise. See aitab kaasa linna objektistamisele, sest eirab seda, kuivõrd linn tugineb normatiivsetele kokkulepetele, mida iga kodanik peab üha kinnitama – reeglitele, mis määravad liiklemist, raamistusele, mida Bourdieu nimetaks linnakäitumise *habitus*'eks, ning ühiskondlikele läbikäimistele, mis lubavad linnal suhteliselt sujuvalt toimida.

Seega me tegeleme enamasti representeerimisega – s.o linna kohta empiirilisel teadaoleva abstraheerimisega ja üldistamisega mingi linna või kõikide linnade tervikuks.

Pärast mainitud artiklit olen ma püüdnud näidata ka seda, kuidas urbaansus ületab linna enda materiaalsuse. Urbaansus viitab käegakatsutatutele elukvaliteetidele ja sotsiaal-majanduslikele vastasmõjudele, mis võivad olla iseloomulikud ka väljaspool linnasid toimivatele vastasmõjudele, kuid mida piisavalt palju inimesi

peavad tüüpiliseks just linnale, nii et tavaliselt on need kaks terminit – urbaansus ja linn – kokku sulandunud, ilma et märgataks, et esimene viitab omadusele ja teine suurtes asundustes elamise konkreetsetele ja realiseerunud aspektidele.

Täpsemini öeldes: urbaansus on “virtuaalteet” ehk midagi käegakatsutamatut. See on ideaalne, olemata abstraktsioon, reaalne, olemata tegelik. Näideteks virtuaalteetidest võiksid olla mälestused, seadused, normid, ühiskond ning sooga, klassiga jms-ga seotud ideaaltüübid. Urbaansuse kui virtuaalse objekti potentsiaalide paljusus aktualiseeritakse konkreetse “linna” ainulisuses. Linnade mõistmiseks tuleb aga hinnata neid ka nende virtuaalsuses, nende urbaansuses. Kui lisada see virtuaalne aspekt usule linnade süstemaatilisse ulatummisse meie vaatevälja või kaardil kujutatutaha (kaardid keskenduvad sageli ainult linnakeskusele), siis me saame adekvaatsema arusaama linnast kui keerukast tervikust, kui konkreetsest-virtuaalsest ühendnähtusest.

Need kaks kriitikat – representatsioonide ja virtuaalsuse kriitika – näitavad, et linna ja/või urbaanset mõistetakse puudulikult, kui neile lähenetakse kui empiirilistele, nominalistlikele uurimisobjektidele, mille adekvaatseks käsitlemiseks piisab üksnes linna materiaalse elu aspektide kaardistamisest või loetlemisest või üksnes koha kvalitatiivse urbaansuse uurimisest.

Mitmete lääne ülikoolide õppekavad sisaldavad linnauurimise programme, mille sisu on väga erinev. Helsingi ülikool, kus te olete samuti õpetanud, pakub seda teaduskondadevahelise programmi, mis

ühendab ajalugu, geograafiat ja sotsioloogiat, paljudes teistes ülikoolides käsitletakse linnauurimist distsipliinina, mis külgneb linnaplaneerimise ja arhitektuuriga. Milline on teie silmis linnauurimise koht? Mulle tundub, et see ei ole end akadeemiliselt nii tugevalt ja üldiselt kehtestanud kui humanitaarsed kultuuriuurimise programmid, nagu visuaaluurimine, soouurimine, muuseumiteadus jne.

Jään nõusse. Linnauurimine kui distsipliin on kannatanud osalt seetõttu, et ta pole suutnud määratleda oma uurimisobjekti ontoloogiat. Virtuaalsuse adekvaatse kontseptualiseerimiseta tundub urbaansus lihtsalt tühja abstraktsioonina. Euroopa teaduslikus mõtlemises on valgustusajast saadik valitsenud tunnetusteoreetiline positsioon, mida iseloomustab materiaalse ja abstraktse vastandus, ning selles on puudunud peenem arusaam käegakatsutamatutest entiteetidest või näiteks tõenäosuste tegelikkusest. Loodusteadustes on aga olukord muutunud, kui 18. sajandil tekkis matemaatiline tõenäosusteooria ja 19. sajandil hulgateooria. Paraku on sotsiaalteadustes nende nihete ontoloogilise tähtsuse mõistmisega andestamatult hilineetud. Praegusel hetkel on selle vajadus muutunud lausa kriitiliseks, sest globaalset voogusid, teadmispõhist majandust, arvuti vahendusel toimuvat ühiskondlikku läbikäimist ja mitmekultuurilisi ühiskondi ei ole lihtsalt võimalik analüüsida ilma virtuaalsusteooriata.

Ilma selleta ei saa ka saavutada sünteesi, sest uurijad kalduvad teemasid, mis on seotud niisuguste keerukate tervikutega nagu linnad, jagama ja tükeldama eri dist-

sipliinidesse. Pealegi osutub urbaansus paradoksaalseks, sest see ei sobi ladusalt spetsiifilistesse tihedusmõõtudesse või ehitatud keskkonna liigitustesse. Näiteks on teatud Kanada linnadel (nagu Ottawa ja Toronto) administratiivpiirid, mis hõlmavad ka väljaehitamata või -arendamata piirkondi, mida võiks nimetada üksnes ruraalseteks. Tegelikult on urbaanse ja ruraalse eristus märksa ähmasem ja võib-olla ka tähtsusetum kui erinevus ääremaa- ja suurlinnapiirkondade vahel, arvestades linliku elustiili tendentsi tungida üpris kaugale suurlinna ümbritsevasse perifeeriasse. Samuti võib tuua niisuguseid näiteid linnajärgsest urbaansusest nagu Põhja-Carolina "Teaduskolmnurk". Sealsete ärihoonete "ruraalne valgastus" ülikoolilinnakute-taalises ümbruses ja golfiväljakute vahele paigutatud kortermajade paigutus sõltub märksa enam kiirteedest kui selle piirkonna vanematest väljaehitatud linnadest nagu Raleigh, Durham ja Charlotte.

Aeg on loobuda urbaansuse ja ruraalsuse käsitlemisest vanade kategooriate varal nagu *urbs* ja *orbs*, linn ja maa. Meil ju poleks seda terminite paljusust (niihästi inglise kui teistes keeltes), kui need oleksid ajalooliselt tähistanud sama asja!

urbaansus ≠ linn ≠ *urbs*
 ruraalsus ≠ maa ≠ *orbs*

Urbaansus ja ruraalsus on linnade arengukonteksti kaks raskesti lahutatavat aspekti. Urbaansus ei ole niivõrd topoloogiline kontekst (mis kaardistaks geoloogiat, kõrgendikke jne, mis sisalduvad ruraalsuse mõistes), vaid koroloogiline –

see viitab sotsio-keskkondlikule kontekstile ehk *khoros*'ele (kui kasutada Bütsantsi sõna, mis märkis linna ehk Konstantinopoli müüride tagust ala, millest sõltub müüride vahel elutsejate saatus). Erinevalt materiaalsest linnast on urbaansus sotsioloogiline ja teoreetiline objekt (ehk taaskord – virtualiteet). Niisugune lähene mine tundub mulle hoopis teistsugune kui näiteks ameerikalik keskendumine postmodernsele linnale (nt Los Angelesele), mis fetiseerib linna, arvestamata selle laiemat "urbaansust", linna konteksti ehk *khoros*'t.

Viimastel aastakümnetel on linnateema tõusnud esile ka distsipliinides, mis seni sellest eriti huvitatud ei olnud. Pean silmas eelkõige kunstinäitusi, mille kuratoritele on linna mõiste olnud teatud teljeks (Hans-Ulrich Obristi kureeritud "Liikvel linnad" või "Sajandi linn" Tate Modern'is), aga samuti ka mitmeid populaarseid ja poolpopulaarseid raamatuid ning kogumikke. Kuidas need erinevad käsitlusviisid haakuvad linnauuringute ja linnaplaneerimise akadeemilise distsipliiniga?

Vaatamata linna- ja regionaaluringute kui distsipliini nõrkusele ja neis viljeldavate lähenemisviiside triviaalsusele, ei ole ju linn kusagile kadunud. Niisugused näitused, nagu ka Kasseli Documenta X, mille projektid on sageli sisaldanud sekkumisi mitmesugustesse linnadesse – on linna populaarsesse kujutlusilma tagasi toonud. Majandusteadlased on mõistnud tööstuse – mitte ainult firmade, vaid ka oskuste – koondumise tähtsust paikadesse, mis pa-

kuvad pehmet kultuurilist infrastruktuuri ideede levikule. Siia kuulub ka arusaamine kohaliku tööstuse põhieesmärkidest või jõukuse tekitamise võtmevõimalustest uue tehnoloogia rakendamise abil. Neid arusaamasid ei jaga üksnes firmade tehnikud, vaid ka ettevõtted ja finantseerijad, kelle toetus on niisugusteks üritusteks hädavajalik.

Nende näituste tähenduslikkus seisneb selles, et nad ei uuri kunstiliselt ega representeeri kultuuriliselt mitte lihtsalt linna, vaid urbaansust. Need representatsioonid rõhutavad arusaamisi urbaansusest, mida seejärel võidakse rakendada konkreetsetes linnades ja kriitilises kunstipraktikas. Võibolla ei ole linnaplaneerimises seda märgatud, kuid linnauurimine on saanud – mõnikord arhitektuuriprojektide ja -visualisatsioonide kujul – kunstiliste sekkumiste oluliseks osaks.

Mis on praegu akadeemilise linnauurimise põhihuvi? Kuhu ja kuidas see areneb?

Mainiksin ainult kolme valdkonda. Mõned akadeemilise linnauurimise peamised huvialad puudutavad kommunikatsiooni ja planeerimist. Nad keskenduvad küsimustele, nagu kultuurilised representatsioonid, ajaloolised kirjanduslikud ja visuaalsed kultuurid konkreetsetes linnades ja see viis, kuidas need sisaldavad kultuuriresse jätkuva ühiskondliku arengu jaoks. Linnaelu virtuaalseid vorme toetavad informatsiooni- ja kommunikatsioonitehnoloogiad – mitte üksnes olemasolev internet ja selle teenused, vaid ka näiteks mobiiltelefonivõrk – täiendavad linnadesisest ja -vahelist mobiilsust ja konkreetset

ühiskondlikku läbikäimist.

Teine valdkond puudutab linnade jätkusuutlikkust. See teema esineb üpris sageli negatiivses suhtes urbaansuse ja urbaniseerumisega linnade ja nende liikluse laiendamise ja tihenemise mõttes. Et jätkusuutlikkuse mõiste sisaldab ühiskondlikku ja majanduslikku aspekti, tulevad mängu urbaansus ja muud virtualiteetidid.

Kolmas valdkond on linnade, eriti megalopolide valitsemine. Seadused, planeerimiseeskirjad, eraomand, administratiivsed normid ja protseduurid, turvalisuse tagamine jms kuulub eriomaselt urbaansuse juurde. Seadused ja institutsionaalsed võimalused on eriti hea näide virtualiteetidest ja sellest, kuidas nad pole pelgad abstraktsioonid nagu mõisted, vaid “reaalselt eksisteerivad”, kuid ikkagi ideaalsed entiteetidid, millel on nähtav mõju konkreetsele tegevusele. Niisuguse urbaansuse iseloom muutub kiiresti ja seda mitte üksnes globaalse “lõuna” ebastabiilsetes ja kiirelt muutuvates majandustes, vaid ka “põhja”, sh Euroopa julgeolukesksetes linnades, mis on järsult muutnud seda õiguslikku raamistust, mis reguleerib linnakodanike õigusi ja osalemist linnaelus – linnaelu on aga alati iseloomustanud pigem teisitimõtlemine kui kultuuriline ja normatiivne monoliitsus.

Teid tuntakse kui üht peamist Henri Lefèbvre'i uurijat. Palun selgitage, miks käib praegu Lefèbvre'i “taasavastamine”, milline on tema tähtsus linnauurimise ja ruumiteooria jaoks? Millisena hinnatakse tema rolli ja vaimset pärandit inglise-ameerika ja prantsuse kultuuris ja ülikoolides? Kas võib täheldada ka mingeid erinevusi?

Miks just Lefèbvre? Mõningate tema linnateemaliste võtmetekstide hiljutine ilmumine inglise keeles, nt *Urban Revolution* (2003), on süvendanud arusaamist tema jätkuvast tähtsusest väljaspool Prantsusmaad, kus teda mitmete raamatute kordustrükkidest hoolimata tsiteeritakse vähe. Esiteks, Lefèbvre inspireerib. Üks arvustaja, Trevor Hogan, on nimetanud teda William Morrise taoliseks kujukse, keda tänapäeval ei loeta niivõrd tema arutluskäikude pärast, vaid kui sügava kultuuri muutuse – igapäevaelu revolutsiooni – ikooni. Sest erinevalt oma marksistlikest kaasaegsetest, nagu Marcuse, kes kuulutas revolutsiooni, pakkus Lefèbvre igapäevaelu võõrandumisele diagnoosi, kuid pooldas ka altpoolt lähtuvat muutust, revolutsiooni igapäevaelu enda sees. Teiseks tunnustatakse teda pigem poliitilise kui akadeemilise autorina – tema tekste ei pea lugema terviklikena, aga mõningaid teksti osi võib tähtsaks pidada, hoolimata nende pamfletlikkusest.

Võtkem näiteks Lefèbvre'i märkus, et linnaühiskond on virtuaalne objekt, millele saab läheneda, kuid mida ei saa tunnetada linna kui materiaalse keskkonna kaudu. See kattub kummalisel kombel minu enda argumentiga, paraku ei anna Lefèbvre virtuaalsusele muud definitsiooni, kui et nimetab seda “tühjaks hämaraks momendiks, pimedaks väljaks” ning muudab oma argumenti veelgi segasemaks viitega abstraktsioonidele.

Edward Soja on kõnelenud tänapäeva humanitaar- ja sotsiaalteaduste “ruumilisest pöördest”. Kas te nõustuksite sellega? Milliseid järeldusi see kaasa toob?

Ingliskeelsetes sotsiaalteadustes tekkis “ruumiline pööre” 1980ndate alguses Lancasteri ülikooli regionaaluuringute rühmas, millel oli kokkupuuteid Suurbritannia linnageograafide huviga teemade vastu, nagu “kohalikkus”. Tunti huvi sotsiaalse ruumi, mitte lihtsalt topograafilise ruumi vastu. Sellele võiks lisada “kultuurilise pöörde”, mis on siiani tugevamini esindatud Suurbritannias ja Austraalias kui Põhja-Ameerika sotsioloogiateaduskondade peavoolus. Silmas ei peetud kultuuri rangel antropoloogilises mõttes – kui vaadeldavat eluviisi –, vaid arendati Briti kultuuriuuringute ja Frankfurti koolkonna ideoloogiakäsitlusest välja performatiivne arusaam kultuurist.

Selle tagajärjel on linna- ja regionaaluuringute sfääri tulnud uusi häáli ja huvi teemasid ning sotsioloogid (John Urry, Anthony Giddens, Scott Lash, Saskia Sassen) on hakanud kultuuri- ja sotsiaalgeograafias valjemini kaasa rääkima. Mida aga tähendab keskendumine “ruumile”? Palju aastaid on see tähendanud keskendumist ühelt poolt linnadele ja teiselt poolt globaalsusele kui urbaansuse üldistusele. Seda võiks aga rakendada ka muul moel, mille näiteks on praegune huvi selle geograafilise skaala vastu, milles konkreetset poliitilised jurisdiktsioonid ja mehhanismid toimivad, ning tähelepanu pööramine konkreetsete sotsio-ökonomiliste ja informatsiooninähtuste (nt võrgustike) skaalaarsusele. Seda on aga saatnud ka üha taravnev arusaamine praeguste nihete ja trendide ajalisusest. Huvi aja vastu ei keskendu üksnes tempole (kiirusele) ja rütmile (tsükililisele või fraktaalisele), vaid ka temporaalsetele laadididele (minevik, olevik, tule-

vik). Näiteks valitsemisvormid võivad sisaldada minevikukujutusi, keskendumist olevikule või simulaakrilisi katseid ennetada lähitulevikku. Lõpuks saab rääkida veel ühest hiljutisest “pöördest” – pöördest bioloogia poole, mida on mõjutanud Foucault’ huvi bio-võimu vastu, geneetika ja biotehnoloogia edusammude kajastumine meedias ning häälekad ühiskondlikud vaidlused homoseksuaalsuse, abordi, eutanaasia ning inimeste, loomade ning ökosüsteemi vahekorra üle.

Olete hiljuti üllitanud raamatu “The Virtual”. Milline seos on sel teemal ruumilisusega, mis on olnud üks teie keskseid huvisid, ja kuidas teoretiseerida selle üle seoses linnadega? (Kas elektroonilise meedia revolutsiooni oleks võimalik mõtestada urbaanse revolutsiooni eeskujul?)

Loodetavasti olen ma juba eespool mõista andnud, kuidas virtuaalsus võiks selgitada meie arusaamasid ühelt poolt modernistlike kategooriate ja mõistete ning teiselt poolt urbaansete ja linnanähtuste haakuvusest (või selle puudumisest). Virtuaalsust võib kasutada kriitilise tööriistana, et näidata, kuidas näiteks mõnd virtuaalset kujundit surutakse majanduses peale käitumishormina. See, mida Colin Campbell ja Daniel Miller nimetavad “majanduslikuks virtualismiks”, kujuneb välja ratsionaalse tegutseja abstraktsest representeerimisest. Samuti näen ma vajadust uurida kriitiliselt seda, milline on virtualiteetide staatus neis majanduslikes ja raamatupidamislikes konventsioonides, mida kujundavad välja OECD, ISO ja Maailmapank,

et tugevdada niisuguseid käegakatsutamataid sotsio-ökonomilisi nähtusi nagu intellektuaalne omand, brändid ja teadmis-põhiste firmade börsiväärtus.

Brändimine on nüüdsel aja keskel kohal linnade ja regionide turundamisel investoritele ja turistidele. Brändid on virtuaalsed objektid, mis kohandavad ja vahendavad abstraktseid ideaale (nt demokraatia mõistet) konkreetseusega (nt Ateena kui “demokraatia häll”). Kohtade paigutused sotsiaalse tähenduse keerukatesse võrgustikesse (nende “ruumistused”, *spatialisations*) on just nimelt nende kohtade konkreetse materiaalsuse virtualisatsioonid. Miks? Aga sellepärast, et kohad ja regionid on kultuuriliselt konstrueeritud ainult teatud tüüpi sotsioökonomiliste ja kultuuriliste tegevuste jaoks – nad on kujundatud “paikadena selle ja selle tarvis”. Ruumistamine sisaldab pidevat (ja konfliktset) representeerimisprotsessi, mis legitimeerib või delegitimeerib ühiskondlikku tegevust. Tegu on virtuaalsustega, sest need representatsioonid koosnevad käegakatsutamatu test atribuutidest, mis võivad paista loomulikena, kuid pole kaugeltki paratamatud ega pärine loodusest ega koha topograafiast või geoloogiast. Nagu ma näitasin raamatus *Places on the Margin*, puudutavad ruumistused sama hästi ka tegevuse puudumist (see paikneb kauguste ja erinevuste võrgustikus mujal) kui kohalolu.

Kuigi brändimine rändab kiiresti elektroonilise meedia ja reklaami kaudu, laiendades oma võimu kultuuriruumistuste üle, näib see riskeerivat koha estetiseerimisega ja virtuaalsuse kaubastumisega. See oleks vastand Lefèbvre’i kuulutatud “linnarevo-

lutsioonile”, milles kodanikud võtavad linna kui laiendatud kogukonna sotsiaalse keskme enesele tagasi. Tegu oleks pigem revolutsiooniga, mida Lefèbvre pelgas – sellel oleksid küll revolutsiooni välistunnused, kuid puuduks majanduslik vabane mine.

Intervjuus Soome ajakirjale Yhdyskuntasuunnittelu võrdlesite oma põgusat kogemust Tallinnast Helsingi ja St Peterburiga, rõhutades kolme linna suurt erinevust. Viimase aja muutused Tallinnas tunduvad äärmiselt dramaatilised ja paljuski vastuolulised. Te kirjeldasite Tallinna võimaliku tulevikku “globaalse tarbimisruumina”, mis müüb tooteid peamiselt külalistele, turistidele. Kas me peaksime selle välja vaate üle rõõmustama ning püüdma seda protsessi kiirendada (ja kuidas?) ja milliseid muid tagajärgi võib see meie linnale kaasa tuua?

Ma kardan tallinlaste saatuse pärast. Ja terves maailmas leidub mitmeid Tallinnaid. Linn on kaunis ja teda renoveeritakse üha uhkemaks. Tegu on õpetliku juhtumiga, mida peaks uurima, sest see tõstatab mitmeid küsimusi. Kas on võimalik vältida urbaanse elukvaliteedi kaubastumist, kui Tallinna-sugune linn muudetakse turismimagnetiks? See tähendaks linnakodanike elu teatavat disnifitseerimist. Kas kesklinn tuleks üleni pühendada turistidele ning ehitada “pärislinn” kodanikele kusagile äärelinna? Või kas on võimalik leida kesktee linnakodanike ja

turistide huvide vahel? Teised kultuurid mõistaksid Tallinna niikuinii teisti kui kohalikud elanikud. Uuringud on näidanud, et see toob kaasa konflikte – näiteks hakkavad ettevõtjad linna kohandama ja “ümber dekoreerima”, et muuta see välis turistide ootustele vastavaks. Arenguvõrandi tasakaalustamiseks oleks tarvis tõusta turismist kõrgemale sellega, et arendatakse välja teistsugune kultuuritööstus või -sektor. Ideaalis peaks see täiendama Tallinna turistlikku ruumistamist (ja ajastamist) “muistsete müüridega linnana” (kui tsiteerida üht stereotüüpi), luues uusi representatsioone ja ruumistades Tallinna ümber näiteks Balti kultuuriloomingu (multimeedia? teatri? filmi? muusika?) keskusena, linna minevikust ja ilust seejuures ammudades, kuid mitte selle külge klammerdu des. Kogu selle ülesande keerukus ilmneb veelgi teravamalt, kui arvestada, et see tuleb lahendada vahekorras naaberpaikade – Helsingi, St. Peterburi, Eesti, Baltikumi kui terviku – ruumistustega. See peaks toimuma koostöös.

Kas rõõmustada praeguste arengute üle? Turistid ja võibolla ka Disneylandi töölisel võivad küll vaimustuda ja ammudada energiat niisugusest linnast, aga kas ka tallinlased ise? Selles ongi küsimus: kas nende linn on olevikus ja tulevikus ka hea *urbaanne* koht ning mitte lihtsalt ajalooline turismilinn?

Aprill 2004

Küsimused esitas Andres Kurg, inglise keelest tõlkis MV

VAATENURK

KADRI TÜÜR

T*linn**

JÜRGEN ROOSTE. RÕÕM ÜHEST KOLE-DAST PÄEVAST. *Tuum*, Tallinn, 2003. 64 lk. Hind 88 kr.

Jürgen Rooste, kes tuli kirjandusse rühmituse Tallinna Noored Tegijad kaudu, on end ka väljaspool sellenimelise seltskonna raame varmast identifitseerinud just Tallinna (või Taanlinna) poeedina. Tema viimase luulekogu pealkiri "Rõõm ühest koledest päevast" ei viita küll pealtnäha erilisele kohaspetsiifilisusele. Et aga päev peab igal juhul aset leidma mingis *kohas*, siis pole ilmselt päris kohatu püüda uurida, kus täpsemalt poeet Rooste koledest päevast rõõmu tunneb, ja seeläbi jõuda omakorda lähemale ka tema loomingu kunstilise veenvuse küsimusele.

Juba kogu ava- ja nimiluuletuse ruumilised jooned annavad järgneva tallermaa piirid üsna täpselt kätte. Tuul-puu-tänav, varaomik ja sahmakas rahatähti loovad pildi puiega pikitud, kuid siiski pisut röskest ja tõmbetuulisest eestimaisest linnatänavast, mida mööda hommikused raha teenima ruttajad, lüüriiline *mina* sealhulgas, astuvad ilma igasuguste eriliste ootuste või sisemise põlemiseta. Entusiastliku põlemise asemel on inimeste reaktsioon ka ootamatule rahasajule hoopis nutune. Linnakeskkonnas, mida täidavad ses luuletuses veel ohtrad

tütarlapsed, täpsustamata mutukad, telepilt, raadiouudised ja ajaleht, osutub "lähedalseisev kask" selleks ümbritsevast eristuvaks toeks, mis aitab minategelasel erakorralist sündmust üle elada ja selle üle hiljem rõõmugi tunda. Kask on sõna otseses mõttes pidepunkt keset üleüldist liikumist: pudenemine, tantsimine, tapmine, vägistamine, veenmine ja seksimine. Nutmine on selles luuletuses praktiliselt ainus mainitav (inim)tegevus, mis suuremat kehalist liikumist ei eelda. Et see leiab aset just kase juures, saab too püsiobjekt niisiis kahekordselt staatilise tähenduse, ja staatilisusest sünnib rõõm, "et hää ja kerge hakkas olla" (lk 5). Peale seda pöördepunkti luuletuses saab *mina* tagasi oma linnainimesele kohase liikuvuse ja asisuse ning eraldub avalikust linnaruumist intiimsemasse ruumi, milleks selles luuletuses on voodi. Kus see voodi asub, on see korter, tuba või ühiselamu, ei täpsustata, ja ega see olegi tähtis, niikaua kui teki all asjatades end muust maailmast eraldatuna saab tunda. Linnaruumi ja avaliku ruumi vastandust siin peaaegu ei tekigi: ka tekialune on avalik ruum sellevõrra, et sinna on juhuslikud läbiastujad lahkesti oodatud. Luuletuse lõpp teeb viitega eurodollarite geograafilise hüppe ning ei lokaliseeri paljude puude ja tüdrukutega tänavat mitte enam lihtsalt kusagil kaskede levikuareaalis, vaid seostab selle korraga suisa mitme kontinendiga, võib-olla isegi terve maailmaga – sest paljudest on siis maamunal neid kohti, kus dollarit ei tunta.

Niisiis – luuletaja Rooste tegevusväljaks on kahtlemata Linn, pisut kodukootud ja muu maailma suhtes servapealne, aga siiski selline, milles leidub mitmesuguseid rõõmu ja naudingu allikaid. Nagu on osutanud Anneli Mihkelev, on Rooste linnakeskkonna atribuutideks peamiselt tehnika ja ehitised: rongid, bussipeatused, saalid, kino; kontaktid maailmakultuuriga toimuvad sageli näiteks filmikunstile viitamise kaudu.¹ Rooste linna kaks põhilist koostisosa on seega kõnesolevalgi juhul säilinud: lookaalsust rõhutav materiaalne kultuur kombineerumas eeterlikumate üleilmse kultuuri ilmingutega. Selle lihtsa skeemi peale, nagu näitab ka nüüdne kogu, annab üles ehitada uskumatult suure hulga variatsioone.

Alajaotus “Hakitud Eesti” viitab ilmselt haledale “kahe Eesti” kujundile, kuid hoolimata oma pluralistlikumast sõnastusest jääb tsikkel ikkagi paraku kinni sellesama algkujundi kahetsusväärselt piiratud duaalsusesse: meil on peaminister ja kojamees, eestiaeigne ja nüüdisaeigne generatsioon, kapitalistid ja eestlased, reklaamiinimesed ja intellektuaalid, kodanlaspõlv ja narkomaanid. Blaseerunud linnainimestele vastandub kusagil metsakolkas oma kummalisi asju ajav maarahvas. See väljendub ka neis luuletustes antud keskkonnaviidete kaudu. Linnas on pikk erman ja prügised tänavad, suisa lihaliku olemisega reklaamtulbad, moodsat tehnoloogiat täis topitud seinad,

mis võimaldavad peatselt totaalkontrolli linnaasuka kõigi eluavalduste üle. Maal on saekaater – ja sellest järelduvalt ilmselt ka palju metsa –, märg ja pime sügisilm, stiihia ja härjapõlvlased, kes möllavad väljaspool mingit kummalist poolavatut siseruumi, kus kartlikud kohalikud on televiisori ümber koondunud. Iseäranis luuletuses “Tuulemaal tuulised ajad” (lk 22) maalitud pilt võiks meenutada Kiviräha lugusid, kui seal ei puuduks huumor, või pildikesi Öunapuu “Eesti gootikast”, kui ei puuduks sarkasm. Pole muidugi vajagi, et ilmtingimata meenutaks, pigem võib siit teha järelduse, et maakeskkonna kujutamises kaldub autor tunduvalt rohkem klišeelikkusesse kui talle omases ja tuttavas linnaruumis.

Linnaruumi murravad peale puht-inimtekkeliste objektide aeg-ajalt sisse ka looduspärased tegelased: lehkav ja meresaastega mürgitatud heeringas², öösi laulev lind (kuiagi tema hääliitsuse kirjeldus ei vasta ainsa meil linnaruumis üldiselt esineva öölauliku omale; aga ega luuletuses peagi ornitoloogilist tõde järgima³), või paplid, mis “on nagu // vene kultuuri tolmune jalajälg / baltisaksa linnaarhitektuuril” (lk 21). Siin avaneb puude kaudu nagu peo peal linna ajalooline mõõde: eri ajastute linnaarendajad on jätnud sellesse oma jälgi, kes majadena, kes puudena, ja üks ei ole teisest parem. Üleajaloolise objektiivsuse positsioonilt prantsatatakse aga üpris kohe tagasi päeva-

¹ A. Mihkelev, Tallinna ja Tartu tekst eesti luules. Rmt-s: Koht ja paik II. Tallinn, 2002, lk 474.

² Punaste silmadega poolroiskunud heeringatest kui oma sünnilinna iseloomustavast detailist kõneleb ka minajutustaja Emil Tode “Piiririigi” alguses.

³ Ehkki vastupidist püüab tõestada nt John Rowlett artiklis “Ornithological Knowledge and Literary Understanding” ajakirja *New Literary History* kirjandusökoloogia-teemalises numbris (vol. 30, 1999, nr 3).

kajalisse protesti paplite mahavõtmise vastu. Võib arvata, et paplid on osa luuletusekirjutaja eksistentsiaalsest ruumist, moodustades selles kihistuse, mille alalhoidmise ainsaks argumendiks on emotsionaalne “alati on nii olnud”. Seda, mis on oma elu raames harjumuspärane, on loomulikult raske käsitada kui osa suuremast protsessist.

Oluline näitaja on seegi, et Rooste luules ei leidu peaaegu üldse varasemale eesti linnaluule⁴ omast “paraobjektide” poetiseerimist. Selle asemel täidavad Rooste luulelinna mitmed konkreetselt nimetatud objektid, millega seostub ilmselt autori kui kodaniku isiklikke mälestusi: Linnahall, Krahli baar, Švejki, Südalinna kalmistu, Lilleküla staadion, Karu tänava ühikas. Äärelinna, agulitesse ja magalatesse Rooste haare ei paista ulatuvat – või ei kuulu need lihtsalt tema vahetusse eluringi. Kui linnakeskkonna luulendamisel eelistab Rooste niisiis tuntud ja tuttavaid paiku, siis ses osas, mis jääb väljapoole Tallinna, on ta miskipärast märksa julgem. Visandatakse Valga ja Haapsalu kui rullnoklikud, mõttetud väikelinnad, kus valitsevad läbu ja rusikad (“valga ad 2002 (ärkamisväärne maailm)”); lk 55–56), mingi kaugel väljapool Taanilinna, kuhu jäi maha tüdruk, keda iseloomustab peaasjalikult paari erogeense piirkonna olemasolu (lk 36), paukuvate püsside ja pritsivate ajudega alevikud (lk 22, 57). See toob kangesti meelde ülelähenaabrite *wannabe*-suurlinlaste iroonilise küsimuse: “Onko elämää kehä kolmosen⁵ ulkopuolella,” kas leidub seal meile tuntud eluvorme?

Sellesse küsimusse üritab tuua mõnesugust selgust teose teine tsükkel “Retk”, mis algab väikese põgenemisega Taanilinnast. Skeem on jälle lihtne: läänest tuleb kõik roiskuv ja tõbine, idas on aga ilusad puhtad metsad ja lahked naisterahvad. Linnatagune mets koosneb põhiliselt puudest (moodustavad metsa), mätastest (sinna saab toetada istmiku ja brändipudeli) ning lilledest (sest kus lilli, seal neiukesi). Ei saa aga metsa minneski läbi taskuraadio ja pakendatud veeta: “ja ma läen ja ma läen // jõuwan kodunt läbi käia võtan / kaasa väikese patakatega raadio suure / pudeli vett pastakaid paar tühja // märkmikku ja noa läen” (lk 26), samuti mõtleb metsas kõndiv lüüriline *mina* teisel, “kuidas saaks siia teleka tuuwa” (lk 27). Mingit iseseisvat väärtust metsal neis luuletustes ei ole. Eksootilistest, kuid siiski elu ja elamustega täidetud linnakeskkonna atribuutidest ilmub selles tsükklis metroo, viidates taas asjaolule, et linnaliste nüansside kujundlik kasutamine tuleb Roostel paremini välja. Siin tuleb ka märkida, et seoses keskkonna täpsema kirjeldamisega on Rooste luuletused muutunud ka kergemini jälgitavateks ja (seetõttu?) sisukamateks kui näiteks kogus “Lameda taeva all”. Sadakond lehekülge abstraktset ängi ei ole kerge kellelegi. “Rõõmu ühest koledast päevast” on sellega võrreldes suisa rõõm lugeda.

Üleminek järgmisse tsükklisse (“Disco”) on ses mõttes sujuv, et tegu on valdavalt siseruumides aste leidvate pildikestega, mistõttu nende laiemasse (linna)ruumilisse

⁴ Selle kohta vt Ö. K e p p, A Chance for Estonian Urban Poetry? Rmt-s: Koht ja paik III. Tallinn, 2003.

⁵ Ringtee ümber Helsingi.

konteksti paigutamine polegi tähtis: “ma sattusin mingisse alternatiivse tantsumussiga / pittu” (lk 42) ja kogu lugu. Neis tubastes linnaruumes keerleb luuletaja sõna otseses mõttes tüdruku ümber (ikka see Rooste luulele omane alaline liikumises olek). Tantsusaalist võidakse luuletuse jooksul sootuks mitte lahkuda (“Disco”, “Disco IV”, “Disco V”), võidakse pääseda takso vahendusel mõnda teise ruumi (“Disco VI”) või väljuda parki (“Disco II”), kusjuures viimasel juhul ei ähvarda oht pargis eneses, vaid pidumaja väljapääsu juures, ehk siis “hallis tsoonis” kontrollitud territooriumi ja avaliku linnaruumi vahepeal. Parki, iseäranis öist, on mitmed hirmugeograafia teoreetikud⁶ pidanud üheks turvalisuse poolest kõige problemaatilisemaks nähtuseks linnakeskkonnas. Rooste linnas on aga park sõbralik ja turvaline, seal on puud, kuhu najale on hea toetada nii ennast kui tüdrukut.

Teiseks Rooste linnapildi läbivaks kinniskujundiks üksikpuude kõrval on inglid, ehkki traditsioonilise kristliku arusaamaga inglitest, nagu ka põrgust, Jumalast ja Jeesusest Kristusest neil visioonidel muidugi palju pistmist ei ole. Pigem võiks oletada, et need ilmnevad selletaolises deliirsises seisundis, mille puhul sagedamini kuradikestega rinda pistetakse. Rooste lüüriline mina maadleb inglitega, ja mitte vähe. Noorkriitik Veiko Märka hinnangul mõjub taoline inglieroostika “nagu kiimas noorsõduri unenägu”⁷. Ravimeid on Rooste soovitatud

varemgi⁸, hormooniluule raviks kõlbab kõige paremini ilmselt lihtne looduslik aeg. Ometigi leidub neis luuletustes nimetatud temaatika kõrval ka kauneid linnaruumi pildistusi: ingel lendab “suurte ilusate klaasmetallinnade kohal” (lk 45) või maandub “aeda hügelsuure toominga otsa” (lk 48). Kahjuks selgub ses tsüklis muuhulgas ka tõsiasi, et isand Rooste ei valda ikka veel sõna “ölu” käänamise kunsti (ja ärge tulge ütlema, et see on kunstiline taotlus või midagi).

Mis saab lõpuks? Luuletaja on kirjeldanud kodumaad ja kodulinna, teinud retke raja taha, käinud diskodel ja heidelnud ulmakujudega. Kogu viimases kahes luuletuses kitseneb ruum toaks, voodiks, naiseks selles, soojaks kehaks, käeks, mis lebab “uinuval riistal” (lk 61). Tänavad ja tähistaevas on küll jätkuvalt olemas, kuid nende tähendus on sügavalt sekundaarne: “selle öö sees on mind kusagil / ootamas soe naisekeha” (lk 62). Tol soojal kehalgi poleks mingit tähendust, kui minategelane talle seda oma tahteakti läbi ei annaks, “tahan ja lähen”, nagu jääb kõlama luulekogu lõpetav kuulutus. *Mina* on häbenematult teadlik sellest, et seal, kus asub tema, ongi maailma keskpunkt, tõlgendamise lähtekeht. Juhul, kui see lähtekeht asub koduses Taanilinnas, on pildid selgemad ja värvilisemad. Kui see aga hälbib mõnesse teise ruumipunkti, tekib tahtmine pigem mõnest muust tõlgendusest osa saada.

⁶ Vt nt H. K o s k e l a, *Fear, control and space: geographies of gender, fear of violence, and video surveillance*. Helsinki, 1999.

⁷ V. M ä r k a, *Hull pääses lahti. Eesti Päevaleht (Arkaadia)* 29.08.2003.

⁸ U. U i b o, *Punk ja spunk. Eesti Ekspress (Areen)* 25.01.2001.

ILONA MARTSON

Hea raamat

KAUR KENDER. KUIDAS SAADA ISAKS. Hilana, Tallinn, 2003. 190 lk. Hind 188 kr.

Eesti kirjandusväljal on välja kujunenud üsna kindel traditsioon, kuidas kirjutada Kaur Kenderi raamatuid. Sageli on nii: tuleb üles ehitada osav konstruktsioon, sobitades autorit arvustajale sobivasse skeemi – võrrelda teda Coelho, Sade'iga, rüütlikirjandusega, tont teab millega veel. Sellisel juhul on raamat allutatud kriitiku tahtele; see on nagu mört, millega osav ehitusmees, näiteks Jaanus Adamson, laob üles toreda seina.

Aga on ka võimalik kirjutada raamatust endast, "seinu" ehitamata. Kriitiku jaoks on see kindlasti ebameeldivam variant. Sest sellisel juhul peab ta ise alluma autori seatud reeglitele. Aga kuna Kender on enamiku eesti kirjanikkudest välja vihasitanud ja kuna Eestis on kirjanik enamasti ka kriitik, kes on tema varasematest raamatutest juba varem oksendamiseni kirjutatanud, siis talle tundub nüüd, et enam ei viitsi jamada.

Nii ongi Kenderi isa-raamat leidnud mu meelest tema teostest kõige vähem kajastamist. Mainitakse moka otsast, et on küll, jah, hea, aga sellele vaatamata levivad jutud, et Kender on alla käinud. Võib-olla on see arvamus levinud seetõttu, et raamatut ei saada tavapärane tähelepanu, ülepaisutatud meediakära. Eesti popkirjanduse sellekevadiseks staariks on saanud hoopis Kõusaar, Kender on tõmbunud isalikult ja

äraootavalt tagaplaanile. Justkui tahaks ta näha, mis juhtub siis, kui oma raamatule üldse mitte mingit promo teha. Aga võib-olla ka seetõttu, et antud raamatu sihtrühmana peetakse silmas hoopis vene lugejat. Ükskõik.

Igatahes oli "Kuidas saada isaks" siin-kirjutajale meeldiv üllatus. Selles puudub "Iseseisvuspäeva" kobav kirjutuslaad, "Yuppiejumala" ülepakutud konstruktsioonid, "Ebanormaalse" mage naivism või "Check out'i" punnitatud ülbus. Kõigis nimetatud raamatuis on küll häid, hiilgavalt vormistatud kohti, kuid enamasti on nad jätnud algaja autori poolt kiiruga kirjutatud ja turule paisatud pooltoote mulje. Võiks öelda nii: autorile on tulnud mingi idee, ta on selle kiiruga, karjudes ja ragistades arvutisse trükkunud, siis veidike silunud ja viimistlenud, siis kirjutatust ära tüdinenud ja hästi kähku turule paisanud. Sest raha on ju vaja ja mis sa ikka käsikirju arvutis hoiad.

"Kuidas saada isaks" on teistsugune teos. Seda on hoolikamalt viimistletud ja läbi komponeeritud. Kender jääb muidugi Kenderiks, ta armastab jätkuvalt vene naisi ja kes teab kust kapitali kokku ajanud rikkureid, solvab rumalaid eestlasi ja kohalikku kodakondsuspoliitikat. Kuid selle kõrvale on tema jutustamislaadi tekkinud mingi uus, elulisem või psühholoogiliselt tõsiseltvõetavam tasand.

Võib-olla aitab siin palju kaasa see, et raamat on üsna puhtalt elu pealt maha kirjutatud. Kirjanikud jagunevad ju (mee-nutan siinkohal Peeter Toropi ülikooliaegset Dostojevski-loengut) üldjoontes kaheks: need, kes püüavad iga hinna eest oma raamatutes varjata "looja lõusta", ja need,

kes ei püüa. Dostojevski mäletatavasti püüdis, Kender selles raamatus enam vist üldse mitte. Kõik kirjanikud ei ole ju ometi Dostojevskid. Leppigem sellega.

Suhteline vaikus raamatu ümber võib olla tingitud sellestki, et raamat kirjeldab Tallinnast pärit vene tüdruku võitlust oma lapse pärast. See on veidike nutune teema, mis eesti kirjandusvälja traditsiooniliselt meestekeskses vaatenurgas liigitub automaatselt "poolkõvade" hulka. Tulebki välja, et Kender läheb eesti kirjanduskriitikuile kõige paremini peale siis, kui ta kirjeldab mahlakalt *macho*-mehe litsideskäämist. Kuid kui asi hakkab kalduma pereprobleemide suunas, on asi juba ette kahtlane.

Samas on tegemist looga, mille taustaks on tõsine probleem. Kuigi eesti kauniskirjandus tegeleb sellega imevähe, on Eestis vähemalt kümneid naisi, kes on välismaalasega abiellunud, hiljem aga lahku läinud ja nüüd oma eksmehega lapse pärast sõdivad. Minu enda akna all piketeeris viis aastat tagasi Tallinna venelanna, kelle väikese lapse oli austerlasest eksmees otse mänguväljakult röövinud ja teda saatkonna majas varjas.

Ma ei tea, mis sellest naisest lõpuks sai, aga on karta, et kõik lood ei lõpe nii hästi nagu Kenderi raamatus.

Arvatavasti aga ongi tänapäeva lapse-röövi kirjeldamiseks vaja Kenderi sulega kirjanikku. Raamat räägib multikultuurse maailma tekitatud valusatest olukordadest. Need olukorrad on nii valusad, et teinekord päästab tõesti vaid oskus tajuda elu kummalist huumorit. Väga lähedal on oht langeda sentiment, valida asja kirjeldamisel vale vaatenurk. See raamat suudab neid

karisid vältida, teose hoogne rütm säilib kuni lõpuni. Ja viimane on ehk kõige tähtsam.

Lõpuks lühikokkuvõtte neile, kes ei viitsi raamatut lugeda:

"Kuidas saada isaks" jaguneb kaheks osaks. Mõlemas räägitakse sellest, kuidas horvaadist isa Ricki-nimelise poisi ära röövib ja kuidas ta ema Katja kirjanik Kaareni abiga ta uuesti Eestisse toob. Esimeses osas aitab Kaaren Katjal Zagrebist põgeneda ja laps toimetatakse salaja üle piiri. Teises osas viib isa lapse uuesti Horvaatiasse tagasi ja Ricki kättesaamiseks tuleb palgata advokaat. Ei tasu vist mainidagi, et mõlemal korral kulub väga palju raha, mida kirjanik Kaaren nähtavasti tagasi maksta ei kavatsegi. Aga see-eest arvab ta eelviimasel leheküljel nii: "Kui rahvuse alusel inimesi liigitatakse, siis veetakse okastraat alati just läbi armastajate südame."

Ah, milline lause! Pärast seda raamatut näib, et Kenderist on lõpuks ometi kirjanik saanud. Mitte küll Dostojevski, aga tühja kah.

TOOMAS RAUDAM

Kõik inimesed on juudid

LAURI PILTER. LOHEJAS PILV. Romaan lühijuttudes. Tuum, Tallinn, 2004. 204 lk. Hind 125 kr.

August Gailit olevat minu ema vaadates öelnud: “See on juudi tüdruk, talle tuleb anda juudi nimi.” Ja mu ema sai nimeks Lea. Seda rääkis mulle mu vanaema. Mul pole põhjust kahelda, minu vanaisa August Roosileht oli kunstnik ning kuigi ta elas väikeses kohas, Paides, käidi tal pealinnast vahel külas ja peeti pidusid. Ühel niisugusel külaskäigul võis see juhtuda. Muidugi, terve rida küsimusi ju tekib: Kas külaskäik oli juhuslik või minu ema sünniga kuidagi kooskõlas? Ema pidi siis täitsa titt olema, kui tal veel nime polnud? Mille järgi Gailit seda ütles? Minu ema oli küll ilus, kuid tal polnud ei juudi nina ega pakse huuli, nii et mul läks õige tükk aega, kuni olin võimeline eristama noid ebapõhjamaise rassi esindajaid. Tõsi, tal olid mustad lokkis juuksed, koolis arvati, et tüdruk on endale lokid keeranud (tollal oli see rangelt keelatud), ja kästi tal pead kraani all hoida, aga pea kuivas ära ja lokid tulid tagasi ja mu ema oli päeva lõpus jälle krussis lokkidega neegri- või juuditüdruk. Aga sündides on lapsed ju kiilaspäised? Või kuidas?

Arvustused on nagu nekroloogid: arvustaja võib neisse paigutada ka iseenest, kuid ta saab seda teha vaid siis, kui on Side ütleva ja raamatu, rääkija ja koolnu vahel. Ametlikud etteasted, kuiva keelega kõned ja teoreetilised targutused ei tule siin arvesse.

Kuid kuskil on piir: mul oli väiksena kass, kelle nimi oli Miitu: tema minu arvustusse ei mahuks. Ometi ilmub selliseid Miitu-arvustusi iga päev, iga päev väidab keegi midagi raamatute kohta, mida kas pole üldse loetud või on loetud, aga mööda (viimane õudsemgi veel).

Lauri Pilteri raamat andis mulle võimaluse tuletada meelde oma ema ja ma olen talle – Raamatule – selle eest tänulik. Ma ei tea, kas ma seda muidu oleks teinud. Või kas ma jõuaks – aeg on praegu kaugel, kaugemal, kui ta siis oli, kui Lauri sündis (1971) või minul esimene raamat ilmus (1983).

“Mulle meenub lapsena kogetud vapustus, kui seisin avatud akna all ja mulle tuli mõte, et ma võin siin ja “praegu” öelda lauseid ilma ja nonde puude kohta seal viiekümne aasta pärast ning too mõte täitis mu suisa füüsilise aukartusega. Tuleviku aegadel, eriti aga tuleviku tingimustel oli minu jaoks sõnasõnaline maagia. (...) Ma hellitasin mõtet, et peab leiduma riike, mis on meie omast mõistlikumad, kus suhtutakse ettevaatlikumalt tollesse elu ja keele murdlainesse ning kus on keelatud ennustavate ja hüpoteetiliste või vastukäivate vormide vahel kasutamine. Niisuguses kultuuris oleksid kõik oletuslikud, ebamäärased või valikulised grammatilised vormid reserveeritud vaid tseremooniade tarvis. Sellised vormid oleksid pühad nagu tabusõnad, mida ei tohi tarvitada tavakõnes, kuid mis on lubatud teatud religioossetel riitustel.”

Ka siin on mul samamoodi põhjust tänu avaldada. Sest ma pole kindel, kas too kena – ja õpetlik – tsitaat George Steineri teosest “Pärast Paabelit” (After Babel. Aspects of

Language and Translation. Oxford University Press, 1977, lk 139) muidu avalikuse ette jõuaks või kas too väärt ja vajalik raamat kunagi ikka tõlgitud saab.

Eesti keeles on tulevik olevikuga kokku kasvanud. Kui "eesti keeles" akna ees seisja laps ("laps" eesti keeles) ütleb või mõtleb puude kohta: "Puud on ilusad", siis on mõte, et sama lause võib kehtida ka viiekümne aasta pärast, arvatavalt raskem tekkima. Kui see lause aga oleks: "Ma olen juut, sest mu emal on kühm ninal"?

Just seda Pilteri peategelane Lavran, "norra eesnimega kaheksateistkümne aastane üliõpilane" (lk 5) endalt juba esimeses novellis või ka romaani algpeatükis küsib. (Lavran/larva on ka putukas, tõuk, vastne, vastse vastne muutumine, pooldumine millekski muuks, kellekski teiseks.) Küsib läbi terve raamatu korduvalt, juba olnud mõne uue nägemisnurga või detailiga täiendades, lugusid lugude otsa lükkides, kord temana, kord minana. Ega sellest õieti aru ei saagi, miks Lavranil ise-olemisest (eestlasena, ema-isa armsa pojana) ei jätku, pigem on seda patoloogilisena tunduda võivat tungi (peategelane viibib mitu korda psühhiaatriakliinikus ravil) püütud vahendada kui loomulikku, see lihtsalt realiseerub tegevuse käigus iseendast. "Lohejas pilv" on tegelikult arenguromaan või -lugu, kus eksiteele sattunud peategelane oma käitumist ja arusaamu pidevalt korrigeerib. Ikka ja jälle tekib puhaste ideede (puhta juudi, puhta ameeriklase, puhta eestlase, puhta venelase) sekka mõni "mongrel", armas vördjas, nagu "mitmepäevase habemega (nagu minulgi), mustad juuksed pikad ja kuidagi takris, seljas lihtsad tumedat tooni kulunud rõivad, käe

otsas raske kott, ... nahk tumedam kui minul, kuid mitte lausa tõmmu, vahetu käitumisega (lisaks pidas ta mind kõhklematult juudiks), kusjuures midagi ta hoiakus ja välimuses oli sellist, mis aitas mul mõista, miks juudidõlgajad kutsuvad mõningaid juute räpasteks" (lk 148). Just need inimesed on sümpaatsed ja armsad ka peategelasele.

Vahemärkusena tahaksin siinkohal lisada (kuna ka see mälestus võib muidu kaotsi minna), et minu isal oli teatav juudivaenulikkus, mis ei tulnud juutide välimusest või lõhnast (oli tal ju endal üks selline kodus – minu ema), vaid tema mälestustes olid juudid olnud need, kes 1941. aasta Tartu pommitamisel venelaste poolelt tänavatele tulid ja maju süütasid. Ma ütlesin talle siis, et need olid mõned üksikud, mitte terve rahvas. Selle peale jäi ta vait, ei öelnud midagi, aga ma ei või kindel olla, kas ta vaikis sellepärast, et mõistis, et mul on õigus või sellepärast, et arvas, et minuga pole mõtet vaielda.

Pilter räägib oma lugu – oma lugusid, oma romaane – varjatult autobiograafilises võtmes. Üksvahe tekkis ameerika kirjandusse – vist 70. aastatel – säärane mõiste nagu "autobiograafiline fiktsioon" või ka ümberpöörduvalt (sest suurt vahet ju pole) "fiktsionaalne autobiograafia". Minus tekitas see suurt huvi, nägin selles ellujäämislootust. Tollase lämmatava impersonaalsuse taustal (mäletan, et mõned eesti kirjanikud kerklesid sellega, nagu kirjutaksid nad oma jutte unest maha, mind ajas see vihale) on see mõistetav. Praegu, vaadates aknasse, mille nimeks kuvariekraan, näen ma ennast ja seda, kuidas ma pole tahtnud olla see, kes ma olen ja mis

sellest välja on tulnud.

Pilteri lugusid ei saa, ei tohi lugeda üks-
haaval. Muidu võib tõesti jääda mulje veid-
rikust, kes tahtis juudiks saada sel teel, et
lõikas ise oma peeniselt žiletiga eesnaha.
Üks näide ja üks küsimus ja üks vastus (osa-
liseks) selgituseks: "Hommikul, kui ärkasin,
oli keegi laotanud mulle peale teki" (lk
150). See juhtub Riias, Lavran magab öösel
"Eesti saatkonna ruumide ees ühe vanalinna
maja trepikojas" (lk 150). Kes oli see "kee-
gi"? Eestlane? Vaevalt. Pigem keegi, kes oli
inimene, mitte juut või mitte-juut.

"Teisikus" on stseen, mis jääks ilma tei-
se novellita küsitavaks ja novell ise kesiseks
referaadiks. Stseenis tapab Lavran või tahab
tappa (tulevik, nagu me alguses mainisime,
on eesti keeles olevikuga ühtinud) oma just-
kui-teisikut (tegelikkus pole talle oluline,
kõik on üks süümeest küllastunud võimine),
kuid vaid haavab teda. Ülejäärgmises novellis
"Inimesed, kes vajavad inimesi" antakse
tollele tühisevõitu sümboolsele "tapmisele"
vajalik sügavus. Lavrani juurde ilmub Dau-
gavpilti turul salasigarette müüv vanaeit –
"ta jäi minu kõrvale voodisse terveks ööks"
(lk 177) – ning ütleb: "Sa tegid õigesti, et
teda löid" (lk 177). Selgub, et kõik on jälle
seotud juutlusega: "läti noormees, keda olin
eelmine päev noaga löönud, oli olnud tema
tütre, seega juuditari mees, aga läinud siis
temast lahku ja võtnud uue naise" (lk 177).
Misperale peategelane, haududes loo
dostojevskilikku lõppu (kas on lugu, mis
võis päädida vanaeide tapmisega, olemata
seejuures dostojevskilik?), tuleb järeldusele,
mis oma siiruses ainuvõimalik: "Ja kui olin
sellise süžee valmis mõelnud... loobusin
sellest kui kõlbmatust, minu meelelaadiga
kokkusobimatust, jättes ameerika suurvai-

mudele nende pärusmaa, leppides ise vähe-
maga, vägivallatu, passiivse igatsusega tera-
vate elamuste järele" (lk 177–178).

Pilter on oma raamatuga toonud eesti
kirjandusse täiesti uue dimensiooni, mis
kohati hüsteerilise lokaalidentiteedi otsimise
ja kaotamise hirmu taustal mõjub värskest
ja julgelt. Sellele vihjab ka raamatu (mulle
meeldivalt) keelemeditatiivne lõpp: "Samas
[kõrvuti eestlaste igaveseks võõraks jäämi-
sega] uskusin ma nooruslikus meeletuses
osalt tõsimeeli, et kunagi kauges tulevikus,
võib-olla aastatuhandete pärast võivad keelte
vahekorrad maailmas kujuteldamatul kom-
bel muutuda (oli ju ka inglise keel olnud
kunagi Euroopa äärealal kõneldav vähetun-
tud dialekt), ja kui mitte eesti, siis vähemalt
türgi keel (või see, mis temast areneb) võib
rahvusvaheliselt laialt levida" (lk 204).

Selle lausega võiks vabalt pääseda poliitika-
sse.

Kirjanduses ollakse sellega kindlalt sees.
Tillukese täiendusega: "Süngelt nagu saatuse
ja igaviku sardooniline naer pidi see fraas
kõlama" (lk 204).

Kõik inimesed on juudid. Türgi keeles
on tulevik.

Kas lõpetada? Aga ma pole ju veel rää-
kinud "Lohejast pilvest", raamatu võtme- ja
niminovellist või -peatükist, milles Shakes-
peare'i eetos ja Pilteri loojapaatos kohtuvad
ning ka tegelikult kokku saavad: "Ja ma
mõtlesin ka sellele, kuidas (...) see
Spinozast paar põlvkonda varasem inglise
kirjanik rajab oma võimsaid kirgi tulvil
tragöödiad just ebaadekvaatsete ideede
küüsis inimeste kaastundlikule kirjeldami-
sele..." (lk 95).

Kas lõpetada? Aga ma pole ju veel rää-
kinud lõpust, millega plaanisin oma arvus-

tust lõpetada (kuid mis võinuks olla ka algus) ning mis nägi välja selline, et ma ütlen, et olen Pilteri lugudel juba ammu silma peal hoidnud...

Kuid raamat, parimad jutud "Pilves" keelavad mul seda teha. "Aega on, aasta pikk", ütleb minu lemmik "Siis ununegu mu parem käsi". Mis tõlkes kõlaks umbes- täpselt nii:

"Below the surface-stream, shallow and light,
Of what we *say* we feel – below the stream
As light, of what we *think* we feel – there
flows
With noiseless current strong, obscure and deep,
The central stream of what we feel indeed"
(Matthew Arnold. "St. Paul and Protestantism").

ERKKI LUUK

Kes elab metsa sees?

MARK ADAM, MARKO MÄETAMM. RÄÄ-
KIVAD MAJAD. SPEAKING HOUSES. R/I/
B/O/P, Tallinn, 2003. 48 lk.

Kunagi väga ammu oli mul 1 plaan, mida ma kunagi täide ei vii. Pealkiri oli "Juhuslik maja". See pidi olema ülevaade ühest majast, täpsemini tema asukatest. Iseenesest mõistetavalt pidi rõhuv enamik neist olema rangelt võttes (st nii, nagu mina seda teha ei kavatsenud) kas obsessiivsed "hullud" või siis vähemalt mõne muu, pisut tavalisema "puudega". Detailidesse ei laskuks, kuna mul on ähmane (kuigi ilmselt siiski väär) aimdus, et mõni neist võib olla jõudnud kuhugi mujale, näiteks mõnda mu muusse teosesse. Ilmselt siiski mitte. Küllap on tegu lihtsalt mälestuskildude elustumise klassikalise juhtumiga, kus need hakkavad tagantjärele mängima palju suuremat rolli, kui tegelikkuses kunagi täitnud on.

Jätkates etteantud teemal... R/I/B/O/P-i raamatus on reaalse geograafiliste *locus*'tega (nagu näiteks London või Tallinn) seotud teksti, pildi ja tutvustava etiketiga varustatud majad. Etikett on stiilis "üheperelamu Vändras", tekst on see, mida maja oma elanike kohta ütleb, millest ka raamatu pealkiri. Oma algupäralt on maja miski, mis midagi muud mahutab, st täpselt seesama mis "märk". Antud juhul veel pisut rohkem, kuna siin pole tegu mitte ainult "tähenduste" mahutamisega, vaid ka nendevahelise suhete organiseerimisega. Maja kui keskne (andmesidet) ülesehitav printsiip, tugijaam, server. Oma reaalselt

eksisteerivas arhitektuurilise geograafiasse kirjutatud virtuaalsete majaserveritega on R/I/B/O/P-i kood tegelikkusega palju rohkem seotud kui tavalisel kirjandusteosel. Seos on siiski: a) petlik ja b) metatasandil. Teisisõnu on tegu: b) metatasandi ja a) virtuaalse realismiga. Stilistiliselt pole see realism, lihtsalt “maja” kaudu on lugu heidetud konkreetse geoarhitektuurilisse reaalsusse. Mis puudutab majaserveritel jooksvaid programme (neis elavate “inimeste” “lugusid”), siis need püüavad rohkem või vähem paljundada ja jäljendada (ajakirjanduslikus mõttes) “huvipakkuvaid” tahke reaalsusest: “hullumeelus”, “kultus”, “vägivald”, “perversioon”, “seks” jne. “Majade suu läbi kõneldes” saavutatakse siiski väärikas “kunstiline” distants “räpase” informatsiooniga, mida rõhutab ka lugude lakooniliselt optimistlik stiil. Maja hääl kõlab sedamoodi ja seal, kus ei räägi üksi teine – esiteks informatsiooni salastatuse ja varjatuse, teiseks toimuva ülimalt arusaamatuse, kurbuse või ilguse tõttu. Siin on see tüüpiline koht, kus peaks (enamvähem kohustuslikult) alustama juttu “suletud udest”, “vuajerismist” jne, kuid see element on siin viidud juba täiesti paroodilisse mõõtkavva. Võiks arvata, et need lood ongi osalt selle üle irvitamiseks kirjutatud. (Kahtlustused metatasandis on selle teose puhul muidugi üldse põhjendatud.)

“See ei ole kirjandus. See on kontseptuaalne kunst. Ja sellisena tuleks seda võtta, guii kurba ja mürarohket, rauuladest puner-

davat, ja mürarohket orkestripartiidi, mis end vaataja silmale avab, ja hümbuse nähtamatuks muudab.” Kirjutasin selle lõigu kunagi ühe oma raamatu kirjeldamiseks, kuid kuna ma seda ei kasutanud, võin selle sama hästi siia kirja panna, kuna see sobib “Rääkivate majade” kirjeldamiseks sama hästi. Meenutagem: lähiminevikust on ka Mung väitnud enamvähem seda, et nad teevad kontseptuaalset kunsti, mitte kirjandust (kuigi sisulisemalt on seda põhjust kahtlustada hoopis ühe teise rühmituse, 14NÜ puhul). Tõepoolest. Kontseptuaalne kunst, nagu me juba sada aastat (Duchamp’ist loendama hakates) väga hästi teame, kujutab endast sõna otseses mõttes *ükskõik mida*. Mis ühendab sitta, tühja näitusesaali, lumelabidat, puuhalgude mahalaadimist ja “Rääkivate maju”? Kontseptuaalne kunst. Rangelt võttes (st nii, nagu seda tegelikult kunagi ei tehta) on kontseptuaalne kunst kõik. Ükskõik mille olemasolu, tekkimine või puudumine on kontseptuaalne kunst. Tegelikult tehakse vahet kontseptuaalse kunsti ja selle puudumise vahel muidugi võimu mõiste kaudu. Ainult “kunstnikul” on võim(e) luua kontseptuaalne kunst (st ükskõik mis), kõigil teistel see puudub*.¹ Antud juhul annavad sellest võimest märku: 1) nimi “Marko Mäetamm” raamatu tiitellehel, 2) konkreetne sihtkapital, kust avaldamistoetus saadi, 3) pöörlevad klaasist vitriinid raamatupoodides, kus “Rääkivad majad” nagu *näitusel* eksponeeritud on, 4) köitekujundus. See on

¹ Selles – ja nimelt väga fundamentaalses – mõttes on kontseptuaalne kunst needus, millest “kunstnik” kunagi ei vabane. Juba toosama paljutsiteeritud Duchamp tegi selle ammendavalt selgeks: pole võimalik teha midagi, mis poleks (kontseptuaalne) kunst. Ma võin valmistada realistliku pildi, “Mona Lisa” (või mistahes muu kunstiteose) – kuid pole suuteline ära hoidma seda, et lisaks sellele poleks see ka kontseptuaalne kunst jne. See on “kunstniku” igavene needus, tema panus tegelikku hullumeelsusse.

distanti kasvatamine objekti ja ühe, temast eemaldumisel üha kasvava jõu vahel, mis määrab selle, millega selle produkti näol tegemist on. Mis jõu? Metatasandi. Kus iganes see distant (avalduge ta siis kõitekujunduses, tooteesitluses või ükskõik millises muus kirjandusvälises paradigmas) kirjanduse kui objektiga (tähemärkide järgnevu-sega) kasvab, on tegu ühest küljest juba rohkem kaasaegse disainertootte kui kirjandusega, teisalt aga metakirjandusega. Metakirjandusega muidugi ainult oma eelduste – kirjandusväline asukoht – poolest, mitte ses mõttes, et ta “kirjandust” kuidagi sisuliselt – mis *ei tähenda* ainult: otseselt – määratleda püüaks. Nõuab siiski erilist jultumust, et küsida: mis peaks olema sellise disainertootte sisu? Enesest (ja oma ülesannetest) lähtuvalt tal seda loomulikult polegi – mis aga muidugi ei tähenda, et see ei võiks sinna olla *väljastpoolt* interpoleeritud. (Viimases hädas võib selle sisu sinna muidugi alati mõnelt teiselt metatasandilt interpoleerida. Kuna see võimalus – tegelikult rohkem *excuse for a* sisu kui sisu ise – näib liialt labane, jätan selle vaatluse alt välja.)

Loodetavasti andsin siin mõningaid vihjeid, millest lähtuvalt hinnata “kaasaegset disainertoodet” – või pigem, millest lähtudes seda *mitte* hinnata. Näitlikkuse mõttes teen asja veel selgemaks: kaasaegset disainertoodet pole mõtet hinnata dekoratiivsuse, kasutus- ega žanrierinevuse seisukohast, kuna ta on just nende poolt esile kutsutud. See oleks umbes sama, kui hinnata inimest selle eest, et tal on inimese kuju. See pole antud juhul üldse oluline. Oluline on see, kas metatasand funktsioneerib ka sisuliselt või jääb kõik ainult selle *materiaalsete eel-*

duste piiresse. Ma ei tea, kui lihtne või kerge on seda objektiivselt hinnata (võibolla ei saagi), kuid antud juhul näib mulle pigem, et “Rääkivatel majadel” igasugune sisuline tähendus puudub, et nad ei kommunikeeri midagi, mida poleks võimalik kergesti lahti võtta mõne üsna primitiivse konstruktori osadeks. Lugesin oma eelmist lauset uuesti – see kõlab nagu ülim vägivald teose vastu, kas pole. Võimalik niisiis, et olen täiesti eksiteel, aga mina sellest täna küll enam midagi täiendavat järeldama võimeline pole. Sellele vaatamata on mul hea meel, et selline raamat ilmub – esiteks seepärast, et mul on hea meel, kui ilmub mis tahes raamat (“Mein Kampf”, “Siioni tarkade protokollid” ja “Kultuurisemiootika” k.a), teiseks seepärast, et siin (žanri- ja kasutuserinevuste lõikes) vähemalt materiaalsete eelduste poolest päris kaugele välja jõutakse. Kirjanduses on paratamatu, et tarbija tähelepanu suudab kõita ainult tajutav, st *a priori mittekirjanduslik* eksklusiivsus, st disain. See on päästerõngaks tarbijale, kes tahab tarbida, kuid kellel on selleks aega ainult u 1 sekund. “Rääkivaid maju” ei ole isegi *füüsiliselt* võimalik tarbida rohkem kui tunni, kuna juba siis oleks ta kuni fondi viimsete urgeteni selge. Kui aga piirduda ainult lugemisega, peaks hakkama saama ka viie minutiga teie väärtuslikust ajast.

```
.CODE
:loop
ees on kopp
kopp-kopp
entering da rääkiv maja
in da style of R/I/B/O/P
jmp loop
END
```


MART VELSKER

Euro opla seks saa mine

TIIT HENNOSTE. EUROOPLASEKS SAAMINE. *Kõrvalkäija altkulmupilk: Artikleid ja arvamus 1986–2003. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2003. 320 lk. Hind 125 kr.*

Väikeses Eestis on tavaline, et arvustaja ja arvustatav on tuttavad. Tutvustest võib kasu tõusta, aga enamasti tõuseb kahju: kriitik tahab, et sõpradel läheks hästi ja vaenlastel halvasti, ning raamat muutub seetõttu teisejärguliseks. Minu jaoks ei ole “Eurooplaseks saamine” mingil juhul teisejärguline, aga selguse mõttes mõõnan, et ma tunnen Hennostet. See ei ole mingi eksklusiivne südamesõprus ega ka mitte hõimlus, aga samas on minu jaoks Hennoste isikul ja tekstidel terve rida isiklike tähendusi, mis saavad alguse sellest, et ta on mu õpetaja, kes mind on palju mõjutanud. Hennoste õpetas mulle ülikoolis seda, kuidas teha tekste, ning arvustajategevust alustades pidasin koolitarkust meeles ja püüdsin seda rakendada. Võibolla isegi püüdlikumalt kui Hennoste ise. Näiteks õpetas ta, et kirjapandut tuleb viimistleda – ma usun küll, et nikerdan tekstide kallal rohkem kui tema.

1990. aastate alguses kombineerisin oma kirjanduskäsituse esimesed arvustatavad raamid ühelt poolt Hennoste versioonis esitatud tekstiteooriast ning teisalt Juri Lotmani töödest. Eesti kriitikute mõjutasid mind ka Jaan Undusk, Hasso Krull jmt, aga neilt sain enamasti huvitavaid impulsse, kuid mitte meetoodilisi

raame. Raame leidub mõneski kirjutises, mis on uuesti avaldatud raamatus “Eurooplaseks saamine”. Näiteks lugesin omal ajal innukalt ja korduvalt artikleid “Eesti 20. sajandi 19. sajandi kirjandusest” ja “Rahvuskirjandus kui kultuurisituatsioon”. Need tekstid paistavad tähtsad olevat ka nüüd, kui mu mõtlemine on kuigivõrd iseseisvunud.

Seda isikliku suhte kirjeldust saab jätkata veel terve rea irratsionaalseltki mõjuvate tõsiasiadega, kuigi irratsionaalsust on Hennoste töödes väga vähe. Näiteks kummitab mind see, et kirjutan seda artiklit töökohal, kus varem töötas Hennoste ja kus mind tõenäoliselt lähiaegadel vahetab välja samuti Hennoste. Kirjutan “Eurooplaseks saamisest” Euroopa Liidus viis päeva enne seda, kui Eestist saab Euroopa Liidu liige. Kirjutan raamatust, kus on mitu korda soodsas kontekstis nimetatud mu nime. *Etc.* Niisiis neil, kes põlgavad hingepõhjust kuritegevust ja korruptsiooni eesti kirjanduses, on viimane hetk jätta arvustuse lugemine pooleli. Järgmistes nappides ridades räägin asjast.

“Eurooplaseks saamine” sisaldab Hennoste kirjandusalaste tööde tuuma, kaalukatelt asjadest puudub peamiselt vaid sari “Hüpped modernismi poole”, mis peaks lähemal ajal ilmuma iseseisva raamatuna. Seega on praegu sobiv mõtiskleda täielise printsiipaalsusega selle üle, miks ja kuidas on Hennoste eesti kirjanduskriitikas ja -teaduses tuntud. Jäägu praegu kõrvale see, et ta on kuulus oma “modernismi” ja “hüpetega” ning olgu välja toodud kolm iseloomulikku asja. Esiteks – Hennoste on tuntud poleemilise, kirglikult ründava kriitikuna; teiseks – talle on

iseloomulik viimistlemata stiil; ja kolmandaks – iseloomulik on ka armastus “teoreetilise masina” vastu. Kaks esimest punkti näitavad Hennoste spontaansust ja emotsionaalsust, kolmas aga süsteemset mõtlemist, mis ülejäänud jooni tasakaalustab.

Oletan, et “Eurooplaseks saamine” jäi esseistikaauhinnast ilma just nende kolme põhipunkti tõttu: tavaliselt ei anta preemiaid “kurjadele” kriitikutele – ja kui siiski antakse, siis peab muu vastama käibivale ettekujutusele heast tekstist. Levinud on aga ettekujutus esseistikast kui ilukirjanduse sohilapsest, kes peaks demonstreerima kujundlikku ja hoolitsetud keelt ning varjama oma teoreetilist järjekindlust. Nii teeb näiteks Jaan Undusk ning on saanud aastate jooksul mitu preemiat. Ja muidugi õigusega.

Nimetatud kolmele joonele võiks veel lisada paar täiendust. Artikleid järjepanun lugedes hakkas paistma, et Hennoste võtmesõnad on “oluline” ning “ei” – nende esinemissagedus on ta töödes tõenäoliselt tunduvalt kõrgem kui eesti kirjakeeles keskmiselt. “Eurooplaseks saamine” on raamat kirjanduse “olulistest” asjadest ning asjadest, mida “ei ole” üldse olemas või mis “ei ole” õigel viisil olemas. Vahepealsest ebamäärasusest – asjadest, mis nagu on ja nagu ei ole ka – Hennoste üldjuhul ei kirjuta. Silma hakkavad eriti eitused – teisisõnu see, et Hennoste veres ja sõnades pulbitseb vastuhakk. Vereanalüüsi ja sõnastatistikaga jään hetkel hätta, aga kui mul peaks olema õigus, siis ei ole päris õige Hennoste jutt, kui ta ütleb, et ta ei taha olla provokaator, vaid “lihtsalt on nii juhtunud” (*Eesti Päevaleht. Arkaadia* 16.01.2004).

Kirjanduse ja kultuuri puhul armastab Hennoste esile tuua eriti neid “ei-sid”, mis kriibivad eestlaste rahvuslikku alaväärsustunnet: raamatu alguses antakse mõista, et Noor-Eesti ei viinud eesti kirjandust 20. sajandi Euroopasse (lk 29), raamatu lõpus saame teada, et nooreestlased ei loonud midagi enneolematult uut, vaid lõid kultuuri, millel oli “pidžiniloomus” (lk 308). Eitus võib olla mõnikord keeleliselt peidetudki, aga ta saab suureks “EI-ks” just seetõttu, et mässab tüüpiliste ettekujutuste vastu. Seda mässu on vaja – selleks, et võiks tekkida mingigi sisuline kultuuridiskussioon. Väitlemine vajab pooltlauset kõrval vastulauseid, arvamuste kõrval eriarvamusi. Ja parem kui selliseid, millel on mingi mõte. Hennoste vastulausetel on mõte, kindlasti neilgi juhtudel, kui mina temaga nõus ei ole. Ma ei esitaks väidet, et autonoomesteetilise süvakirjanduse kujunemises “ei ole nooreestlased mitte selle algus ega lõpp” (lk 95), ma ei väidaks, et rahvusromantilist luulet on parem käsitleda “didaktilise luulena” (lk 102) – aga oma eituse eituse juures saan ma siiski väga hästi aru, miks Hennoste selliseid arvamusi esitab. Suures osas eesti kirjanduskriitikast loobitakse arvamusi umbropsu, siin see nii ei ole.

Poleemilisus ja visandlikkus on kategooriad, mida üldiselt on klassikalises kultuuris mõistetud puudusena. Ma arvan siiski, et need on ka asjad, mis teevad Hennoste mõjukaks. Mõjukaks kultuuri-siseses võimuvõitluses häälekuse ja operatiivsuse tõttu, kuid paradoksaalselt kasvab samal ajal ka sisukus. Viimistletud artikli ideaalide kohane on raamatus hädapärast vaid üks aastatetagune töö (“Karl Ristikivi

“Hingede öö” kui tekst”), kuid ülejäänud osutuvad minu meelet huvitavateks justament sellepärast, et “ilusast” tekstist on loobunud ning selle asemel keskendatud kõik jõuvarud ideede genereerimisele ja mastaapsete spekulatsioonide kiirkaardistamisele. Usun, et see genereerivus võiks Hennostel kiiresti kaotada kindla pinna jalge alt, kui ta seda ei ühendaks selgete teoreetiliste postulaatide ja kaine mõtlemisvõimega. Näiliselt vastandlikud jõujooned ühinevad ja asuvad koostööle ning üllatavaltki harva tekib subjektiveeriva ja objektiveeriva poole vahel olemuslikku ebakõla. Tavaliselt tekib seda lause-paari ulatuses süütu isiklikkusena, mis maskeerib end objektivsuseks. Avalikult isiklikke tekstikohti on teadagi rohkem, need juhatavad veetleva edevusega sisse vestlus Kajar Pruuliga raamatu esimeses osas.

Olen väga paljudes küsimustes Hennostega nõus, provokatiivsus ja temperament mind ei häiri. Kui põhimõttelisemaid distantseerumisi tekib, siis peamiselt seetõttu, et usun determinismi (ühtlasi tõlgendavate teooriate tõhusust) veidi vähem kui Hennoste. Deterministlikku mõtlemislaadi tunnistab ta raamatu põhiosa alustavas intervjuus (lk 15) ja vastavaid näiteid leiab edaspidi küllaga. Ma arvan tegelikult ju samamoodi nagu Hennostegi, et kultuuris toimivad mingid üldised reeglid ja kategooriad – näiteks usun ma, et kultuurisituatsiooni komponendid, mida Hennoste korduvalt kirjeldab, on üsna universaalsed. Asi muutub aga minu jaoks keerulisemaks siis, kui sünkroonilise kirjelduse kõrvale asub diakrooniline ning invariantide kõrvale asuvad variandid – ehk siis konkreetsed juhtumid. Mõnel juhul

hakkab mulle tunduma, et rangelt hierarhilist kirjelduskeelt kantakse mehaaniliselt üle ajalooliste protsesside kirjeldamisele, arvestamata seda, et see keel on tõhus sünkroonilisel kirjeldamisel, aga kaotab poole oma jõust, kui nähtused hakkavad ajas ja ruumis liikuma. Tore, et liikuva loomuga on ka Hennoste ise – niisiis tema katsed lükata kirjanduspüramiid külili ja kujutada selle abil aja voolamist pole siiski kivistunud üritused. Aga mingi probleem siin nagu oleks – nii pole ma ka kunagi jäägitult omaks võtnud hennostelikku käsitust sellest, et eesti kirjanduslugu peab determineeritult läbi tegema needsamad faasid ja samas järjekorras nagu varem muud Euroopa kirjandused. Ma arvan, et ajalugu käitub küll sageli just nii, nagu Hennoste seda kirjeldab, kuid “teoreetiliselt” ei pea see siiski alati nii olema, sest soov imiteerida Lääne-Euroopat pole ainuke kultuuri loov jõud. Võibolla on siin tegemist ka erinevustega, kuidas üks või teine tajub aja kulgemist. Näiteks ma ei suuda tunnetuslikult omaks võtta seda, kuidas Hennoste tõlgendab oma raamatu pealkirja. Ta ütleb eurooplaseks saamise kohta: “See on tegevus, milles tuleb pidevalt joosta, et vähemalt paigal püsida selle taustsüsteemi suhtes, mille nimeks on Euroopa” (lk 49). Olen viimastel aastatel mõtisklenud ka ise Euroopa üle (ja tegelikult mitte nii palju Euroopa Liidu üle), olen aga hakanud Euroopat “kogema” pigem hetkedel, kui ma ei jookse kuhugi, vaid vaatan Helsingis aknast välja ja olen seejuures äärmiselt paigal. Niisiis minu jaoks on suurem tunnetuslik rõhk kellenagi olemisel ja vähem kellekski saamisel.

Kuidas aeg ja inimesed peavad või ei

pea kulgema, see on muidugi omajagu segane ja vaieldav. "Hennoste probleemi" teine ja selgem külg on aga minu meelest selles, et ta räägib asjadest enamasti "üldiselt" ning enamasti jätab ta lahtiseks küsimuse, kas eesti imiteeriva loomuga kultuur võib pakkuda enneolematut ja omapärast loomingut – kas "lootusetu" üldjuhtum võib sisaldada "lootusrikkaid" variante. Ma arvan, et võib küll, ja ma oletan, et nii võiks arvata ka Hennoste, kuid tema artiklitest jääb mõnikord vastupidine mulje, sest suhteliselt harva las kub ta üldiste (ja valdavalt "lootusetute") tendentside kaardistamise juurest konkreetsete juurde. Seda tuleb siiski ette ja eriti raamatu viiendas osas, ka selguvad raamatus mõned eesti kirjandusteosed, mida Hennoste kõrgelt hindab (Oskar Lutsu "Kevade", Mati Undi "Tühirand" jmm). Sellegipoolest eelistab ta oma artiklites üksikule üldist. Ka konkreetse teksti analüüsimisel – näiteks "Hingede öö" käsitus on Hennostel intrigeeriv ja hea, aga ega lugeja siiski päriselt aru ei saa, kas Karl Ristikivi teos on iseseisva väärtusega romaan või lihtsalt õppevahend, mille peal üldistavaid skeeme läbi mängida.

Hoolimata kuulutatavast retoorikast käib Hennoste kirjutistes ka väitlus iseendaga: tavaliselt varjatult, kuigi mõned parandused ja autokommentaarid lasevad seda ka vahetult näha. Muuhulgas on aja jooksul muutunud modernismimõiste, mida on Eestis peetud vist Hennoste isiklikuks omandiks – mil viisil see muutub, seda selgitagu järgmise raamatu arvustajad. Üldjuhul on Hennoste mõistestik koherentne ühe kirjatöö piires ja pisikesed vastuolud võivad tekkida artiklite vahel.

See on ka täiesti loomulik, sest need tekstid pole ju kirjutatud raamatuna ja vähesed loevad neid ka samal kombel järjest, nagu mina seda tegin. Tahan õigupoolest oma nõdra sõnaga isegi toetada kriitiku õigust sattuda iseenesega vastuollu – kui need vastuolud pole ühes ja samas tekstis.

Hennoste teksti teevad elavaks just väikesed vastuolud ja teravad nurgad. Eestis ei ole arvatavasti teist sellist kirjanduskriitikut, kelles kombineeruks samal viisil ülim emotsionaalsus, äärmiselt selge mõtlemisvõime ja pidev vajadus vastanduda ja eitada. Kui need asjad üsna ebatavalisel viisil siiski kokku käivad, siis saabki võimalikuks see, et hierarhilise mõtlemise abiga permanentselt purustatakse hierarhiaid ning asutakse kirjanduse keskmes, aga säilitatakse ka seal "kõrvalkäija altkulmu-pilk". Selline positsioon on kindlasti häbematult mugav, aga ka oluline, sest kõrvalkäimine annab vabaduse ja kulmualusus kriitilise meele.

ELO KUUSTE
Alexander Portnoy – juudi
desperaado

PHILIP ROTH. PORTNOY TÕBI. *Ingl k tlk Lauri Pilter. Varrak, Tallinn, 2003. (20. sajandi kirjandusklassika). 231 lk. Hind 179 kr.*

Läinud kevadest alates on siinsegi ilmanurga lugejatel lõpuks võimalus oma käte ja silmadega taas üht ammu Ameerikas “kõrgeid” laineid löönud teost kompida. Tegemist on romaaniga, mis nägi ilmavalgust 1967. aastal keset sõjavastaseid proteste, seksuaalrevolutsiooni jms. Autor Philip Roth sai 26aastaselt kuulsaks oma esikromaaniga “Hüvasti, Kolumbus” (Goodbye, Columbus). Kuid tõelise sensatsiooni põhjustas ta alles kõnealuse teosega, mida küll “meeletult rüpaseks romaaniks”, küll “masturbatsiooniromaaniks”, küll “juudi saladuste reetmiseks” ja veel paljuks-paljuks muuks on tembeldatud. Osa juudi kogukonnast süüdistas Rothi antisemitismis, kirjanduseliit aga kiitis teda ta julguse ja paljastuste ja vaimukuse eest. Tundub, et nii autori kui ka peategelase seisukohalt on tegemist valusa tõega selle kohta, mida nad ühtaegu armastavad ja vihkavad.

Teos on minajutustus, peategelase Alexander Portnoy monoloog või pihtimus kujuteldaval psühhiaatrisohval. Jutustamisajaks võib pidada 1960. aastaid, räägib romaan aga suuresti juudina üleskasvamisest 1940.–50. aastate Ameerikas. See on

vähemuskultuuri lugu. Ja ka inimese suureksirgumise lugu, ühes tüdrukutejahtimise jmt teismeea (aga ka täiskasvanuea) juurde kuuluvate loomulike asjadega.

“Portnoy tõbi” arvati olevat autobiograafiline, kuigi autor ise soovis, et teost fiktsioonina võetaks. Teatud seosed päriseluga on siiski silmanähtavad. Näiteks oli ka Rothi isa (Herman Roth) kindlustusagent. Rothi esimene naine Margaret Martinson oli väidetavasti inspiratsiooniks mitmete naistegelaste loomisel, sh Mary Jane Reed (*aka* Ahv). Rothi järgmised romaanid olevat kuulu järgi juba sihilikult autobiograafiliste sugemetega – selle asemel et end kaitsta, ajas ta lugejaid veelgi enam segadusse.

“Portnoy tõve” paar-kolm esimest peatükki meeldisid oma halenaljakuses mulle eriti. Nad tõid teravalt meelde ühe kunagi nähtud filmi – prantsuse-kanada režissööri Jean-Claude Lauzoni “Leolo” (1992). Eks sarnase temaatikaga teoseid ole teisigi, kuid see film võlus haigluse, koomilisuse ning kohati sürreaalse, kohati muinasjutulise iluga ning just seetõttu jäi ka eredalt meelde. “Leolo” peategelaseks on 1950. aastate Montreali töölislinnaosas elav 12aastane varaküps poiss nimega Leo, kes alatihi põgeneb hullumeelse reaalsuse eest oma fantaasiamaailma.¹ Leo usub, et ta ema rasestus itaalia taluniku spermaga “nakatunud” tomatitest ning et tema ise on seega itaalia farmeri poeg – Leolo.

Kuigi see, mis moodustab “Portnoy tõve” põhisisu või -probleemi, mängib “Leolos” vaid teatud osa, on kahe teose

¹ Kogu ta perekond on mõneti kiiksuga – öde valitseb perekonna üürikorteris all asuvas punkris putukate kuningannana jne.

vahel paralleele küllaga. Kas või Alexi isa pidevad kõhuprobleemid ning Leo(lo) isa kinnisidee roojamise suhtes. Või see, kuidas emad poisse “hädal käima” õpetasid...

Philip Roth on oma lapsukese kohta öelnud järgmised mõistatuslikud sõnad: “Mitte see, millest teos kõneleb, ei tee seda juudilikuks, vaid see, et see vait ei jää.” Kusjuures Rothi ei huvitagi niivõrd mitte juudilikkus, vaid antud juhul pigem tege- laste (üli)tundlikkus – närvilisus, erutatus, vaidlemine, dramatiseerimine, näitlemine, nõrdimus, kergestiärrituvus, painatus ja üle kõige kõnelemine, vahetpidamatu vatra- mine. Alexander Portnoy pihib, et “hüs- teeria” on üks neid sõnu, mida ta uskus lapsena olevat “juudiliku”. “Mr. Hüsterik – *c’est moi!*”, hüüatab ta. Pisarad olid tema perekonnas väga kerged tulema. Ema nuttis tavaliselt kõõgis, isa elutoas, Hannah vannitoas ja Alex ise jooksis pi- saraid valades tänavanurgal oleva keegli- masina manu.

“Doktor Spielvogel,” hüüatab Alexander ahastavalt, “see on mu elu, mu ainus elu, ja ma elan keset juudi anekdooti! Ma olen poeg juudi anekdoodis – *ainult et see pole anekdoot!*” Tõepoolest, kulla Alex, see pole ei anekdoot ega ka uni! “Palun, kes meid niimoodi sandis- tas?” tahab ta enda ja oma saatusekaaslaste nimel teada. “Kes tegi meid nii haiglasteks ja hüsteriliseks ja nõrgaks?” (lk 34). Tea- tud mõttes kujutab kogu teos endast suurt süüdistuskõnet, mis aga ei too erilist ker- gendust. Alex süüdistab enese õnnetuole- kus nii oma vanemaid – nimetades neid muuhulgas “meie aja väljapaistvaimateks süütunde tootjateks ja konserveerijateks” – kui ka oma rahva kultuuri ja usku. Teda

painavad rohked sotsiaalsed käsud ja kee- lud. “Miks ei ole natuke mässulisust mulle lubatud?” (lk 105).

Seega pole Alexander Portnoy just oma kultuuri harras austaja. “Juut. Ei! Ei! Ateist,” karjub ta. “Kui asi puutub reli- giooni, siis ei ole ma keegi ja ma ei kavatsen teeselda, et olen keegi, kes ma ei ole!” (lk 62). Ometi peab ta seda mõneti tegema – teesklema, et ta on keegi, kes pole. Mõ- nes mõttes võib väita, et Alex alles otsib oma identiteeti, on seda kogu elu otsinud. Ta ei suuda kuidagi otsustada, kuhu kuu- luda – kas emmata oma juudilikkust või pürgida “valgeks” saamise poole. Teda pai- nab, eriti lapsena, häbitunne, mis tema arvates juut-olemisega kaasneb. Usun, et judaismi asemel võinuks olla ka ükskõik mis teine usk/kultuur, Portnoy raev olnuks igal juhul suunatud oma kasvukeskkonna vastu.

Alex nopib oma minevikust välja need killud või detailid, mis kinnitaksid ta enese pandud “diagnoosi”, sh Oidipuse kompleksi. Näiteks mäletab ta ennast nelja-aastasena iha ja imetlusega vaatamas, kuidas ema sukki jalga tõmbab. Kumma- lise leiab ta olevat selle, et ema ka 25 aastat hiljem samas vaimus jätkab. Nüüd aga pöörab “poiss” pea kõrvale – isa pä- rast, väidab ta. Samas aga mõtleb, kuidas reageeriks isa, kui nende täiskasvanud väike poiss korraga oma emmega vaibale visuks...

Portnoy “tõbi/kaebus” viitab kahjule, mida on talle teinud teda kujundanud kultuur, sest kuigi ta on edukas, “nullib” näriv süütunne kõik ta saavutused. Teda vaevab irratsionaalne hirm, et mingeid reegleid või tabusid rikkudes sooritab ta

kohe-kohe koletu kuriteo. Süütunne temas oli juba lapsena nii suur, et ta kartis esimese kooli- ja masturbeerimisaasta järel, kui avastas oma peeniselt tedretähni, et on tekitanud endale vähi. Tema sisemuses peavad kohutavat lahingut süütunne ja mäss. Tema võimalikeks kastreerijaks, tema impotentsi põhjusteks ongi ehk süü ja samas ka kartus läbikukkumiste ees. “Doktor, kuidas te nimetate seda haigust, mis mul on? Kas see on see juudi äng, millest ma nii palju kuulnud olen?” (lk 34). Alexander Portnoy sügavaks hämmastuseks rikuvad paljud inimesed tabusid silmagi pilgutamata. Võimalik, et ta tahab siinkohal pisut eputada sellega, kui eetiline üks pool (see avalikkusele nähtav) temast on. Samas aga kõlab Portnoy hääles tõelist ahastust. “Ükskõiksus! Täielik moraalne ükskõiksus! Oma sooritatud kuritegudest ei saa nad isegi mitte seedehäireid! Aga mina, ma sõندان korraldada pisut ebatavalist laadi seksimise, ja olles *puhkusel* – ei saa ma seda nüüd püsti!” (lk 228).

Pealkiri “Portnoy tõbi” kõlab tõlkes kahtlemata hästi, kuid samas ei saa jätta tähele panemata ka algupärandi – *Portnoy's Complaint* – kahemõttelisust. Teos on nimelt üks suur kaebus või hala. See on hüääni ulg – hale, nukker, aga samas naljakas tänu jutustaja küünilisele huumorisoonle. Algul võrdlusena mainitud film “Leolo” on mu meelest ühekorraga nii hea, ilus ja muinasjutuline – nagu selle taustana kõlav Loreena McKennitti muusika – kui ka häiriv ja piiripealne – nagu seal samuti kostev Tom Waitsi “ulgumine” (oma kähedas ulus samuti kütkestav). “Portnoy tõbi” on ses mõttes ehk kohati läbinisti “waitsilik”. Alex küll sonib

ja karjub ja ulub, küll vingub ja poriseb...

Teisalt on tegemist muidugi tõvega. Sellele juhib autor lugeja tähelepanu juba eesmärkuses ning see lisab valitud tõlkevariandile õigustust. Võiks öelda, et autor süveneb enam tegelikku “haigusesse”, Portnoy aga “kaeblemisse”. Kahju vaid, et tõlkes taoline ambivalentsus kaotsi läheb, kuid see on vist igati ootuspärane ja mõistlik hind.

Aga kas ma soovitan seda teost lugeda? On see silmade kulutamist väärt?! Kas kellegi muresid, kaebusi, enese ja teiste pihta suunatud analüüsi ja ironiat kuulata on huvitav, tuleks siinkohal ehk küsida.

TÖNU VIIK

Hulluse apoloogia

MICHEL FOUCAULT. HULLUS JA ARUTUS. *Hullumeelsuse ajalugu klassikalisel ajastul. Prantsuse k tlk Mirjam Lepikult. Ilmamaa, Tartu 2003. (Avatud Eesti Raamat).* 848 lk. Hind 197 kr.

“Hulluse ja arutuse” kaitses Foucault 1961. aastal doktoriväetikirjana, mis ilmus eraldi raamatuna veel selsamal aastal pealkirja all *Folie et déraison: Histoire de la folie à l'âge classique*. Kui “Hullust ja arutust” inglise keeles lugevad huvilised on tänini pidanud piirduma umbes poole võrra lühendatud tõlkeversiooniga, siis eesti keeles on nüüd Foucault’le maailma kuulsuse toonud teose põhitext täies mahus olemas.

Eestikeelse “Hulluse ja arutuse” oluliseks erinevuseks 1961. aasta originaalversiooniga võrreldes on siiski asjaolu, et selle eessõna on asendatud 1972. aastal ilmunud teose uustrukile kirjutatud eessõnaga. Viimases tunnistab Foucault, et ta tegelikult ei tahaks uut eessõna kirjutada, sest ei soovi peremeheõigust oma raamatu teisikute üle. Samuti ei olevat mõtet raamatut “tänaesse päeva sisse kirjutada” ega teda eessõnas õigustama hakata. Siin kohetamegi esimest foucault’likku uperpalli, mida tema teostes ikka ja jälle leida võib: oma uues eessõnas kirjutab Foucault, et uuel eessõnal pole mõtet, kuid sellegipoolest annab ta oma eessõnana vormistatud

vastulaused uue eessõna kirjutamise kohta toimetajale üle. Oma deklareeritud seisukohtadele risti vastupidi toimetades käitub Foucault nagu Lacani-Žižeki lõhestatud subjekt, kes küll usub, mida ta räägib, aga käitub justkui ei usuks. Toimetajal oli valida, kas uskuda Foucault’ sõnu või teugusid. Prantsuse toimetaja valis viimase, tõestades Foucault’ iroonilise žesti mitte-mõistmisega, et tema raamatut võetakse juba kui “teksti”, mis on taandatud professionaalse kriitika ja pedagoogika objektiks. Eesti tõlkija ja toimetajad kordavad prantsuse toimetaja valikut. Samas ei saa märkimata jätta, et sellel valikul on siiski üks eelis: ta jätab mõtlevale lugejale võimaluse Foucault’ uperpallist rõõmu tunda ja akadeemilise raamatuteaduse aru ja arutuse üle järele mõelda. Aga tegelikult ei oleks üks teist välistanud: 1961. aasta eessõna oleks võinud ju samuti ära tõlkida. Muu hulgas oleks lugeja teada saanud, et Foucault defineerib oma raamatu eesmärgi kui selle “vaikuse arheoloogia”, mille klassikalise ajastu mõistuse monoloog hullusele peale surus.

Ei tahaks nõustuda Vaino Vahingu arvamusel, et teos on raskesti loetav (845)¹ või Leo Luksi väidetega, et “Hullus ja arutus” on raskepärane tekst või nagu oleks oht seda raamatut lugedes ise hulluks minna.² Teose arheoloogiline metodoloogia ja seetõttu kogu küsimuse asetus on ehk raskesti mõistetav, aga lugemine on tänu asjatundlikule tõlkele vägagi ladus. “Hullust ja arutust” on seetõttu võimalik neelata nagu põnevusromaan, kus autor virtuoos-

¹ Siin ja edaspidi on sulgudes “Hulluse ja arutuse” eestikeelse tõlke leheküljenumbriid.

² Vt L. L u k s, Arutuse vaigistamine. *Akadeemia* 2004, nr 3, lk 648–649.

selt ühendab õudust tekitavate üksikasjade kirjelduse kõige intrigeerivamate üldistus- tega.

“Hullus ja arutus” räägib hullumeelsuse ajaloost renessansist kuni tänapäevani, keskendudes hullumeelsuse kogemusele “klassikalisel ajastul”, mis joonistub välja kusagil 17. sajandi keskpaigas ning kaotab oma elujõu 18. sajandi lõpus. Kõigepealt tuleb aga küsida, kuidas on millelgi niisugusel nagu hullumeelsus oma ajalugu? Kas hullumeelsus ei olegi siis inimese psüühika universaalne ja täiesti ajalootu hälve, mille selgitamise ja ravimisega tegelevad psühhopaatoloogia, psühhonaalüüs, psühhiaatria ja teised psühhoteadused? Kui näiteks füüsikaga paralleele tõmmata, siis võib muidugi kirjutada loodusteaduste ajaloo renessansist tänapäevani, aga kuidas oleks õigustatud gravitatsioonijõu enese ajalugu? Kas Foucault ei mõtle oma hulluse ajaloo all lihtsalt psühhiaatria ajalugu? Või siis, nagu Vaino Vahing raamatu järelsõnas kirjutab, kas ei kujuta see teos endast psühhiaatria, sotsioloogia ja filosoofia sünteesi, uurides psühhiaatria haigla institutsiooni tekkimist ja sellega seotud teadusvaldkonna väljakujunemist?

Foucault' hulluse ajalugu puudutab tõepoolest psühhiaatria kui teaduse ja psühhiaatria haigla kui institutsiooni ajalugu, ning põimib need ajalood laiemasse sotsioloogilisse, religioossesse, eetilisse ja filosoofilisse konteksti. Aga sellegipoolest ei ole Foucault' “hullus” ja selle ajalugu vaadeldav kui ühe ajatu psüühilise haiguse ja seda uuriva teadusvaldkonna väljakujunemise lugu. Tegemist on tõepoolest hulluse enese ajaloo, milles seisnebki Foucault' töö originaalsus. Foucault eitab

ühiskondliku elu ja eetiliste ning religioosete väärtuste suhtes neutraalse teadusliku “pilgu” olemasolu, mille abil hullumeelsust võiks käsitleda mingist puhtast perspektiivist, mis ei sõltu kultuurilisest ja ajaloolisest kontekstist. “Meditatsiooniline tajus”, nagu Foucault kirjutab, on alati lülitatud ühiskonna moraalsete ja muude väärtushoiakute võrku; ta toetub kõikidel ajastutel “eetilisele vaistule” ja muudele vastavas ühiskondlikus kontekstis kehtivatele “tõe režiimidele”. Kui aga nii, siis saab hullust vaadelda mitte kui psühhiaatrilist, vaid kui ühiskondlikku ja kultuurilist fenomeni; saab välja selgitada, millised on need ühiskondlikud ja kultuurilised praktikad, mille abil hulle tervetest eraldatakse, neid isoleeritakse ja ravitakse, kuidas seda tegevust reflekteeritakse ja seda õigustatakse, millistele teadmistele, metodoloogiale, kõlbelistele ideaalidele selle juures toetutakse jne. Foucault' hulluse ajalugu tegelebki just nende “fundamentaalsete kogemusstruktuuride vastastikuste seoste jälgimisega” (790), mis tegid võimalikuks 20. sajandi psühhoteaduste tekke. Järelikult Foucault mitte ei lähtu ühest teaduslikust fenomenist, et siis selle käsitlemise ajalugu kirjutada, nagu traditsioonilised teadusajaloolased seda teevad, vaid ta vaatleb neid ühiskondlikke struktuure, praktikaid ja teadmisi, mis teevad üldse võimalikuks sellise teaduse nagu psühhiaatria ja sellise asutuse nagu psühhiaatria haigla tekkimise.

Foucault' enda sõnadega on tema ajaloo uurimisobjektiks hulluse *kogemus*, st see, millisena tajuti nähtust, mida hulluseks nimetati; kuidas hullusest mõeldi, mida hulludega ette võeti ja milliseid institut-

sioone hulludega tegelemiseks loodi, mil-
line oli nende institutsioonide toimimise
loogika ja millised olid nende poolt läbi-
viidavate sanktsioonide ning ravi-
protse-
duuride seosed teiste ühiskondlike struk-
tuuridega. Kõik see kokku moodustab
hulluse kogemuse, mille “fundamentaalse
struktuuridega” Foucault tegeleb. See
kogemus hõlmab subjekte – vaimuhaigeid,
arste, vangivalvureid, kohtunikke, polit-
seinikke jne; ühiskondlikke institutsioo-
ne, kollektiivseid ettekujutusi, arvamuslim-
ke stereotüüpe ja mõtlemise mustreid,
eetilisi ja kõlbelisi tõekspidamisi, käitu-
mistavasid, kinnipidamisasutuste kodukor-
da, seal kehtivaid käitumisreegleid, ravi-
protse-
duure, nende teaduslikku põhjenda-
tust jpm. Vaatamata sellisele mitmekesi-
susele pole hulluse kogemus ilma sisemise
koherentsuseta. See koherentsus pole
Foucault’ väitel küll juriidiline ega teadus-
lik, vaid “tajumise koherentsus”, ehk siis
hulluse kogemuse teatav “pidevus” (175):
“isoleerimine ja selle mitmesugused prak-
tikad joonistavad otsekui punktiirjoonega
institutsioonide pealispinnal välja selle,
mida klassikaline ajastu arutusest tajus”
(163). “Just seda tajumoodust tulebki meil
uurida,” teatab Foucault veidi eespool
(91).

Tegemist oleks seega justkui teatava
kultuurinähtuse fenomenoloogilise uuri-
musega, mis ei huvitu mitte asjadest ise-
eneses, vaid nii, nagu neid tajutakse. Sel-
lisel juhul on uurija tähelepanu all just
nimelt teatava tajumise või kogemise tüüp,
ning sellele ühishimelise leidmine tähend-
daks teatavale kogemuse tüübile iseloomu-
liku struktuuri väljatoomist. Sellel struk-
tuuril peaks siis olema ka oma “koherent-

sus” ehk “pidevus”, mis vastava kogemuse
võimalikuks teeks. Nii näiteks on Kanti
järgi aeg ja ruum need teaduse struktuurid,
mis ruumilise ja ajalise kogemuse võima-
likuks muudavad. Nendele transsenden-
taalsetele vormidele on mõistagi iseloomu-
lik teatav pidevus. Kõiki kogemusi, mille
puhul me midagi ruumis olevana, ulatu-
vust omavana või ruumi võtvana tajume,
iseloomustab ruumi transsendentaalsele
vormile iseloomulik ruumilisus. See trans-
sendentaalse vormi ruumilisus osutub
selleks “pidevuseks” ehk pide-punktiks,
mille abil me kõik ruumiga seotud koge-
must teistest eraldada suudame. Samamoo-
di saame tänu aja transsendentaalsele
vormile tajuda kõiki asjade järgnevusi ja
kestvusi kui midagi ajalist, ehk siis trans-
sendentaalne aja vorm moodustab kõiki-
dele ajalistele tajudele iseloomuliku taju-
mooduse.

Foucault ise eelistab oma meetodit mitte
fenomenoloogiliseks, vaid “arheoloogili-
seks” kutsuda. Sellepärast polegi tähtsusetu,
et ta juba 1961. aasta eessõnas hulluse ar-
heoloogilist käsitlust mainib. Kaks aastat
pärast “Hullust ja arutust” ilmub tema järg-
mine “arheoloogiline” teos: “Kliiniku sünd:
meditsiinilise vaate arheoloogia”, millele
1966. aastal lisandub “Sõnad ja asjad: hu-
manitaarteaduste arheoloogia”. Arheoloog-
iline meetod ise tuleb puhtal kujul vaatluse
alla 1969. aastal ilmunud “Teadmise arheo-
loogias”. Tüüpilise Heideggeri originaalsu-
seretoorika üle võtnud prantslasena väidab
Foucault oma “Teadmise arheoloogias”, et
tema arheoloogiline meetod pole samastatav
ei fenomenoloogiaga ega ideede ajaloo-
ga ega üldse ühegi senituntud teadusliku või filo-
soofilise meetodiga.

Fenomenoloogia ja transtsendentaalne filosoofia on Foucault' arvates pühendunud subjekti universaalsete aprioorsete tunnetuskeemide otsimisele. Need skeemid on ajalootud selles mõttes, et nad iseloomustavad subjekti kui niisuguse struktuursete omadusi, mis kehtivad paratamatult kõikide inimeste puhul ajaloolisest ja kultuurilisest kontekstist sõltumata. Kanti kolm "Kriitikat", Husserli fenomenoloogia ja Heideggeri fundamentaalne ontoloogia "Olemises ja ajas" seavad endale tõepoolest eesmärgiks ajatute ja üldkehtivate kogemus- või eksistentsi-struktuuride väljatoomise. Foucault aga rõhutab, et vastandus ajaloolise kogemuse ja selle võimalikkuse ajatute struktuuride vahel pole võimalik. Ta nõustub fenomenoloogia põhiseisukohaga, et meie kogemus on alati mingite vormidega vahendatud, aga need vahendusstruktuurid on Foucault' arvates ise samuti ajaloolised. Kõik subjektile ja eksistentsile omased struktuurid on ka ise ajaloolise päritoluga ja kultuurisõltelised, ehk, nagu Foucault provokatiivselt "Teadmise arheoloogias" väidab, kogemuse pidevuse moodustab *ajalooline a priori*.³ See tähendab, et kogemuse aprioorsetest struktuuridest rääkimine ei vii meid igavese tõe valda, nagu Kant, Husserl ja Heidegger olid unistanud, vaid jätab meie teadmise kogemuse struktuuridest sama relatiivseks ja kultuurisõlteliseks nagu rääkimine kogemuse objektidestki.

Seega, ühelt poolt on Foucault' l õigus ennast fenomenoloogilisele metodoloogiale vastandada, kui ta peab selle all silmas

Kanti, Husserli ja noore Heideggeri teooriate universalistlikku aspekti. Samas on üks teine fenomenoloogia haru tunnetuse ja eksistentsi aprioorsed struktuurid juba ammu historiseerinud. Juba Hegeli 1807. aastal ilmunud "Vaimu fenomenoloogia" tühistab vastanduse transtsendentaalse universaalsuse ja ajalooõltelise empiirilise partikulaarsuse vahel. "Vaimu fenomenoloogia" kirjeldab inimitunnetuse eri vormide struktuure ja inimeksistentsi erinevaid ajaloolisi vorme, näidates samal ajal, kuidas kõik need inimeksistentsi organiseerivad transtsendentaalsed struktuurid ka ise ajalooliselt teisenevad. Cassireri sümboolsete vormide filosoofia jätkab Hegeli ajaloolise fenomenoloogia mõttesuunda. Cassirer muudab „sümboolsed vormid“ nendeks inimeksistentsi põhistruktuurideks, mis teevad võimalikuks müütilise, religioosse, teadusliku jt maailma kogemise ja inimelu korralduse ajaloolised variandid. Seega võiks Foucault oma meetodit ka näiteks kultuurifenomenoloogiliseks kutsuda, igal juhul ei erine see oluliselt Hegeli ja Cassireri historiseeritud, relativeeritud ja desubjektiveeritud fenomenoloogiast. Juba Hegelil ei ole subjektiivsuse struktuuride kandja enam "mina", vaid ajalooliselt ja kultuuriliselt määratletud "meie".

Ideedeajaloole vastandab Foucault ennast kahel põhjusel. Esiteks selle pärast, mis tema hulluse ajalugu fenomenoloogiaga seob: Foucault' ajalugu ei ole taandatav teaduslike avastuste kronoloogiale ega mingile muule puhtempirilisele faktikir-

³ M. Foucault, *The Archeology of Knowledge*. Tlk A. M. Sheridan Smith. New York, 1972, lk 127.

jeldusele, vaid nende kogemuse struktuuride väljaselgitamisele, mis teevad *võimalikuks* teatud ühiskondlikud praktikad, nagu näiteks hullude isoleerimine klassikalisel ajastul. Seega on Foucault' ajaloo lähtekoht ideedeajalooa võrreldes fenomenoloogiline. Teiseks, Foucault arvab, et ideedeajalugu kui kirjutusžanri iseloomustab jutustuse lineaarsus, kus vaatlusalusele objektile leitakse mingi ajalooline algus ja siis konstrueeritakse selle objekti "areng" läbi ajastute. Ideedeajalugu "totaliseerib" Foucault' arvates oma objekti, esitades teleoloogilise jutustuse teatava objekti arengust. Foucault' hulluse, kliiniku ja humanitaarteaduste ajalugu keskendub seevastu ebajärjepidevusele, tühikutele, vahemikele ja katkestustele. Ta näitab, mille poolest hulluse kogemus klassikalisel ajastul erineb renessansiajastu hullusekogemusest, omamata mingeid ühisvorme ega mingit üleminekudialektikat ühelt kogemuse vormilt teisele. Samuti ei ole 19. sajandi hulluse kogemus kuidagi tuletatav klassikalise ajastu hulluse kogemusest ning ei kujuta endast mingis mõttes eelmise hullusekogemuse teleoloogilist või dialektilist arengut. Sellest üritab Foucault meeletult hoiduda. Foucault'1 on muidugi õigus, et teleoloogilisust ja arenguretoorikat tuleb ideede ajaloos sagedasti ette, kuid samas ei näe ma mingit sisemist takistust, miks ei võiks üks ideedeajaloolane, samuti nagu Foucault, ebajärjepidevustele ja katkestustele rõhku panna. Igal juhul tuleb Foucault' meetodit tema enda sõnade järgi "arheoloogiliseks" ja mitte fenomenoloogiliseks või ideedelooliseks kutsuda.

"Hulluse ja arutuse" ajalooline trajek-

toor algab renessansiaegse hullusekogemuse kirjeldusega, kus, nagu Foucault väidab, hullusid veel isoleerimisasutustesse ei "suletud". Selle asemel pagendati nad (kepihoopidega) linnadest ja küladest välja. Sellegipoolest köidab hullus inimeste kujutusvõimet kogu 15. ja 16. sajandi vältel. 15. sajandi algaastail hakati maalima surmatantsusid, kus personifitseeritud Surm meile elavate inimeste vahelt vastu irvitab. 15. sajandi lõpus kirjutas Brandt *Narrenschiiff*'i ja Hieronymos Bosch lõi oma "Narridelaeva". 16. sajandi algul (1509) ilmus Erasmuse "Naruse kiitus". Ühtesid lummab hullus sellega, et ta varjab sügavat, kättesaamatut ja samas kardetavat teadmist: "kõik tema absurdsed figuurid on tegelikult raskestimõistetava, ligipääsmatu, esoteerilise tarkuse elemendid" (38). Juba elavana naerab hull surma naeru (31). Hullus piirab inimest ka sünge äratundmisega, et see Boschi ilmutuste fantastiline loom, kes inimest õudusunenägudes painab, on tegelikult tema enda varjatud loomus, mille põrgu halastamatu tõe viimaks alasti kisub (40). Ent juba Erasmuse "Naruse kiituses" võtab hullusekogemus moraalse satiiri kuju ning hullus hakkab kaotama oma seost hämarate pinnaaluste vormidega. Bosch, Brueghel, Thierry Bouts ja Dürer näevad hulluse fantastilistes kujudes ilmutuslikku tõdemust, et õudusunenägu on reaalne; "et illusiooni õhuke pealispind avaneb vaid vastupandamatu sügaviku kohal ning et pildi hetkeline sähvatus ei päästa maailma nende ängistavate figuuride küüsis, mis igavesti olelevad tema öödes" (49). Aga Erasmus, Brandt ja teised humanistliku traditsiooni esindajad on hulluse juba talt-

sutanud ja humaniseerinud, lahutades ta maailma pealispinna tagusest saladusest ning sidudes selle kriitilise humanistliku pilguga inimühiskonnale. Hulluse salapärase ja traagiline kogemus kaob Foucault' väitel järgnevatel sajanditel ühiskonna vaateväljalt ning ilmutab ennast alles de Sade'i, Goya, Nietzsche, Van Goghi ja Freudi tööde mõningates aspektides.

Klassikalise ajastu ratsionalistlik hullusekogemus süvendab humanistide poolt alustatud hulluse taltsutamise tendentse. Klassikaline ajastu surub hulluse traagilise kogemuse maha sellega, et seostab hulluse mõistusega või õigemini: selle vastandi – mõistusetusega (*dérailson*), mille Mirjam Lepikult on "arutuseks" tõlkinud. Samastades hulluse mõistusetusega ehk arutusega üldse, saavutab klassikalise ajastu ratsionalistlik mõtlemine hulluse üle poliitilise ja ühiskondliku kontrolli. Klassikalise ajastu tüüpiline "jõuvõte" hulluse vaikimiseks on hullude elimineerimine ühiskonnast ja nende sulgemine kinnipidamisasutustesse. Enne seda lasi Euroopa Foucault' väitel hullusel vabalt kõlada ja mööda maad ringi liikuda. Klassikaline ajastu algab, kui hullude väljaheitmine asendatakse "sissesulgevate" võtetega (105). Hulluse "vaikimise arheoloogia" näitabki meile, milline oli klassikalise ajastu arusaam hullusest, kui ta sellele "sissesulgevaid" võtteid rakendas.

"Sissesulgemise" praktilisteks institutsioonideks kujunesid suured isolaatorid, mida alates 17. sajandi keskpaigast asutatakse üle kogu Euroopa. Need polnud haiglad, vaid kinnised varjupaigad, aresti- ja parandusmajad, kuhu suleti hullud koos kurjategijate ja tülikamate asotsiaa-

lidega. Kui renessansiajal tajuti hullumeelsete varjupaika veel haiglana, siis klassikalise ajastu ühiskondlikus teadvuses kadus eristus vaimuhaigete ja kurjategijate vahel. Saksakeelsetes maades kutsuti neid arutute isolaatoreid *Zuchthaus*'ideks (esimene *Zuchthaus* avati Hamburgis 1620ndatel). Inglismaal kohustati kõiki krahvkondi avama arutute parandusmajad (*house of correction*) juba 1575. aastal, kuid arutute elimineerimise praktika sai suurema hoo alles 1670ndatel rajatud *workhouse*'ides. Prantsusmaal kutsuti vastavaid asutusi "üldhaiglateks", mida aga siiski ei kavandatud raviasutuseks ning "selle funktsioneerimine ei seostunud vähimalgi määral ühegi meditsiinilise ideega" (82). Tegemist oli kodanliku ja monarhistliku ühiskondliku korra ühe instantsiga. 1676. aasta kuninga edikt käskis rajada üldhaigla igas kuningriigi linnas (83).

Ainult kümnendik parandusmajades kinnipeetavast seltskonnast olid "hullumeelsed", "nõdrameelsed", "võõrandunud vaimuga või päris hulluks läinud inimesed" – nii nagu klassikalise ajastu vaimuhaigeid klassifitseeriti (174). Ülejäänud seltskonna moodustasid prassijad, priiskajad, maagid, ennustajad, nõiad, enesetapjad, suguhai- ged, korrarikkujad, liiderdajad, homoseksuaalid, jumalateotajad, alkeemikud, vabamõtlejad ja kerjused. Foucault küsib, kuidas on see võimalik, et need, keda meie ühiskondlik teadvus peab vajalikuks ravida, pannakse kokku nendega, keda meie kaasaegne teadvus klassifitseerib kui kurjategijaid, keda tuleks karistada. Ja kuidas satuvad samasse seltskonda kerjused, keda peaks võibolla aitama, aga keda

meie kogemuses oleks mõttetu nii karistada kui ravida? Foucault väidab, et progressiideega seda seletada ei saa – justkui oleksid eurooplased need eristused hiljem psühho-teaduste arenemise käigus ära õppinud. Pigem iseloomustab klassikalise ajastu hulluse kogemust teatav unustamine, sest enne osati vaimuhaigeid kurjategijatest eraldada, ning kohati juba koheldi hulle kui haigeid (194–195). Foucault arvates polnud aga selles midagi juhuslikku: “see, et hullud paigutati läbisegi korrariikujatega, ei tulenenud vaimupimedusest, segiajamisest ega eelarvamustest, vaid täiesti teadlikust kavatsusest lasta hullusel rääkida talle omases keeles” (224).

Milline on siis see hullusele omane keel? Ja miks on hulluse keel sama mis prassiijate, enesetapjate, kerjuste ja maagide keel? Võtame näiteks blasfeemia. Foucault märgib, et kuni 16. sajandi keskpaigani töid jumalateotusega seotud žestid endaga kaasa kaelaahela, häbiposti, huulte põletamise tulise rauaga, keele äralõikamise, või, kui miski muu enam ei aidanud, tuleriidale saatmise (148). Aga klassikalisel ajastul reageerib võim pühaduserüvetustele teisiti; jumalateotus minetab oma varasema ohtlikkuse ning blasfeemia žestide üle ei pea enam kohut mõistma. Jumalateotus omandab kohtuvälise staatuse, sest tegemist ei ole enam niivõrd pühaduse rüvetamisega, mis võiks esile kutsuda Jumala viha, kui-võrd “sõnalise veiderdamisega kusagil vaimse häire ja vagaduseta südame vahepeal” (149). Seega tajub klassikaline ajastu pühaduserüvetust kui kõlbelist ebaküpsust või hinge korratust, aga mitte kui eksistentiaalse väljakutse esitamist või elu desakraliseerimise katset. Selle arusaama

tõttu oligi võimalik jumalavallatust käsitleda kui hulluse ja korrariikkumise ekvivalenti. Või näiteks enesetapp. Kui enne klassikalist ajastut käsitleti suitsiidi raske-astme kuriteona – vastuhakku jumalikele maailmakorrale, mille karistuseks peab olema surm, siis nüüd hakati enesetappu, samuti nagu blasfeemiat, võtma kui hinge korratusest tulenevat rumalust. Järelikult polnud enesetapjaid vaja enam hukata, vaid piisas sellest, kui nende hingelu jälle korda seada. Selle saavutamiseks kasutati kurikuulsaid pajuvitstest puure või kappe, milles viibitakse seotud kätega ja mille ülemisse ossa on lõigatud auk pea jaoks. Nii välditakse võimalus enesetapukatset korrata ja samal ajal distsiplineeritakse “patsiendi” hingeelu. Suitsiidi hakatakse seega käsitlema mitte kui vastuhakku predestinatsioonile, vaid kui moraalselt taunitavat käitumist (151). Samamoodi on maagide, nõidade, alkeemikute ja ennustajatega. Ka nende tegevuses ei tajuta enam midagi ohtlikku, mis võiks valla päästa teispoolsuse tumedad jõud ja mis selle ohuga mängimise tõttu karistust väärriks, vaid need tegevused seostuvad klassikalise teadvuse jaoks pettuse ja silma-moondusega. Maagid, nõiad, alkeemikud ja ennustajad toodavad vaimset illusiooni, mis häirib terve mõistuse puhast valgust ning mis mõistuse valguse hägustamise kaudu soodustavad hingelist ja ühiskondlikku korratust (153–154). Ka suguhaigustes ei näinud klassikaline ajastu meditsiinilist seisundit, vaid moraalselt hukkamõistu väärivat rõvedust. Sellepärast oligi vaja suguhaigeid mitte ainult nende füsioloogilisest seisundist terveks ravida, vaid ka karistada. Suguhaigete kohtlemise prak-

tikas olidki sellepärast nakkusest vabastavad protseduurid seotud piinamisega, mis ihule valusaid jälgi jättis. Keha ravitakse ja ühtlasi karistatakse ihu, ehk, nagu Foucault ütleb, “karistav ja raviv žest sulavad ühte” (139).

Ka vaesus ja viletsus muutuvad klassikalisel ajastul ebamoraalseteks ja arututeks eluväljendusteks. Kerjused ja teised, kes ei suuda ise oma eksistentsi eest korralikult hoolt kanda, ei ole enam Jumala esindajad maa peal ning nad ei kutsu enam esile religioosset halastuse kogemust. Selle asemel hakkab klassikaline ajastu vaeseid ja heidikuid vaatlema kui korralagedust tekitavat ühiskondlikku elementi, mis väärib moraalselt hukkamõistu nagu suguhaigedki (95) ning millest on soovitatav vabaneda. Nii näiteks otsustas Prantsuse parlament 1606. aastal, et “Pariisi kerjustele antakse nüüdsest peale linnaväljakutel piitsa, neile põletatakse märk õlale, pea aetakse paljaks ja seejärel kihutatakse nad linnast välja” (104). Vaesuse ja viletsuse muutumisele religioosset kogemusest hukkamõistu objektiks annab tõuke Lutheri ja Calvini usu-uuendamine, sest nende arvates ei tähendanud vaesus Jumala erilist tähelepanu, vaid karistust. Ka halastuse kogemus vabaneb protestantismis oma sakraalsest tähendusest. Kuna vaesuse žest märgib Jumala erilist tahet selle indiviidi suhtes, siis ei ole kolmandal indiviidil ka põhjust sellesse sekkuda. Pealegi ei saa Jumala soosingut endale võita teistele inimestele head tehes, vaid ikkagi ainult “Kristuse armu ja oma usu läbi” (93).

Vaimuhaigusi tajuti samuti millegi moraalselt taunitavana. Hullus oli kurjusega seotud juba keskajal, aga see hullus oli

seotud substantiivse maailmakurjuse endaga. Klassikalise ajastu tajus muutub hullusega seotud kurjus moraalseks. Hullust nähakse kui eetilist eksimust, mis toetub pigem indiviidi tahtenõrkusele kui kosmilisele kurjuse jõule (214). Järelikult käib hullusega kaasas individuaalne süü ja häbi, mida kinnipidamisasutused ongi määratud administreerima. Just nimelt moraal, õigemini moraalne hukkamõist, moodustab selle ühise mõõdupuu, mis hulluse blasfeemia, vaesuse, silmamoondamise ja suguhaigustega kokku seob. Hulluse ja kurjuse seost peetakse seejuures silmas mitte ainult suguhaigete, vaid ka “hullude” ravimisel, kasutades meie kaasaegse taju jaoks kõige õudustäratavamaid tehnikaid. Näiteks võiks tuua kas või “väljutamise” võtted, mille puhul keha pinnale tekitatakse sihilikult haavu ja haavandeid, mis laevad kehasse kogunenud vaimumürkidel välja immitseda.

Igal juhul on selge, et klassikalise ajastu kogemuses leitakse blasfeemiale, nõidusele, maagiale, alkeemiale, ennustamisele, suguhaigustele, suitsiidile ja viletsusele hullusega ühine mõõde. Nad kõik väljendavad inimhinges valitsevat korralagedust, mis indiviidi elu korrumppeerivad ja mis seetõttu ühiskonna moraalselt hukkamõistu väärivad. Hullust, blasfeemiat, suguhaigusi, vaesust ja viletsust võetakse vaimulodevuse ja arutuse ilminguna, millest võrsub ühiskondliku korra rikkumine. Sellepärast oligi vaja see element ühiskonnast elimineerida ja sellepärast väarisidki need inimesed karistust ja moraalselt hukkamõistu. Seetõttu polegi midagi imestada, kui Foucault leiab üldhaiglate registriraamatutes järgmised määratlused: “paadunud

pealekaebaja”, “kõige kangem protsessi- ja”, “väga kuri ja riikas inimene”, “mees, kes tüütab teisi ööd ja päevad läbi oma lauludega ning toob kuuldavale kõige jõledamaid jumalateotusi”, “paskvillide seintelekleepija”, “suur valetaja” ning “rahutu, kurvameelne ja pahur vaim”. Nad kõik ohustavad ühiskondlikku korda, ning nende kõigi teod saavad alguse nende hinge sisemisest korratusest. Nende korratuste jamsivad väljendused, olgu siis ühiskondlike žestide või otsese kõne vormis, on selleks hullusele iseloomulikuks keeleks, mis ta arutuse kõigi teiste vormidega klassikalise ajastu kogemuses lahutamatu ühte seob ja seeläbi ka samasugusele menetlusele allutab nagu teised arutuse vormid.

Foucault’l ei õnnestu kuidagi varjata oma ühiskonna- ja kultuurikriitilist seisukohta. Ta põlgab klassikalise ajastu ratsionalismi ja mõistab hukka sallimatuse, millega klassikalise ajastu mõistus mittemõistust tema kõikides väljendusvormides represseris. Üldhaiglad ja parandusmajad olid nendeks kodanliku korra instrumentideks, mille abil valgustuslik ratsionalism üritas oma moraaliga administreerida ja üldkehtivaks muuta. Selle saavutamiseks lahutati kõigepealt hullus maailma sakraalsetest jõududest ja siis suleti ta kinnipidamisasutustesse. “Kui klassikalise ajastu hulluses leidis veel midagi nüisugust, mille hääl kostis kuskilt mujalt ja mis kõneles millestki muust, siis mitte enam sellepärast, et hull oleks tulnud teisest, hullumeelsete taevast, kandes selle märke. Ei, hoopis hull ise ületas kodanliku korra piirid ning võõrandus väljaspool selle eetika pühasid piirjooni” (118).

18. sajandi lõpus hullude kohtlemine muutus; hullud vabastati ahelaist ja viidi kinnipidamisasutustest üle Tuke’i ja Pineli poolt loodud “varjupaikadesse”. 19. sajandi hullusetaju juba eristab hulluse kuriteost ja kurjusest. Psühhiaatria ajalugu räägib hullude “vabastamisest”, kuid Foucault väidab, et varjupaikades ei toimunud hullude vabastamine, vaid “nende vabaduse mõiste objektivierimine” (768). See tähendab, et hullule kui iseendast võõrandunule antakse vabadus elada hulluna ehk siis iseendast võõrandununa, ilma et teda selle eest piinataks. Aga see ei tähenda, et mõistusele antaks vabad käed ja et temaga oldaks jälle valmis dialoogi astuma nii nagu keskajal. Hullus jääb ikkagi isoleerituks; hullu võetakse kui alaealist, ning “mõistus säilitab tema jaoks veel kaua Isa tunnusjooned” (733). Foucault’ arvates on ikkagi ka Tuke’i ja Pineli poolt rajatud varjupaigad moraalse ühtlustamise ja sotsiaalse hukkamõistmise instrumendiks: “Eesmärk seisneb selles, et panna kehtima universaalne moraal, mis suruks ennast seestpoolt peale neile sotsiaalsetele liikidele, kellele see on sisemiselt võõras...” (739).

Alles Freud tegi Foucault’ arvates uuesti võimalikuks dialoogi arutusega, mis esindab inimeseks olemise tumedat, kuid ikkagi olemuslikku poolust (515). Sellele vaatamata ekspluateris Freud ühte klassikalisele ja 19. sajandi hullusekogemusele omast struktuuri. Ta andis arsti isikule peaaegu jumalikkuseni küündiva kõikvõimsuse ja seostas arstiga kõik struktuurid, mis Pinel ja Tuke olid isoleerimises sisse seadnud: “Ta koondas arsti kätte kõik jõud, mis olid seni varjupaiga kollektiivses

eksistentsis hajusalt paiknenud.... Freud tegi sellest [arsti] kohalolust absoluutse Pilgu, puhta ja alati meeles püsiva Vaikuse, karistava ja autasustava Kohtuniku, kes isegi ei suvatse laskuda kohtupidamiseks keelelisele tasandile” (762). Tõeline dialoog hullusega, kus hullust jällegi tõsiselt võetakse ja mille üks näide on Foucault’ raamat, naaseb tasapisi Euroopa kultuuriruumi pärast klassikalise ajastu vaikust üksikute, ent jõuliste žestidena. Markii de Sade, Goya, Hölderlin, Nerval, Van Gogh, Nietzsche ja Artaud taastavad humanismi-ajastul kaduma läinud hulluse traagilise kogemuse, kus on jälle mõtet tähelepanelikult kuulata, mida hullusel ütelda on, sest “hullus ütleb endast rääkides sedasama, mida uni ütleb oma korratutes unenäopiltides: nimelt ühte väga vana ja väga lähedast, väga vaikset ja väga ähvardavat tõde inimese kohta; kõigist teistest tõdedest sügavamat tõde, mis [...] on inimese individuaalsuse sügavaim pelgupaik ja kosmose ürgalgne vorm” (771). Klassikaline ratsionaalsus, millel, nagu Descartes arvas, on kindel meetodiline viis mitte hull olla ning seda mitte-hullust ehk mõistust kõikidel elualadel järjekindlalt rakendada, jääb hullumeelsuse sõnumi suhtes paratamatult kurdiks ning tema maailmataju monotoonseks ja ühekülgsesks. Keerulise loo moraal on seega lihtsamast lihtsam: kuulakem hulluse sõnumit!

ANTI SELART

Vaateid murranguaja Eestile

EESTI AASTAL 1200. Koostanud ja toimetanud Marika Mägi. Argo, Tallinn, 2003. 252 lk. Hind 200 kr.

Eesti muinasaja uurimises on pärast Eesti taasiseseisvumist aset leidnud rida olulisi muutusi. Arheoloogid on senisest palju julgema teoreetilise lähenemise toel ja naabermaade analoogiate põhjal hakanud tegema hoogsamalt järeltõlki ning oletusi muinasaegse ühiskonna kohta, paljudes käsitlustes kujutatakse ristsõdade-eelset Eestit nüüd ette hoopis teisiti kui veel 1980. aastatel. Laiemale publikule, sealhulgas ajalooõpetajatele, on aga need uuemad käsitlused vist küll enam-vähem võõraks jäänud, olles peidetud väikese levikuga erialaväljaannetes ja ilmudes pahatihti sootuks võõrkeeltes. Üsna spetsiifilist arheoloogilist või ajaloolist materjali on ka päris keerukas esitada lihtsaltloetaval kujul ja nii, et kirjutisega tutvumine ei nõuaks iseäralisi eelteadmisi. Avalikkuse ette jõudnud diskussiooni suutsid tekitada arheoloog Priit Ligi (1958–1994) teravalt poleemilised seisukohad Muinas-Eesti kohta, kuid sellest mõttevahetusest on tänaseks möödas juba üle kümne aasta.¹ “Kuigi veel 1990. aastate keskel põõrasena tundunud mõtteavaldused tekitasid algul rohkesti vastuseisu, on arheoloogid praeguseks neist suurema osa omaks võtnud” (lk 18), deklareerib siinse kogumiku koostaja,

¹ Vt Priit Ligi, Evald Tõnissoni (1928–2001) ja Jüri Seliranna väitlusartikleid ajakirjas *Looming* 1993, nr 8; 1994, nr 1, 3 ja 6.

arheoloog Marika Mägi oma sümpaatiat selles vaidluses.

Käesolev pildirikas raamat tahab ehitada silda teadlaste ja laiema lugejaskonna vahele. Juba värvikad illustratsioonid, millele köidet lehitsedes pilk kohe peale langeb, ei esita üldjuhul mitte alles interpreteerimist vajavaid leide – nagu arheoloogiaramatute puhul tavaliselt –, vaid valmis rekonstruktsioone. Ka artiklites leiame pigem järeltõlget kui selle tee esitlust, kuidas on nende järeltõlgeteni jõutud. Toimetaja ja koostaja rõhutab oma eessõnas, et tegu on kujutlustega minevikust, mis kindlasti tulevikus omakorda muutuvad. “Viimase aastakümne hüppeline areng Eesti humanitaarteadustes, mis eldkõige seisneb Läänes juba aastakümneid viljeldud teoreetiliste mudelite ja vaatenurkade kaasamise uurimistöösse” (lk 5), nagu Marika Mägi enesekriitiliselt märgib, juhatab tõepoolest kätte uued rajad, kuid neid mööda käia ei ole lihtsam kui vanadel teedel. Pigem vastupidi.

Sisult ei ole kolme ossa (“Eestimaa 12.–13. sajandi vahetusel”, “Elukeskkond” ja “Materiaalne kultuur”) jagatud kogumik ühtne ega ühtlane. Pealkirjas esitatud kitsast kronoloogilisest raamist väljumine on muidugi arusaadav ja paratamatu. Artiklite laad ja tase on erinevad, nende hulgas on nii analüüsivaid kui ka pigem kirjeldamisele üles ehitatud; nii selliseid, kus lühidalt korraldatakse tegelikult juba varem mujal esitatud arvamus, kui ka neid, mis on hinnatavad ka originaalse esmauurimusena. Artiklitele on lisatud napp, kuid vali-

tud esituslaadi puhul täiesti piisav bibliograafia.

Kogumiku keskne artikkel on selle üldist suunitlust ja ülesehitust arvestades Marika Mägi “Eesti ühiskond keskaja lõpul”.² Polemiseerides elavalt 1970.–1980. aastatel traditsiooniliseks saanud ettekujutusega vahetult ristsõdade-eelsest muinaseesti ühiskonnast kui sotsiaalselt vähe-diferentseeritud, maalib ta pildi “varafeodaalsete joontega” (lk 18) ühiskonnast, mida võiks “võrrelda samaaegse feodaalse killustatusega Lääne-Euroopas” (lk 21). “Arheoloogilise materjali põhjal võib oletada, et valdavalt põllumajanduslikul sise-maal elasid peamiselt vabad üksiktalunikud, samas kui suures osas rahvusvahelisele kaubandusele orienteeritud rannikualadel ning saartel mängisid suurmaaomanikud ühiskonnas olulisemat rolli” (lk 23); “suurem osa isiklikult vabu inimesi töötas siiski kellegi teise heaks” (lk 29). Lugeseda seda arheoloogi kirjutatud, suuresti võimalikest Skandinaavia analoogiatest mõjutatud ainesitust ajaloolase pilguga, näib siiski, et kirjalike allikate ja vastava historiograafia pealiskaudne käsitlus on kaasa toonud rea segadusi. Algab see kas või mõiste “feodalism” laialivalguvast kasutamisest: ühest küljest peetakse sellele iseloomulikuks “hästi reguleeritud läänisüsteemi” olemasolu (lk 21), teisalt aga leitakse feodalismi ilminguid juba ristiusueelsest Skandinaaviast (lk 15), kus aga läänisüsteem selle klassikalisel kujul teatavasti keskajal kõikjal üldse välja ei arenenudki. Kuna artiklis on arheoloogilis-

² Vrd M. Mägi, *At the crossroads of space and time. Graves, changing society and ideology on Saaremaa (Ösel), 9th-13th centuries AD.* Tallinn, 2002. (CCC Papers; 6).

tel allikatel põhinevaid hüpoteese enamasti esitatud üsna tõsikindlate väidete vormis, kuid pole lähemalt vahendatud nendeni viinud mõttekäike, siis jääb paraku kirjutisest kohati mulje, et kirjalikud allikad on sihilikult pandud varem valmisoleva kontseptsiooni teenistusse. Heites 13. sajandi Liivimaa kroonikatele ette, et need olevat “kirjutatud agressiooni õigustamiseks, milleks toleaegetele kroonikutele olid lubatud kõik vahendid” (lk 19), ei anna autor endale päris aru, et eks neidsamu “vahendeid” kasutab ka tänapäeva ajaloolane, kui ta valib allika tõlgendamiseks välja just enesele sobiva viisi.

Teine pikem artikkel, Ivar Leimuse “Kaupmees”,³ käsitleb aardeleidude põhjal raharinglust ja kaubandust muinasaja lõpu Baltikumis. See lususalt kirjutatud lugu mitte ainult ei tutvusta raha ja hõbedaga ümberkäimist tollases maailmas, vaid juurdleb põhjalikult Eesti ala rolli üle Põhja-Euroopa kaubanduses 11.–12. sajandil. Siin on õnnestunult ühendatud loetavus ja teaduslik pädevus. Jüri Peets on kirjutanud kohalikust rauatootmisest ja sepatööst Eestis kuni 14. sajandi keskpaigani.⁴ Huvitav ja edasiseks uurimistööks inspireeriv on Kersti Markuse poolt pakutud 13. sajandi Saare- ja Läänemaa trapetsikuliste paekivist hauaplaatide interpretatsioon. Lisanduvad ülevaated muinasusundist ja ristiusu omaksvõtmisest eestlaste poolt, külast ja talust, karjakasvatusest ja

Lahemaa rannikuasustusest. Käsitlemist leiavad toleaeagne rõivastus ja relvastus ning muinasaja lõpu Eesti elanike kehaehitus ja -kasv. Marika Mägi puudutab vist esmakordselt populaarses kirjanduses põnevat teemat, et erinevalt varem usutust maeti tänase ettekujutuse järgi maastikul nähtavatesse kalmetesse vaid osa surnuist ning “enamik muinaseestlasi maeti mingil teistsugusel, arheoloogilisi jälgi mitte jätkval moel” (lk 20, 206). See loob võimaluse käsitada panustega matuseid kui juhtivate perekondade liikmete hauakohti ja niiviisi taas toonitada Eesti ühiskonna sotsiaalset diferentseeritust 12.–13. sajandi vahetusel.

Kogumik on saanud heas mõttes interdistsiplinaarne, siin võib näha erialapiire ületava uurimistöö häid külgi ja samahästi ka puudusi: näiteks Triinu Metsa ülevaade muinasusundist orienteerub küll folkloristika- ja usundiloo-alases kirjanduses, kuid mitte ajalooallikates ja ajalookirjanduses. Peaaegu kurioosne näide: Bremeni Adami kroonika pealkiri kõlab tõlkes tegelikult muidugi “Hamburgi peapiiskoppide teod” või “Hamburgi peapiiskopkonna ajalugu” (vrd lk 72). Omaette probleemiring on seotud paari kogumikus osaleva autori toonitatud Skandinaavia-orientatsiooniga. Eesti vanema ajaloo Skandinaavia-seosed on eri põhjustel historiograafias küll teenimatult tagaplaanile jäänud, kuid selle vea kiiduväärne parandamine ei peaks tähendama, et teiste naabermaade, eriti Saksa-

³ Vrd I. Leimuse, Raha Eestis AD 1200. Margad, nogaatad ja oseringid. *Tuna* 2002, nr 4, lk 39–64.

⁴ Vrd J. Peets, The Power of Iron. Iron production and blacksmithy in Estonia and neighbouring areas in prehistoric period and the Middle Ages. Tallinn, 2003. (Muinasaja Teadus; kd 12).

või Venemaa võrdlusvõimalused ja tõlgendamistavad tuleb jätta arvestamata. Mõeldes näiteks käesolevas raamatus korduvalt puudutatud küsimusele, kes õigupoolest peituvad ladinakeelse sõna *seniores* taga – seda väljendit kasutab teatavasti Läti Henriku kroonika muinaseestlaste juhtidest jutustades –, peab võtma arvesse, et Henrik pärines oletatavasti Saksamaalt Magdeburgi kandist ning tema keelekasutust polnud verminud mitte Rootsi, vaid Põhja-Saksamaa koolid ja kantseleid.

See ilus raamat on tänuväärne üritus teha arheoloogide ja ajaloolaste viimaste aastate töö kätte- ning arusaadavaks kõigile lugejatele, nii eriteadlastele kui ka laiale publikule. Loodetavasti loevad seda hoolega ärksamad õpetajad ning huvilised

õpilased. Ajalugu on siin värviline, inimesed meie tänapäevaste kaaskodanike nägu ning kui küsimused mõnikord ka jäävad vastusetu, siis on nad ometi andnud mõtteainet ja ärgitust juurelda mitte ainult mineviku, vaid ka minevikust kirjutamise ja rääkimise üle. Näiteks selle üle, millised on eestlaste praeguse hetke unistused ja soovid oma mineviku kohta. Mil määral peegeldub muutunud metodoloogilises lähenemises, tõepoolest rangelt teaduslikus küsimuses, muutunud ideaal muistsest ühiskonnast: kas leida sajandite tagant demokraatlikke ideaale või sarnasusi naaberladega ja turgutada sealtkaudu oma eneseteadvust? Sellise tellimuse täitmises on uuenduslikke uurijaid muide juba ka süüdistatud.

Kirjastuse
PERIOODIKA

väljaandeid müüakse:

TALLINNAS

AS Lehepunkt (R-kioskid)

AS Rinder kiosk

Suur-Karja tn 18

Kauplus Rahva Raamat

Pärnu mnt 10

Kauplus Lugemisvara

Tõnismägi 2

Kauplus Akadeemiline Raamat

Narva mnt 27

Kauplus Ateena

Roosikrantsi tn 6

Eesti Akadeemilise Raamatukogu müügipunkt

Rävala pst 10

Kirjastus Perioodika müügiosakond

Voorimehe tn 9

(müügil ka varem ilmunud nr-id)

TARTUS

Ülikooli Raamatupood

Ülikooli tn 11

Postimehe Äri

Raekoja plats 16

OÜ Greif kauplus

Vallikraavi tn 4

Vikerkaar

TOIMETUS:

Märt Väljataga 646 4059

Marika Mikli 646 4054

Kajar Pruul

Marek Tamm 646 4054

Keeletoimetaja Tiina Lias 646 4054

Kunstiline toimetaja Jüri Kaarma 646 4062

Toimetus käsikirju ei retsenseeri
ega tagasta

Toimetuse address:

Voorimehe 9, 10146, Tallinn

Fax: 644 2484

E-mail:

Vikerkaar@vikerkaar.ee

Väljaandja:

kirjastus "Perioodika",

Voorimehe 9, 10146, Tallinn

Trükk:

AS Printall, Tatari 64, tel. 669 8400

"Vikerkaar" nr. 4-5/2004

*"Vikerkaar" kuulub Euroopa
kultuuriajakirjade võrgustikku
www.eurozine.com*

*Ajakiri "Vikerkaar" ilmub
Eesti Vabariigi Kultuuriministeeriumi ja
Eesti Kultuurkapitali toel*

Hea lugeja!

*Vikerkaart on nüüd võimalik ka
otsekorraldusega tellida
(kvartalimaks 52 krooni).*

*Tellimiskeskus <http://www.tellimine.ee>,
tel 666 2535*

Vikerkaar

4-5/2004

ISSN 0234-8160

9 770234 816029

78245

Hind 40 krooni